

ARHEOLOŠKA NAJDIŠČA PTUJA

ARCHAEOLOGICAL SITES OF PTUJ

PANORAMA

Jana Horvat
Branko Mušič
Andreja Dolenc Vičič
Anja Ragolič

Zbirka / Series
Uredniki zbirke / Editors of the series

OPERA INSTITUTI ARCHAEOLOGICI SLOVENIAE 41

Jana Horvat, Andrej Pleterski, Anton Velušček

Jana Horvat, Branko Mušič,
Andreja Dolenc Vičič,
Anja Ragolič

ARHEOLOŠKA NAJDIŠČA PTUJA. PANORAMA
ARCHAEOLOGICAL SITES OF PTUJ. PANORAMA

Recenzenta / Reviewed by	Andrej Gaspari, Ivan Šprajc
Prevod / Translation	Andreja Maver
Jezikovni pregled / Language Editors	Urška Kosec
Tehnična ureditev in prelom / Technical Editor and DTP	Mateja Belak
Oblikovanje ovitka / Front cover design	Tamara Korošec
Priprava slikovnega gradiva / Preparation of illustrations	Dragutin Valoh
Založnik / Publisher	Založba ZRC
Zanj / Represented by	Aleš Pogačnik
Izdajatelj / Issued by	ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo
Zanj / Represented by	Anton Velušček
Tisk / Printed by	Present d. o. o., Ljubljana
Naklada / Print run	500 izvodov / copies

Izid knjige sta podprla /
Published with the support of
Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS (Slovenian Research Agency),
ZRC SAZU (Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts)

Ljubljana 2020; prva izdaja, prvi natis / first edition, first print

Prva e-izdaja knjige (pdf) je pod pogoji licence Creative Commons 4.0 CC-BY-NC-SA
prosto dostopna tudi v elektronski obliki (pdf) / First e-edition of the book (pdf) is freely
available in e-form (pdf) under the Creative Commons 4.0 CC-BY-NC-SA

DOI: <https://doi.org/10.3986/10.3986/9789610502722>

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

903/904(497.4Ptuj)

ARHEOLOŠKA najdišča Ptuja. Panorama = Archaeological sites of Ptuj. Panorama /
Jana Horvat ... [et al.] ; [prevod Andreja Maver]. - 1. izd., 1. natis = 1st ed., 1st print. -
Ljubljana : Založba ZRC, 2020. - (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae ; 41)

ISBN 978-961-05-0271-5

1. Vzp. stv. nasl. 2. Horvat, Jana, 1959-
COBISS.SI-ID 304414464

ISBN 978-961-05-0272-2 (pdf)

COBISS.SI ID 304471808

Raziskava je vključena v program (P6-0064 (B)), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna, ter projekt Colonia Ulpia Traiana Poetovio – nastanek in razvoj mesta (L6-1846), ki ga sofinancirata Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna in Mestna občina Ptuj iz mestnega proračuna.

The authors acknowledge the financial support from the Slovenian Research Agency (research core funding No. P6-0064 (B) and projekt (L6-1846)) and from Mestna občina Ptuj projekt (L6-1846).

© 2020, ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo, Založba ZRC

Jana Horvat
Branko Mušič
Andreja Dolenc Vičič
Anja Ragolič

ARHEOLOŠKA NAJDIŠČA PTUJA

PANORAMA

ARCHAEOLOGICAL SITES OF PTUJ

PANORAMA

LJUBLJANA 2020

VSEBINA

Predgovor (Jana HORVAT, Branko MUŠIČ, Andreja DOLENC VIČIČ, Anja RAGOLIČ)	7
Uvod (Jana HORVAT, Andreja DOLENC VIČIČ)	9
Pregled arheoloških odkritij ter izhodišča analize (Jana HORVAT, Andreja DOLENC VIČIČ)	11
Geofizikalne raziskave (Branko MUŠIČ)	13
Opisi arheoloških ostankov (Jana HORVAT, Branko MUŠIČ, Andreja DOLENC VIČIČ)	29
Uvod	29
Jugozahodno pobočje – območje 1	29
Jugovzhodno pobočje – območje 2	30
Severovzhodno pobočje – območje 3	46
Severovzhodno vznožje – območje 4	47
Severno pobočje – območje 5	48
Panorama v antiki (Jana HORVAT, Branko MUŠIČ, Andreja DOLENC VIČIČ)	51
Literatura	55
Arhivsko gradivo in dokumentacija	58
Viri prostorskih podatkov	58
Fotografije	58
Kratice	58
Katalog kamnitih spomenikov (Anja RAGOLIČ)	71
Votivni spomeniki	73
Nagrobni spomeniki	105
Fragmenti	107
Nenapisno gradivo	118
Literatura	136
Table	141
Avtorji	192

CONTENTS

Preface (Jana HORVAT, Branko MUŠIČ, Andreja DOLENC VIČIČ, Anja RAGOLIČ)	7
Introduction (Jana HORVAT, Andreja DOLENC VIČIČ)	61
Overview of research and the analytical approach (Jana HORVAT, Andreja DOLENC VIČIČ)	62
Geophysical investigations (Branko MUŠIČ)	65
Panorama in the Roman period (Jana HORVAT, Branko MUŠIČ, Andreja DOLENC VIČIČ)	67
Bibliography	55
Archives and documentation	58
Spatial data sources	58
Photographs	58
Abbreviations	58
Catalogue of stone monuments (Anja RAGOLIČ)	71
Votive monuments	73
Funerary monuments	105
Fragments	107
Stone monuments without inscriptions	118
Bibliography	136
Plates	141
Contributors	192

PREDGOVOR / PREFACE

Na griču Panorama na Ptuju leži eden pomembnejših predelov antične Petovione. Naključne najdbe in manjša izkopavanja so tod razkrila zanimive arheološke ostanke, med drugim stavbe z več prostori in posvetili različnim božanstvom, terme, ostanke svetišča Nutric, zgodnjekrščansko cerkev, vodovod in grobišče.

Po drugi svetovni vojni je bil na vrhu griča zgrajen vodohram, po pobočjih pa urejena plantaža sadnega drevja, za katero so vrezali globoke terase in kopali jame za drevje. Zdelo se je, da je bilo teh posegov preveč in so popolnoma uničili rimske plasti. Geofizikalne raziskave Branka Mušiča v letih 2007 in 2012 pa so presenetljivo pokazale zelo dobro ohranjene stavbne ostanke. Marija Lubšina Tušek je arheološke podatke zgoščeno predstavila leta 2015 v elaboratu za razglasitev Panorame za kulturni spomenik državnega pomena (Lubšina Tušek 2015). Podatki so zbrani tudi v *Temeljni topografski zbirki arheoloških najdišč Ptuja*, ki jo pripravlja Inštitut za arheologijo ZRC SAZU.

Pred slabim desetletjem so opustili sadovnjak in grič s čudovito lego je postal spet dostopen javnosti. Ker je Panorama zadnje veliko nedotaknjeno območje antične Petovione in z namenom, da dvigne kakovost življenja v mestu ter dopolni turistično ponudbo, se je Mestna občina Ptuj odločila tu urediti arheološki park. V letu 2015 je naročila obsežne geofizikalne raziskave (izvajalec Branko Mušič), leta 2017 speljala začasne sprehajalne poti ter leta 2018 naročila izdelavo konservatorskega načrta (izvajalec Restavratorski center Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije).

Geofizikalne raziskave so na Panorami razkrile urbanistično zasnovo s potekom ulic in pravokotnimi stavbnimi parcelami. Pokazale so se možnosti za rešitev številnih vprašanj povezanih z nastankom mesta, njegovim razvojem in pomenom ter ne nazadnje zatonom v pozni antiki. Pričujoča knjiga poskuša združiti dozdajšnje vedenje o Panorami in postaviti prihodnje raziskave na trdne temelje. Hkrati gre za nadaljevanje sistematične predstavitve arheoloških najdišč Ptuja, katere prvi zvezek je bil posvečen območju Rabelčje vasi (Horvat, Dolenc Vičič 2010).

Uvodna poglavja knjige o Panorami prinašajo zgodovino arheoloških raziskav, izhodišča analize in potek geofizikalnih raziskav z uporabljenimi metodami ter glavnimi rezultati. V osrednjem poglavju *Opisi arheoloških ostankov* smo povezali arheološke podatke različne kakovosti (naključne najdbe, zaščitna izkopavanja, stara in moderna arheološka raziskovanja, geofizikalne

The hill of Panorama in Ptuj is one of the most important areas of Roman Poetovio. Chance finds and small-scale excavations in the past centuries have revealed the existence of significant archaeological remains that included buildings with numerous rooms and objects dedicated to a variety of deities, the remains of a sanctuary dedicated to the Nutrices, an Early Christian church, an aqueduct and a cemetery.

A water cistern was constructed on top of the hill and a plantation of fruit trees set up on the slopes that involved earthworks such as deep planting holes and terraces; it appeared that these works completely destroyed the Roman layers. However, the geophysical investigations that Branko Mušič conducted in 2007 and 2012 provided astonishing results, i.e. very well preserved remains of buried architecture. Marija Lubšina Tušek was the first to present an overview of the archaeological evidence (Lubšina Tušek 2015). The data are also collected in the database of the archaeological sites in Ptuj (Institute of Archaeology ZRC SAZU).

Less than a decade ago, the fruit tree orchard was removed and the municipality of Ptuj decided to create an archaeological park here. In 2015, the municipality commissioned extensive geophysical investigations (performed by Branko Mušič), created temporary pathways in 2017 and commissioned a conservation plan in 2018 (prepared by the Restoration Centre ZVKDS).

The geophysical investigations on Panorama have revealed the urban design of this part of Roman Poetovio with a rectilinear grid of streets and building plots. The results have provided new evidence on the beginning of the Roman town, its development and significance, as well as its decline in Late Antiquity. This book was conceived to bring together the old knowledge and the new evidence on Panorama, and with it to provide firm foundations for future research. It is also the continuation of the systematic publication of archaeological sites in Ptuj, the first volume of which was dedicated to the area of Rabelčja vas (Horvat, Dolenc Vičič 2010).

The first few chapters of the book present the history of archaeological research on Panorama, the analytical approaches and the geophysical investigations with the methods employed and the final results. The main chapter (*Opisi arheoloških ostankov / Description of archaeological remains*) correlates the archaeological data of differing quality and nature and locates them with a series of plans. The main research results are summarized in the chapter *Panorama in the Roman period*. This comprehensive over-

preglede) in jih umestili v prostor s pomočjo številnih načrtov. Kjer je bilo mogoče, smo podali osnovne datacije. Glavne ugotovitve o razvoju poselitve so povzete v poglavju *Panorama v antiki*. Celovito sliko dopolnjuje dodatek – *Katalog kamnitih spomenikov* z osnovnimi podatki, opisi, literaturo, komentarjem in fotografijami.

V angleščino so prevedeni povzetki prvih treh poglavij (*Uvod, Pregled arheoloških odkritij in izhodišča analize, Geofizikalne raziskave*) in v celoti zaključno poglavje *Panorama v antiki*. Poglavje *Opisi arheoloških ostankov* ni prevedeno, saj so bistveni podatki razvidni iz zaključnega poglavja in načrtov. *Katalog kamnitih spomenikov* je dvojezičen – slovenski in angleški.

Ob izidu knjige moramo omeniti številne, ki so pripomogli k njenemu nastanku.

Na prvem mestu bi se radi zahvalili Andreju Magdiču (Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Maribor), ki je s treznostjo in dolgoročno vizijo usmerjal naše delo.

Na upravi Mestne občine Ptuj smo se srečali z velikim poslušom za kulturno dediščino, pri čemer se moramo za podporo posebej zahvaliti županu Miranu Senčarju in županji Nuški Gajšek.

Pri geofizikalnih raziskavah so sodelovali Nejc Ciglar, Dejan Češarek, David Furman, Filip Matijević, Eline Nas, Luka Pukšič, Ines Škerget, Breda Zorec (izvajanje meritev), Igor Medarič, Matjaž Mori, Jurij Soklič (izvajanje meritev in del vrednotenja rezultatov) in Jan Hecl (tridimenzionalni prikazi arhitekturnih ostankov).

Marija Lubšina Tušek (Center za preventivno arheologijo Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije) nam je vseskozi stala ob strani s številnimi ključnimi podatki in vsestransko podporo. Pomembne terenske podatke smo dobili od Maje Janežič (Center za preventivno arheologijo ZVKDS) in Marka Pečovnika (Avgusta d.o.o.). Z nasveti in gradivom sta pomagala kustosa Pokrajinskega muzeja Ptuj-Ormož, Aleksandra Nestorovič in Ivan Žižek.

Ptujčani so z zanimanjem spremljali naše delo – radi bi izpostavili spodbudo in neuničljivo energijo Darje Koter in Marjete Ciglencečki.

Recenzenti Andrej Gaspari, Ivan Šprajc, Janka Istenič in Milan Lovenjak so odločilno prispevali k dvigu kakovosti.

Andreja Maver je besedila prevedla v angleščino.

K celoviti podobi knjige so z velikim trudom, iznajdljivostjo in potrpljenjem pripomogli sodelavci Inštituta za arheologijo ZRC SAZU Dragutin Valoh, Mateja Belak in Tamara Korošec. Toda končni cilj smo lahko dosegli le s pomočjo spodbudnega delovnega okolja na inštitutu.

Jana Horvat, Branko Mušič, Andreja Dolenc Vičič,
Anja Ragolič

view is supported by a *Catalogue of stone monuments* that presents the basic data, descriptions, bibliography, commentary and photographs of the stone objects recovered on Panorama.

The summaries of the first three chapters (*Introduction, Overview of research and the analytical approach, Geophysical investigations*) and the concluding chapter *Panorama in the Roman period* in its entirety are also translated into English. The chapter containing the descriptions of the archaeological remains is only published in Slovenian, as the main results are concisely presented in the concluding chapter and on the plans. The catalogue of stone monuments is in both Slovenian and English.

The book is the result of a fruitful collaboration of colleagues from different institutions and beyond.

First and foremost, we would like to thank Andrej Magdič (ZVKDS), who had a clear vision of the goals and kept our course steady.

At the Municipality of Ptuj, the archaeological endeavour was met with great appreciation for the cultural heritage, particularly on the part of the Mayors of Ptuj, Miran Senčar and Nuška Gajšek.

Geophysical investigations were conducted with the help of Nejc Ciglar, Dejan Češarek, David Furman, Filip Matijević, Eline Nas, Luka Pukšič, Ines Škerget, Breda Zorec (measurements), Igor Medarič, Matjaž Mori, Jurij Soklič (measurements, partly interpretation) and Jan Hecl (three-dimensional displays).

Marija Lubšina Tušek (CPA) offered invaluable assistance and also provide us with important data. Maja Janežič (CPA) and Marko Pečovnik (Avgusta d.o.o.) provided additional field data. Aleksandra Nestorovič and Ivan Žižek, curators in the Ptuj-Ormož Regional Museum, advised on the finds kept at the museum and made them available to us at all times.

We were also met with an avid interest in our work on the part of the people living in Ptuj, of whom we should particularly mention Darja Koter and Marjeta Ciglencečki for their encouragement and boundless enthusiasm.

The peer-reviewers Andrej Gaspari, Ivan Šprajc, Janka Istenič and Milan Lovenjak substantially contributed to the quality of the publication and its interpretations.

Andreja Maver translated the texts into English.

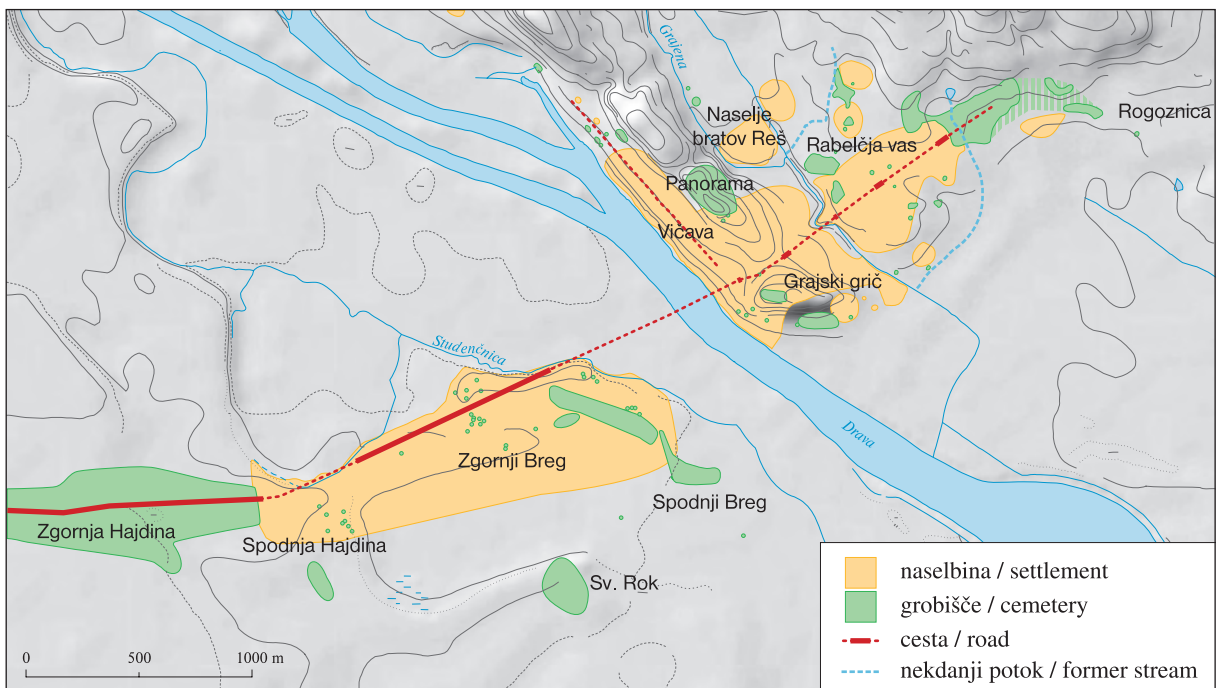
With dedication, resourcefulness and patience, Dragutin Valoh, Mateja Belak and Tamara Korošec from the Institute of Archaeology ZRC SAZU graphically rounded off the publication. In fact, it is the team spirit at the Institute that helped us achieve our goal and bring the Roman remains of Panorama to the attention of the public.

Jana Horvat, Branko Mušič, Andreja Dolenc Vičič,
Anja Ragolič

UVOD

Jana HORVAT, Andreja DOLENC VIČIČ

Sl. 1: Največji obseg rimskega mesta Petoviona z grobišči (po Horvat, Dolenc Vičič 2010, sl. 2).

Fig. 1: Greatest extent of Poetovio with its cemeteries (from Horvat, Dolenc Vičič 2010, Fig. 2).

Rimsko mesto Petoviona je ležalo v provinci Zgornji Panoniji, na širšem območju današnjega Ptuja. Na začetku 1. st. je bil tu postavljen vojaški tabor, v katerem sta si sledili Osmi Avgustova in Trinajsta dvojna legija. Po opustitvi tabora je bila med letoma 98 in 102 ustanovljena *Colonia Ulpia Traiana Poetovio*, ki se je kmalu razvila v pomembno upravno središče. Tu so bili arhiv in matični urad (*tabularium*) za Zgornjo Panonijo ter osrednji uradi ilirske carine in za pobiranje davka na dediščino v obeh Panonijah (*XX hereditatum ultrarumque Pannoniarum*). Na začetku 4. st. je bila Petoviona vključena v provinco *Noricum Mediterraneum*. Kot večina izpostavljenih mest ob glavnih poteh na robu vzhodnih Alp je bila zapuščena pred sredino 5. st.¹

¹ Horvat et al. 2003; Šašel Kos 2014.

Pomen Petovione je izhajal iz prometne lege na prehodu čez reko Dravo, kjer so se križale t. i. jantarjeva pot, ki je povezovala severnojadransko območje z Baltikom, ter plovna pot po Dravi in kopna vzdolž nje. Naselbinski ostanki ležijo na obeh bregovih Drave ter se raztezajo ob glavni cesti okoli 3,5 km daleč. Skozi vso rimsko dobo je Petoviona ohranila značilnosti mesta, ki se je razvilo vzdolž ceste, imelo nepravilen zunanji obris in so ga sestavljala različna jedra – četrti (sl. 1).² Eden najpomembnejših predelov je ležal ob mostu na levem bregu Drave, na Vičavi in na griču Panorama. Tu lahko pričakujemo forum, različne druge javne stavbe in bivališča mestne elite.³

² Horvat, Dolenc Vičič 2010.

³ Horvat et al. 2003, 161–164.

Sl. 2: Pogled na Panoramo proti severozahodu.

Fig. 2: Panorama. View towards the northwest.

Panorama je podolgovat grič na obronku Slovenskih goric, usmerjen od severozahoda proti jugovzhodu, z dvema kopastima vrhovoma (južni 267 m n. m., severni 261 m n. m.; *sl. 1–2; t. 2–3*). V 19. st. se je imenoval Ferberšek, od začetka 20. st. dalje pa nosi ime Panorama (*t. 7*).⁴ Skupaj s Ptujskim gradom, od katerega jo loči sedlo, se dviga nad starim prehodom čez Dravo.

V rimski dobi je na položnih pobočjih Panoramane stala strnjena naselbina, na severni strani se je širilo

grobišče (*sl. 1*). Pozneje na Panorami ni bilo več stavb (z izjemo štirih objektov, ki so označeni samo na Jožefinskem katastru).⁵ V 19. in 20. st. je bil tu velik sadovnjak, zato je ostala nepozidana. V 20. st. so grič globoko preorali, kopali jame za sadno drevje in vrezali terase, na vrhu so zgradili zbiralnik za vodo in od njega speljali vodovod, narejena je bila dostopna cesta. Ob vznožju Panoramane tečejo ceste in razni komunalni vodi (*t. 2–4*).

⁴ Skrabar 1904, sl. 132; Abramič 1914, 87, op. 1, sl. 136.

⁵ Jožefinski kataster za Notranjeavstrijske dežele [B IX a 54], 1784–1785. Po: <https://mapire.eu/de/firstsurvey-inner-austria/>.

PREGLED ARHEOLOŠKIH ODKRITIJ TER IZHODIŠČA ANALIZE

Jana HORVAT, Andreja DOLENC VIČIČ

Celoviti pregled raziskav Panorame je pripravila Marija Lubšina Tušek.⁶ Podatke za naše delo smo črpali tudi iz *Temeljne topografske zbirke arheoloških najdišč Ptuja* na Inštitutu za arheologijo ZRC SAZU.

Večina arheoloških podatkov s Panorame izvira iz naključnih odkritij v 19. in 20. st., manjših sondiranj in arheoloških nadzorov. Izkopavanja Mihovila Abramića leta 1911⁷ in Balduina Sarie 1913⁸ so bila do nedavnega edine večje načrtne raziskave območja. Vpogled v tloris

celotne naselbine pa smo dobili šele z geofizikalnimi meritvami v letih 2007, 2012 in 2015.⁹ O grobišču največ zvezmo iz poročil o arheoloških nadzorih Ivana Tuška.¹⁰

Seznam arheoloških odkritij predstavljamo v obliki tabele. Urejen je kronološko. Za letnico je navedeno, na katerem izmed območij, kot smo jih opredelili v knjigi, poteka raziskava (prim. t. 12). Podan je tudi sklic na pregled raziskav Marije Lubšina Tušek¹¹ in prva oz. najpomembnejša omemba v literaturi.

Leto	Območje (t. 12)	Natančnost lokacije	Vrsta odkritja ali raziskave	Ostanki	Lubšina Tušek 2015, št. najdišča	Objava
1816	-	ne	naključno	grob	-	Klemenc, Saria 1936, 41.
1840	-	ne	naključno	oltar	-	CIL III 4024.
1841	-	ne	naključno	oltar	-	Klemenc, Saria 1936, 37.
1877	-	ne	naključno	posamične najdbe	-	Vomer-Gojkovič, Kolar 1993, 26.
1894/95	2/8	ne	naključno	stavbni ostanki	-	Abramić 1914, 88–89.
1900	2/1–3; 4	ne	naključno	stavbni ostanki, grob	2	Kohaut 1901, 20.
1907	1	približno	sondiranje	posamične najdbe, stavbni ostanki	1 b	Abramić 1914, sl. 136: 3.
1907	4	ne	naključno	stavbni ostanki	-	Abramić 1914, sl. 136: 4.
1907	5	ne	sondiranje	posamične najdbe	4	Klemenc, Saria 1936, 42, št. 38.
1911	2/5 (ali 2/6); 2/8	približno	izkopavanje	stavbni ostanki	6	Abramić 1914.
1913	2/6–8	približno	sondiranje	stavbni ostanki, grobovi	7	Saria 1922.
1915	5	približno	naključno	grobovi	-	Saria 1922, 193–194.
1928	4	ne	naključno	stavbni ostanki, oltar	-	Smodič 1929, 226.
pred 1933	-	ne	naključno	posamične najdbe	9/20	Vomer-Gojkovič, Kolar 1993, 41.
1935/36	5	ne	naključno	grobovi	10	Smodič 1936, 95.
1936	2/7	ne	naključno	oltarna pregrada	11	Schmid 1936, 110, sl. 26a–b.
1936/37	3?	ne	naključno	latenska zapestnica	12/25	Saria 1938, 194.
1937	2/1–2	približno	sondiranje	stavbni ostanki, grobovi	12/24	Saria 1938.
1937	3?	ne	naključno	stavbni ostanki	-	Smodič 1937a.
1937	5	ne	naključno	grobovi	11	Smodič 1937a.
1940	4	ne	naključno	posamične najdbe	-	Smodič 1953, 59.
1944/45	4	ne	naključno	stavbni ostanki	13	Bratanič 1954, 361.

⁶ Lubšina Tušek 2015.

⁷ Abramić 1914.

⁸ Saria 1922.

⁹ Mušič 2015.

¹⁰ Tušek 1983; dokumentacija ZVKDS–OE Maribor.

¹¹ Lubšina Tušek 2015.

Leto	Območje (t. 12)	Natančnost lokacije	Vrsta odkritja ali raziskave	Ostanki	Lubšina Tušek 2015, št. najdišča	Objava
1945	5	ne	naključno	oltar	13	Bratanič 1951, 12–13.
1948	2/8	približno	sondiranje	stavbni ostanki, grobovi	14	Korošec P. 1950.
1950	5	da	sondiranje, topografija	vodovod	15	Pahič, Šašel 1950.
1952	3	ne	naključno	stavbni ostanki	15/31	Bratanič 1953, 283.
1953	4	ne	naključno	cesta, stavbni ostanki	15/32	Bratanič 1954.
1954	2	ne	naključno	posamične najdbe	15/33	Mikl 1960–61, 153.
1959	2/1; 3	da	nadzor	stavbni ostanki, cesta	16	Mikl 1960–61, 174.
1965	2/1–6; 3	ne	nadzor	stavbni ostanki	16/35	Šubic 1966, 127.
1966	2/1–6; 3	ne	nadzor	stavbni ostanki	16/35	Šubic 1966, 127.
1983	1; 2/1–3; 2/7–8; 3; 5	da	nadzor	stavbni ostanki, grobovi	20	Tušek 1983.
1983	2/1; 3	da	nadzor	stavbni ostanki, cesta	19	Tušek 1983.
1983	5	da	sondiranje	vodovod	20 b	Tušek 1983, 54.
1986	3, 5	ne	naključno	kamniti spomeniki	20/41	Tušek 1986a, 356.
1986	4	da	nadzor	stavbni ostanki	-	Tušek 1986b, 45.
1989	2/8	da	naključno	stavbni ostanki	20 a	Tušek 1993a, 203.
1996	3–4	da	nadzor	stavbni ostanki	23 a–b	Lubšina Tušek 1999, 186.
2004	4	da	nadzor	stavbni ostanki	24	Lubšina Tušek 2015, 120–121.
2007	2/1–3; 2/5–8; 3; 4	da	geofizikalna raziskava	stavbni ostanki	25	Lubšina Tušek 2015, 121–125.
2009	3–4	približno	uničenje	posamične najdbe	23 b	Lubšina Tušek 2015, 120.
2012	2/5–7	da	geofizikalna raziskava	stavbni ostanki	25 f	Mušič 2015.
2015	1–5	da	geofizikalni pregled	stavbni ostanki	-	Mušič 2015.
2017	2, 3, 4	da	nadzor	posamične najdbe	-	Pečovnik, Rupnik 2017a
2017	2/8	da	sondiranje	stavbni ostanki	-	Pečovnik, Rupnik 2017b

IZHODIŠČA ANALIZE

Ključnega pomena za nove ugotovitve so bile geofizikalne raziskave, ki so dale vpogled v celotni raster pozidave, natančno umeščen v prostor.¹² V nadaljevanju je zato najprej predstavljena metodologija geofizikalnih raziskav.

Sledi analiza arheoloških ostankov, pri kateri smo zbrali vse znane podatke, od rezultatov geofizikalnih raziskav do naključnih najdb in podatkov iz sistematičnih arheoloških izkopavanj. Starejše arheološke podatke, ki so praviloma nenatančno ali zelo slabo umeščeni v prostor, smo poskušali čim bolj locirati in jih primerjati z rezultati geofizike. Oprli smo se predvsem na objavljene podatke, deloma pa tudi na dokumente iz arhiva Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije – OE Maribor. V veliko pomoč nam je bilo delo Marije Lubšina Tušek *Elaborat predloga za razglasitev arheološkega najdišča Panorama na Ptujju (EŠD 9277) za kulturni spomenik državnega pomena* (2015). Izhajali smo tudi iz podatkov, zbranih v *Temeljni podatkovni zbirki arheo-*

loških najdišč Ptujja, ki nastaja na Inštitutu za arheologijo ZRC SAZU. Pri delu smo uporabili podoben sistem kot v knjigi *Arheološka najdišča Ptujja, Rabelčja vas*.¹³ Analizo dopolnjuje katalog kamnitih spomenikov.

Za lažjo orientacijo smo Panoramo razdelili na pet območij, ki izhajajo iz oblike griča in rezultatov geofizikalnih raziskav: 1 – strmo jugozahodno pobočje, 2 – blago jugovzhodno pobočje z najvišjim vrhom, 3 – strmo severovzhodno pobočje, 4 – severovzhodno vznožje, 5 – strmo severno pobočje z nižjim severnim vrhom (t. 12).

Veliko in za poselitev najbolj ugodno območje 2 smo na osnovi arheoloških podatkov razdelili na osem delov: 2/1 do 2/8 (t. 12). Ulice ali poti, vidne po geofizikalnih izmerah, smo posebej označili. Od severozahoda proti jugovzhodu potekajo ulice A1–4,¹⁴ od jugozahoda proti severovzhodu ulice B1–10, naravnost proti severu ulica C (t. 13). Posamezne objekte ali skupine objektov smo označili s številkami I–XXX.

¹³ Horvat, Dolenc Vičič 2010.

¹⁴ Smer A 1 predstavlja današnja Cesta Olge Meglič, ki poteka po vznožju Panorame. Prim. t. 2.

¹² Mušič 2015.

GEOFIZIKALNE RAZISKAVE

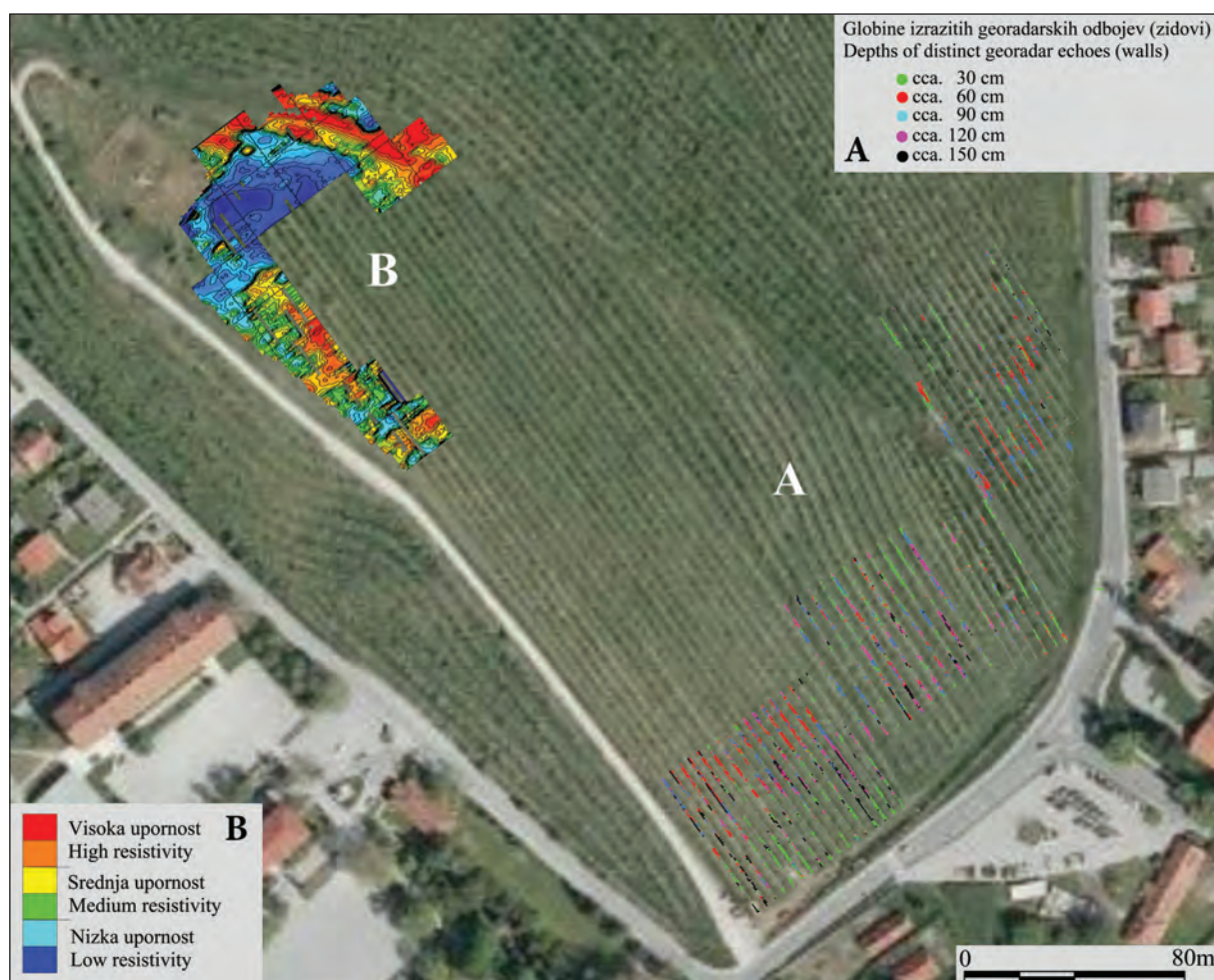
Branko MUŠIČ

RAZISKAVE LETA 2007

Arheološke geofizikalne raziskave so bile na Panorami prvič uporabljene leta 2007.¹⁵ Želeli smo ugotoviti prisotnost rimskih arhitekturnih ostankov in oceniti njihovo ohranjenost. Ni bilo namreč jasno, ali so sploh ohranjeni zaradi intenzivne kmetijske izrabe v 20. st.

¹⁵ V okviru projekta Interreg IIB. Mušič 2007.

V prvi geofizikalni raziskavi smo uporabili 200 MHz georadarsko anteno, ki je v danih okoliščinah omogočala globinski doseg 3 m in več. Georadarski profili so bili vzporedni, vendar v pasovih med vrstami plantažnega nasada jablan (sl. 3: A). Po obliki in jakosti georadarskih odbojev smo sklepali, da so antični zidovi na južnem delu Panorame dobro ohranjeni do globine približno 2 m. Gostota odbojev na enoto površine je

Sl. 3: Panorama, raziskava 2007. Rezultati georadarske raziskave z 200 MHz anteno (A) in geoelektričnega kartiranja (B) na satelitskem posnetku iz obdobja plantažnega nasada. A: izraziti georadarski odboji od arheoloških arhitekturnih ostankov na petih globinah; po številu odbojev na enoto površine sklepamo na strnjeno izgradnjo. B: visoke vrednosti upornosti kažejo na dobro ohranjene ostanke arhitekture.

Fig. 3: Panorama. Geophysical survey in 2007. Results of the GPR survey with a 200 MHz antenna (A) and of the geoelectrical resistance mapping (B) shown on a satellite image of the orchard. A: Distinct GPR echoes of the buried architectural remains according to five depths indicate a densely built-up area. B: The high resistivity values confirm the existence of well-preserved architectural remains.

kazala na strnjeno gradnjo, prepoznali pa smo tudi horizontalne reflektorje, kot so npr. tlakovane površine, ulice ipd. Georadarske odboje smo razdelili v pet razredov glede na odboje od vrhnjega dela zidov (sl. 3: A).

Poleg georadarske metode smo na severozahodnem delu Panorame naredili tudi upornostne meritve z geoelektričnim kartiranjem v mreži meritev 1×1 m (sl. 3: B). Širok pas visokih vrednosti upornosti na severovzhodnem delu raziskane površine morda predstavlja ostanke močnega zidu (morda obzidja; prim. t. 26–30: XXX), medtem ko visoke vrednosti upornosti na južni strani raziskanega zemljišča lahko predstavljajo ostanke stavb in ulic. Tako smo tudi z meritvami električne upornosti pod površja do globine približno 1 m ugotovili obstoj dobro ohranjenih ostankov nekdanjega rimskega mesta.

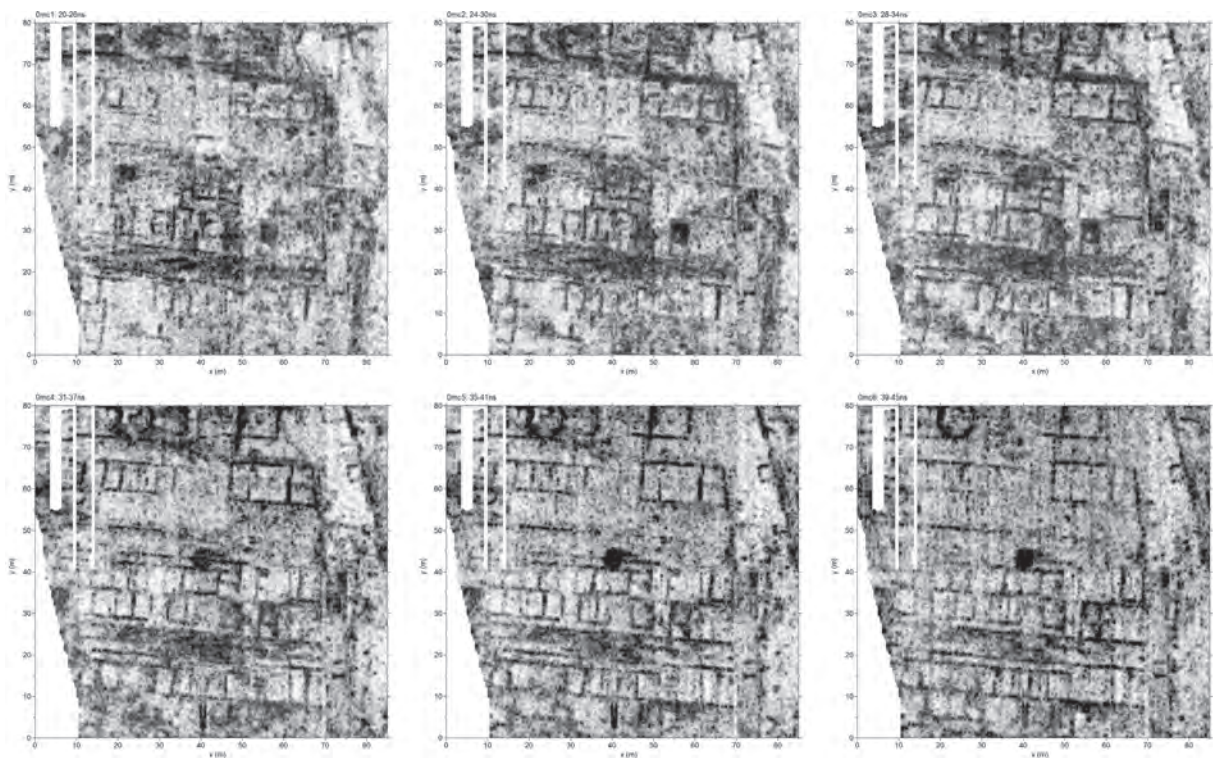
RAZISKAVE LETA 2012

Rezultati geofizikalne raziskave v letu 2007 so bili povod za naslednjo raziskavo v omejenem obsegu, tokrat na osrednjem delu Panorame, kjer so arheološka izkopavanja v začetku prejšnjega stoletja odkrila več dobro

Sl. 4: Panorama, raziskava 2012. Območja 2/5, 2/6, 2/7 (prim. t. 12). Rezultati georadarske raziskave s 400 MHz anteno. Prepoznaven je raster stavb z vzporednimi ulicami.

Fig. 4: Panorama. Geophysical survey in 2012. Areas 2/5, 2/6, 2/7 (cf. Pl. 12). The results of the GPR survey with a 400 MHz antenna show a rectilinear grid of streets and buildings.

Sl. 5: Panorama, raziskava 2012. Območja 2/5, 2/6 in 2/7 (prim. t. 12; 31–34). Horizontalni režnji georadarskih signalov na intervalu globine od približno 50 do 150 cm.

Fig. 5: Panorama. Geophysical survey in 2012. Areas 2/5, 2/6, 2/7 (cf. Pl. 12; 31–34). Horizontal slices of the GPR signals at the depth interval roughly between 0.5 and 1.5 m.

ohranjenih rimskih stavb.¹⁶ V letu 2012 smo v gosti mreži vzporednih profilov raziskali površino približno 1 ha z visokoločljivostno 400 MHz anteno z globinskim dosegom približno 2 m. Tokrat so bile meritve usmerjene v pridobivanje natančnih tlorisov stavb. Z georadarsko raziskavo v letu 2007 smo namreč ugotovili, da je ta antena ustrezna, saj se antični arhitekturni ostanki večinoma nahajajo do globine 2 m. Prednost te antene je v zagotavljanju boljše ločljivost od 200 MHz antene, kar ob gostejši mreži meritev omogoča natančnejše tlorisne prikaze. Z manjšo anteno centralne frekvence 400 MHz je bilo mogoče meritve izvajati v pravilni mreži z medsebojno oddaljenostjo profilov 0,5 m. S to raziskavo smo dosegli namen, ker je bil jasno viden pravilni raster dobro ohranjenih stavb z vzporednimi ulicami (sl. 4).

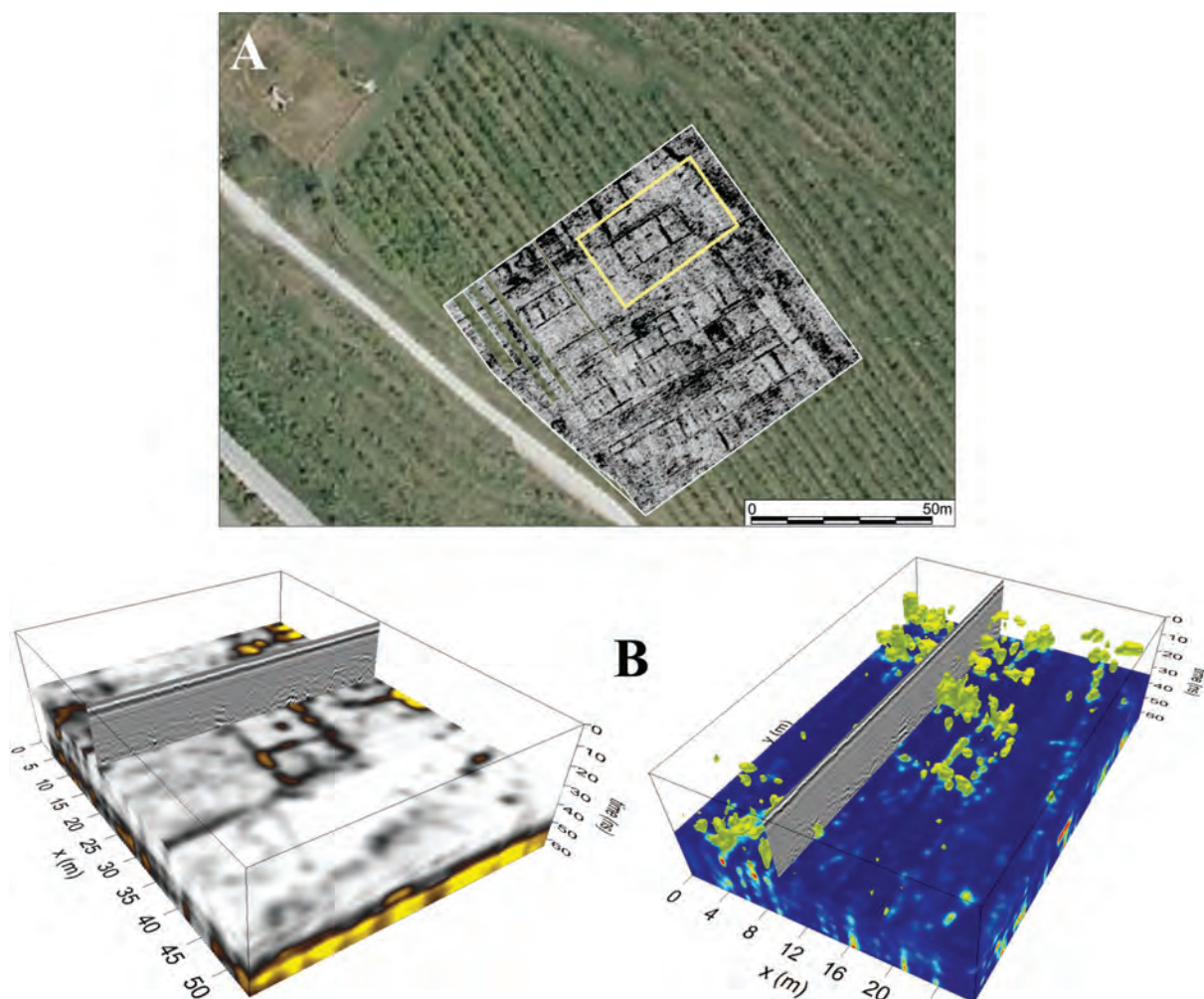
Z analizami horizontalnih rezov na izbranih globinskih intervalih smo ob natančnih tlorisnih prikazih

¹⁶ Abramič 1914; glej dalje, jugovzhodno pobočje, območji 2/5 in 2/6, t. 12; 35.

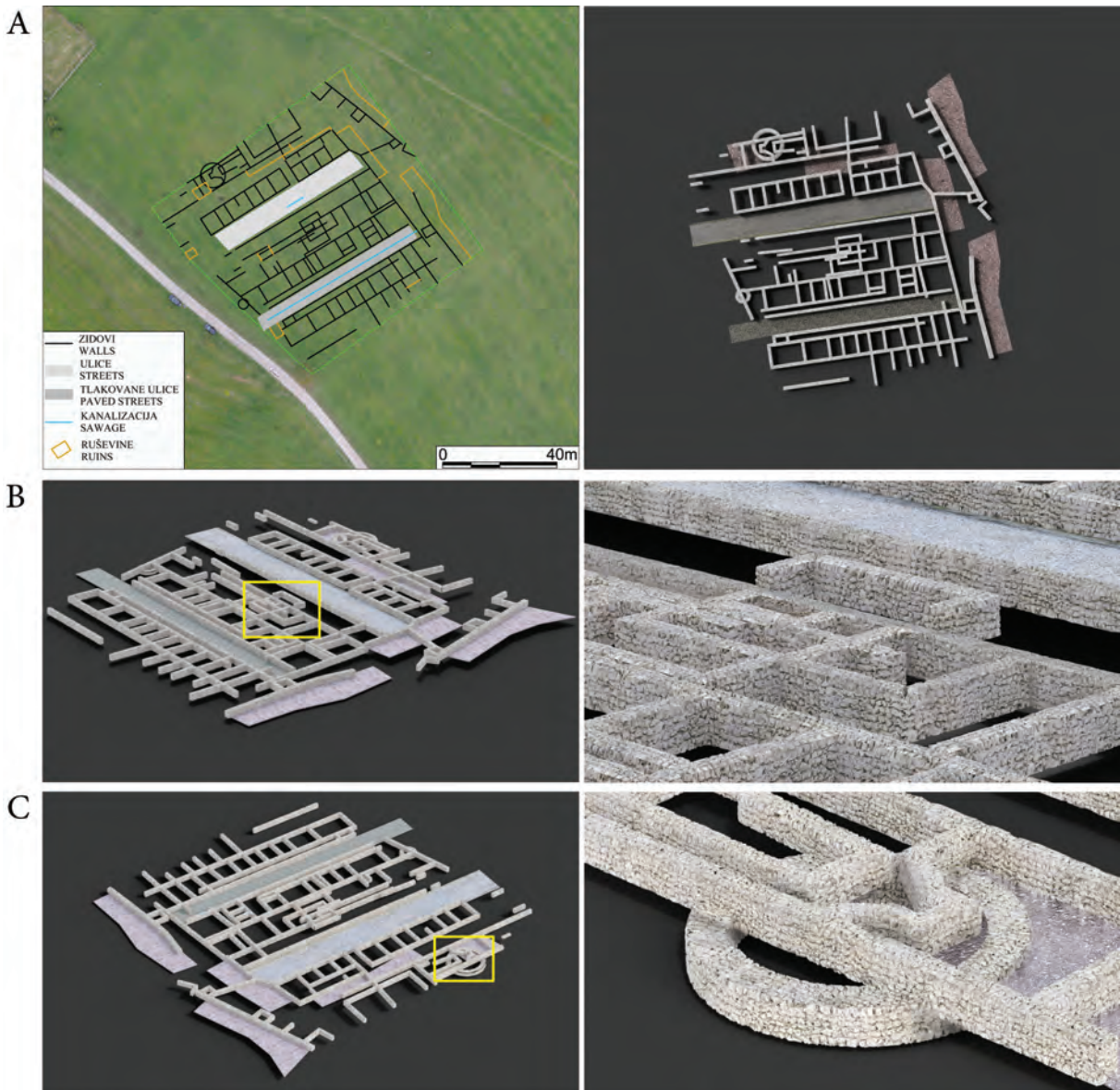
objektov lahko podali tudi relativne razlike v globinah in širinah zidov, njihovi usmerjenosti in ohranjenosti ter do določene mere sklepali tudi faznost izgradnje (sl. 5).

Pomembna pomoč pri opisovanju ostankov posameznih stavb so prikazi georadarskih odbojev v tridimenzionalnem okolju, saj lahko tako prepoznamo tudi manjše arhitekturne elemente, kot so baze stebrov, razberemo podrobnejšo razporeditev prostorov znotraj stavb, ocenimo razlike v širini zidov, vidimo prehode v stavbe ipd. (sl. 6).

Po tej fazi raziskav je bilo povsem jasno, da gre na Panorami za izjemen arheološki potencial. Prepoznali smo nize stavb v pravilni urbanistični zasnovi, z jasno notranjo razporeditvijo prostorov, tlaki in prehodi. Identificirali smo več ulic, utrjenih s peščeno-prodnatim nasutjem, in eno ulico s kamnitim tlakom, pod katerim poteka kanalizacijski jarek. Na robu naselbine smo domnevali obzidje s prislonenimi stolpi (sl. 7; prim. ulici B6, B7, objekt XXX [domnevno obzidje] – t. 27–33).

Sl. 6: Panorama, raziskava 2012. Tridimenzionalni prikaz georadarskih odbojev (B) na izbrani površini (A) v stavbi XIII (prim. t. 25–34).
Fig. 6: Panorama. Geophysical survey in 2012. Three-dimensional display of GPR echoes (B) on a select part (A) of Building XIII (cf. Pl. 25–34).

Sl. 7: Panorama, raziskava 2012. Preliminarna interpretacija rezultatov georadarske metode (A). Vizualizacija detajla nivojskih razlik terasiranja (B). Vizualizacija dveh gradbenih faz (C): na masivnem objektu krožnega tlorisa stoji stavba iz mlajšega obdobja (stavbe X–XIV; t. 26–34).

Fig. 7: Panorama. Geophysical survey in 2012. Preliminary interpretation of the GPR results (A), visualized level differences of the terraces (B) and visualized detail of two construction phases (C) with the earlier circular room under the walls of the later building (Buildings X–XIV; Pl. 26–34).

RAZISKAVE LETA 2015

IZHODIŠČA

Osnovni namen geofizikalnih raziskav leta 2015 je bil podati oceno arheološkega potenciala ter pripraviti pregledno podlago za izdelavo tlorisa rimskega mesta, ki bo vseboval opise vseh na rezultatih geofizikalnih raziskav berljivih arhitekturnih posebnosti in ki bo povezan z drugimi arheološkimi viri.

Sl. 8: Panorama. Površine, ki so bile raziskane z magnetno, georadarsko in upornostno metodo na zračni fotografiji, ki je bila izdelana iz zaporedja posnetkov z dronom (A) in na digitalnem modelu reliefa (B).

Fig. 8: Panorama. Areas investigated with the magnetic, GPR and resistivity methods shown on a drone-based aerial image (A) and a digital relief model (B).

Geofizikalne raziskave se na velikih površinah antičnih mest uporabljajo že vsaj 20 let. Izbor najustreznejše geofizikalne metode za oceno arheološkega potenciala v optimalnih okoliščinah praviloma določajo fizikalne posebnosti arheoloških objektov. V mestih najdemo različne materiale v sestavi stavb, obrambnih struktur in ulic, pričakujemo pa lahko tudi grobišča in ostanke različnih obrtniških dejavnosti itd. Zaradi različnih materialov gre vselej za širok spekter izmerjenih fizikalnih lastnosti, pri čemer pa moramo upoštevati tudi posebnosti arheoloških kontekstov v različnih delih mesta, relevantne značilnosti naravnega okolja in posledice rabe površin pozneje v sodobnosti.

Pogosto je težko za vsako izmed razpoložljivih metod v naprej opredeliti razmerje med signalom, oziroma v arheološkem smislu koristno informacijo, in šumom, ki predstavlja vse motnje iz okolja. Zato je za učinkovito raziskavo potrebno izrabiti potencial več različnih in v fizikalnem smislu neodvisnih metod. Tako se pogosto izognemo napačni oceni za vsako od metod pomembnih fizikalnih parametrov, ki izhaja iz nezadostnega poznavanja arheoloških materialov in vseh relevantnih okoljskih posebnosti. Na podlagi meritev različnih fizikalnih parametrov hkrati dobimo več neodvisnih podatkovnih slojev. Pri načrtovanju geofizikalne raziskave na Panorami smo se ob upoštevanju izkušenj drugih¹⁷ opirali predvsem na lastne izkušnje raziskav antičnih najdišč v Sloveniji¹⁸ in tujini.¹⁹

Pri raziskavi v letu 2015 smo v različnem obsegu uporabili magnetno metodo (*Geometrics G-858*) na gradientni način, georadarsko metodo (*GSSI SIR3000*) z visokoločljivostno 400 MHz anteno in upornostno metodo (*Geoscan RM15*) na način geoelektričnega kartiranja z metodo elektrodnih dvojčkov.²⁰ Za podlago rezultatom geofizikalnih raziskav smo uporabili digitalni model reliefa, ustvarjen iz oblaka prostorskih točk, ki so produkt fotogrametričnih vrednotenj zaporednih sekvenc vertikalnih aerofotografij z delnim prekrivanjem. Snemanje in fotogrametrično vrednotenje aerofotografij z umeščanjem v državni geodetski sistem (ETRS89) je izvedla družba Geoservis, d.o.o. (sl. 8).

Prednostno smo uporabili magnetno in georadarsko metodo, medtem ko smo z geoelektričnim kartiranjem želeli zagotoviti komplementarne podatke. Geoelektrično kartiranje smo uporabili na osrednjem in severovzhodnem delu Panorame ter na območju strmih delov teras, kjer meritve z georadarsko in magnetno metodo zaradi zahtevne konfiguracije terena niso bile mogoče (sl. 8).

Magnetna metoda je že od vsega začetka uvajanja arheološke geofizike v raziskovanje velikih površin antičnih mest najpogosteje uporabljena.²¹ Njene prednosti so v hitrosti izvajanja meritev, relativni neobčutljivosti na stanje površine in predvsem v izredno širokem spektru razlik v magnetni susceptibilnosti arheoloških materialov, ki jih registriramo s sodobnimi magnetometri. Pri raziskavi na Panorami smo uporabili cezijev magnetometer na optično črpanje *Geometrics G-858*. Meritve smo izvajali na gradientni način z dvema senzorjema postavljenima navpično z medsebojno oddaljenostjo 70 cm. Na vseh relativno ravnih površinah smo meritve izvajali z vozičkom, ki zagotavlja enako oddaljenost senzorjev od današnje površine, na terasah, kjer to ni bilo mogoče, pa smo meritve izvajali "ročno" (sl. 9).

Magnetometer *Geometrics G-858* dosega ločljivost 0,1–0,2 nT/m pri meritvah gostote magnetnega pretoka totalnega magnetnega polja s hitrostjo odčitavanja 0,2 s. To pomeni, da si odčitki gostote totalnega magnetnega polja sledijo vzdolž profilov, pri hitrosti normalne hoje, v intervalih približno 15 cm. Razdalja med magnetnimi profili je bila na celotni raziskani površini 1 m. Na magnetogramih so prikazane vrednosti z bikubično interpolacijo preračunane na mrežo 0,5 × 0,5 m. Velikost površine raziskane z magnetno metodo je približno 15.000 m² (sl. 8).

Rezultati

Z magnetno metodo prepoznavamo šibke inducirane magnetne anomalije, ki so na območjih nerazkritih zidanih struktur posledica razlik v magnetni susceptibilnosti arhitekturnih ostankov iz kamnin in njihovo neposredno okolico. Prepoznavnost teh, praviloma šibkih magnetnih anomalij je odvisna od velikosti razlik v magnetni susceptibilnosti. Na Panorami so bile razlike zaradi podobne sestave kamninskega materiala zidov in geološke podlage zelo majhne in je bilo zato prepoznavanje arhitekturnih ostankov na nekaterih površinah tudi znatno oteženo. Susceptibilnost kamninskega materiala, ki je bil uporabljen za temelje stavb, je namreč 0,2–0,4 × 10⁻³SI, medtem ko je za preperinski material geološke podlage 0,3–0,5 × 10⁻³SI. Mestoma so antični objekti na rezultatih tudi dobro vidni, kar kaže, da za gradnjo stavb niso uporabljali vselej enakega materiala, temveč so bili nekateri objekti zgrajeni tudi iz materiala z višjo magnetno susceptibilnostjo (sl. 10; 11).

Na prikazih rezultatov magnetne metode na digitalnem modelu reliefa se na vzhodnem delu Panorame

¹⁷ Neubauer et al. 2002; Buteux et al. 2000.

¹⁸ Mušič, Horvat 2007.

¹⁹ Mušič et al. 2005; Mušič et al. 2008; Vermaulen et al. 2009; Martens et al. 2012.

²⁰ Mušič 2015.

²¹ Glej npr. Gaffney et al. 2000; Neubauer et al. 2002; Bossuet et al. 2012; Mušič et al. 2005; Vermaulen et al. 2009; Martens et al. 2012.

Sl. 9: Panorama. Meritve z magnetometrom *Geometrics G-858* smo na relativno ravnih površinah izvajali s pomočjo vozička (A), na terasah in drugih neravnih delih pa "ročno" (B).

Fig. 9: Panorama. Measurements with the *Geometrics G-858* magnetometer were performed with a survey cart on relatively flat surfaces (A) and 'manually' on the terraces and other uneven surfaces (B).

(območje 4) jasno vidijo vzporedne linije, ki jih razlagamo kot ulice v smeri jugozahod-severovzhod (ulice B8–10; sl. 12). Kot kaže, gre za nadaljevanje ulic, ki so bile prepoznane tudi na osrednjem platoju Panoram (območje 2).

Na delih terasirane površine so magnetno najkontrastnejši robovi teras (območje 3). Zaradi teh izrazitih linijskih magnetnih anomalij so veliko šibkejše magnetne anomalije arheoloških ostankov na teh mestih deloma zakrite ali tudi povsem neprepoznave.

Precejšnja težava je bil tudi močan magnetni učinek številnih železnih delov nosilnih elementov plantažnega nasada (žičnate opore, sidrišča ipd.), ki so ostali v tleh po odstranitvi drevja. Železne predmete smo poskušali pred magnetnimi meritvami in v teku meritev v največji možni meri odstraniti, kar pa nam ni uspelo v polni meri. V tleh je ostala množica drobnih železnih predmetov, katerih učinka ni bilo mogoče nedvoumno prepoznati, in tudi nekaj večjih sidrišč, ki jih ni bilo mogoče odstraniti. Zaradi tega je bilo pri analizi rezultatov magnetne metode pomembno tudi prepoznavanje magnetnih anomalij, ki so posledica kosov sodobnega železa (sl. 11).

Z magnetno metodo posebej učinkovito odkrivamo objekte s t. i. termoremanentno magnetizacijo, ki je značilna za žgano glino (arhitekturni elementi iz opeke, zrušena ostrešja s tegulami, ostanki različnih peči, plavžev in kurišč ter deponije odpadnih produktov lončarstva in metalurgije). Ta tip magnetizacije je veliko močnejši in zato z odkrivanjem takšnih območij tudi na Panoram ni bilo nobenih težav.

Znotraj več prostorov (ugotovljenih z georadarsko metodo) smo z magnetno metodo ugotovili močni, termoremanentni tip magnetizacije, ki je značilen za vse vrste žgane glin (sl. 11). Glede na kontekst magnetnih anomalij lahko domnevamo prostore, zapoln-

jene s porušeni opečnimi strešnimi konstrukcijami. Mestoma pa gre lahko tudi za magnetni učinek peči ali opečnih elementov centralnega ogrevanja.

GEORADARSKA METODA

Georadarska metoda se je začela poleg magnetne metode uveljavljati že razmeroma zgodaj²² in sta se njena raba oziroma obseg raziskanih površin na območjih antičnih mest z leti samo še stopnjevala.²³ Kljub izredni arheološki izpovednosti rezultatov pa se v večini primerov uporablja za podrobnejše raziskave manjših skrbno izbranih površin, ki so bile določene na podlagi drugih metod.²⁴ Pomembna prednost georadarske metode je predvsem možnost analize arhitekturnih ostankov v tridimenzionalnem okolju, vendar pa so meritve mogoče samo na relativno ravnih površinah, tudi brez manjših fizičnih prepek, kar uporabnost metode pogosto močno omeji. Ker so bili pogoji za izvajanje georadarskih meritev na večjem delu površine Panoram ustrezni, smo se odločili za georadarsko raziskavo na vseh dostopnih površinah v obsegu približno 14 ha (sl. 8; 14; 15).

Glede na predhodne rezultate georadarskih raziskav na Panoram v letih 2007 in 2012 je bila logična izbira antena s centralno frekvenco 400 MHz, ki ob ustreznem globinskem dosegu zagotavlja tudi dobro ločljivost. Razdalja med vzporednimi profili je bila 1 m, ker je bil prednostni cilj ugotoviti razprostranjenost antičnih arhitekturnih ostankov na veliki površini (sl. 13).

²² Glej npr. Nishimura, Goodman 2000; Neubauer et al. 2002.

²³ Neubauer et al. 2012.

²⁴ Mušič et al. 2005; Mušič, Horvat 2007; Uytterhoeven et al. 2010; Martens et al. 2012; Leucci et al. 2013.

Sl. 10: Panorama. Prikaz rezultatov magnetne metode na gradientni način. Različni postopki obdelave in razponi prikazanih vrednosti v sivih odtenkih omogočajo podrobnejši vpogled v arheološke arhitekturne ostanke.

Fig. 10: Panorama. Results of the magnetic measurements in gradient mode. Different analytical processes and ranges of greyscale values provided a more detailed insight into the buried architectural remains.

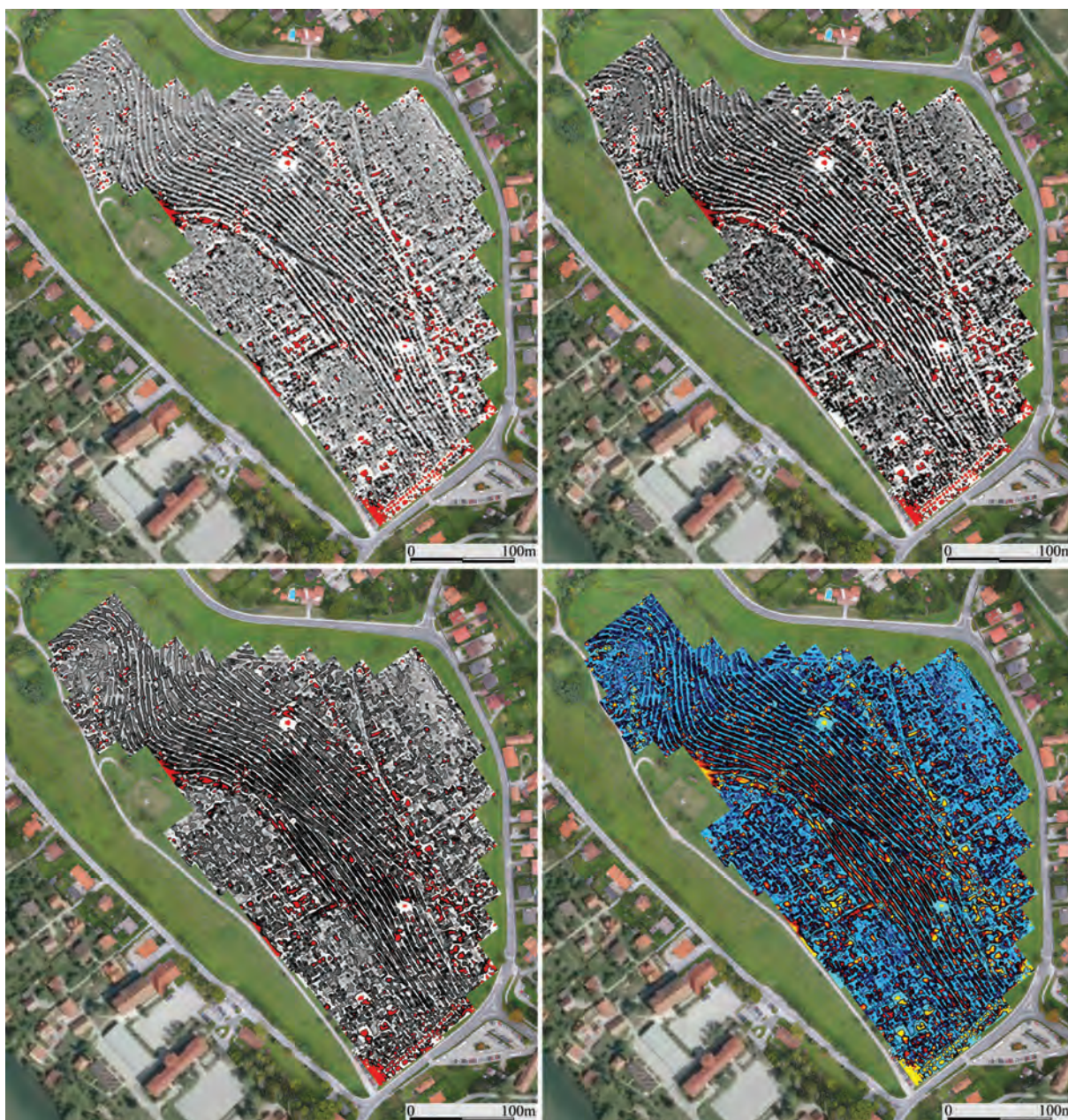
Georadarske meritve so z nekaj prekinitvami potekale vse od začetka julija do konca septembra 2015 v različnih vremenskih razmerah. Zaradi spreminjanja vsebnosti vlage in posledično različne intenzivnosti dušenja georadarskih signalov z globino so bili za izdelavo časovnih reznjev georadarskih odbojev uporabljeni prilagojeni postopki obdelav.

Za interpretacijo smo uporabili prikazovanje rezultatov v tridimenzionalnem okolju, kjer dobimo s prerezi preiskovane prostornine tal v poljubnih smereh

vpogled v prostorske odnose arhitekturnih elementov, njihovo globino, širino in ohranjeno višino. Postopek na določenih območjih omogoča tudi prepoznavanje faznosti izgradnje (sl. 5–7).

Rezultati

V večini georadarskih profilov na Panorami smo ugotovili dobro ločljivost arhitekturnih ostankov v

Sl. 11: Panorama. Prikaz rezultatov magnetne metode na gradientni način. Vrednosti v rdeči oz. rumeni barvi predstavljajo najmočnejše izmerjene magnetne anomalije. Velik delež točkovnih anomalij je zaradi drobnih železnih predmetov, ki so ostali v tleh po odstranitvi plantažnega nasada, linijske anomalije pa predstavljajo magnetni učinek železnih elementov sodobne podzemne infrastrukture. Ostala območja relativno višjih vrednosti so posledica magnetnega učinka arheoloških materialov v obliki žgane gline (opeka, keramični strešniki, ostanki delavnic ipd.).

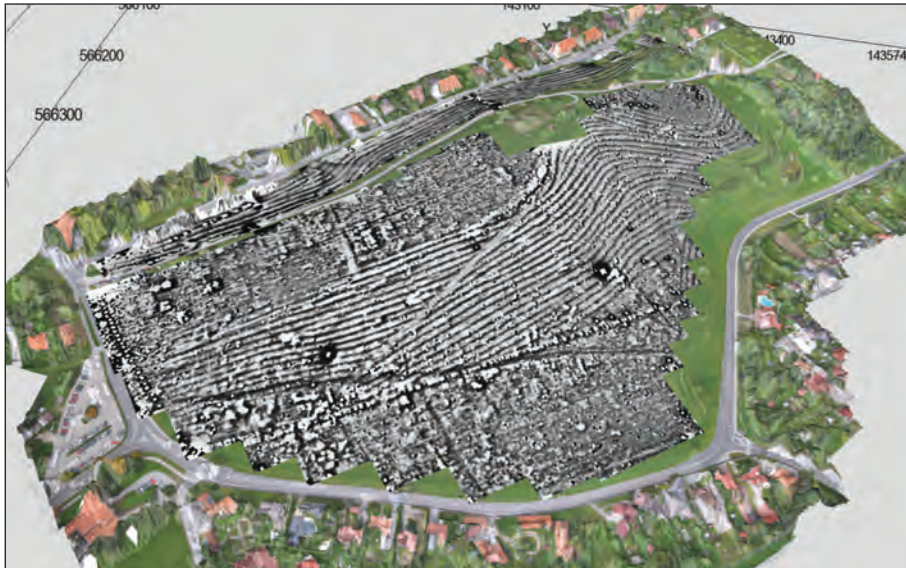
Fig. 11: Panorama. Results of the magnetic measurements in gradient mode. The values displayed in red and yellow represent the strongest anomalies. A large portion of the point anomalies are caused by the small iron objects that remained in the ground after the orchard had been removed, while the linear anomalies represent the magnetic effect of modern underground infrastructure. All other relatively high values are due to the magnetic effect of the archaeological remains of fired clay (bricks, roof tiles, workshop remains and others).

časovnem oknu 50 ns, kar ustreza globini približno 2 m. S tem smo zajeli globinski interval, na katerem se nahaja večina arhitekturnih ostankov.²⁵

²⁵ Na območju 2/1 so s sondiranjmi odkrili zidove na precej večji globini od te (glej dalje). Preverba tako globokih

Analiza kaže, da je bila razdalja 1 m med vzporednimi profili na nekaterih delih Panorame za podrobnejše tlorisne prikaze nekoliko prevelika. Rezultati tako pred-

ostankov z geofizikalno metodo zahteva drugačne tehnične rešitve.

Sl. 12: Panorama. Prikaz rezultatov magnetne metode na gradientni način na digitalnem modelu reliefa. Poleg arhitekturnih ostankov se jasno vidijo tudi ulice na najnižjem delu raziskane površine (območje 4). Pogled proti zahodu.

Fig. 12: Panorama. Results of the magnetic measurements in gradient mode on a digital relief model. In addition to the architectural remains, the image also clearly shows streets on the lowest of the investigated area (Area 4). View towards the west.

Sl. 13: Panorama. Meritve z georadarjem GSSI SIR3000 v kombinaciji z 400 MHz anteno smo na relativno ravnih površinah izvajali s pomočjo vozička (A), na terasah in drugih neravnih delih pa "ročno" (B).

Fig. 13: Panorama. Measurements with the GSSI SIR3000 ground penetrating radar in combination with a 400 MHz antenna were performed with a survey cart on flat surfaces (A) and 'manually' in areas of uneven terrain (B).

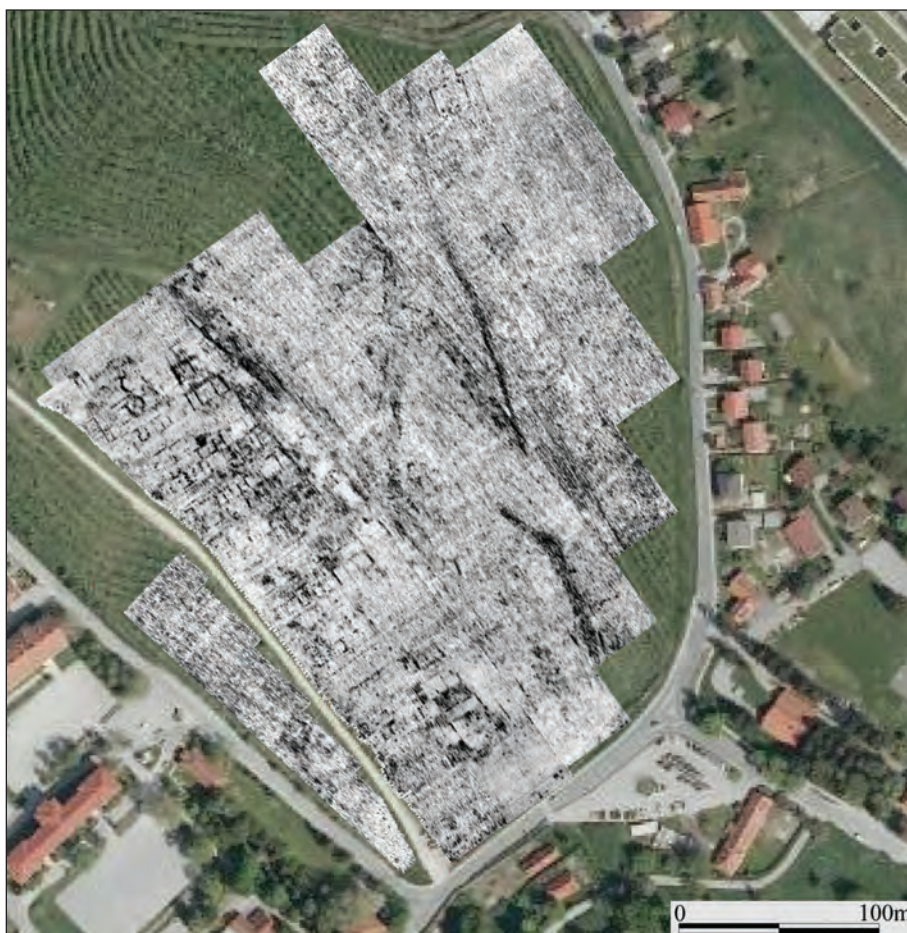
stavljajo podlago za načrtovanje bodočih podrobnejših raziskav na izbranih območjih.

Na osrednjem delu Panorame je bil ugotovljen raster stavb z vzporednimi ulicami (območje 2; sl. 14–15; t. 10; 12–13). Glede na zelo podobno kontrastnost georadarskih odbojev sklepamo na enoten način gradnje. To velja tako za vrsto uporabljenega kamninskega materiala kakor tudi za debeline zidov. Debelina zidov je približno 60 cm, nekaj stavb pa je bilo zgrajenih tudi s precej debelejšimi zidovi. Na položnem jugovzhodnem pobočju smo razbrali manjše nivojske razlike v smeri naklona. Sklepamo, da gre za terasiranje z višinskimi razlikami približno 0,5 m (sl. 4; 5; 7). Na ulicah dom-

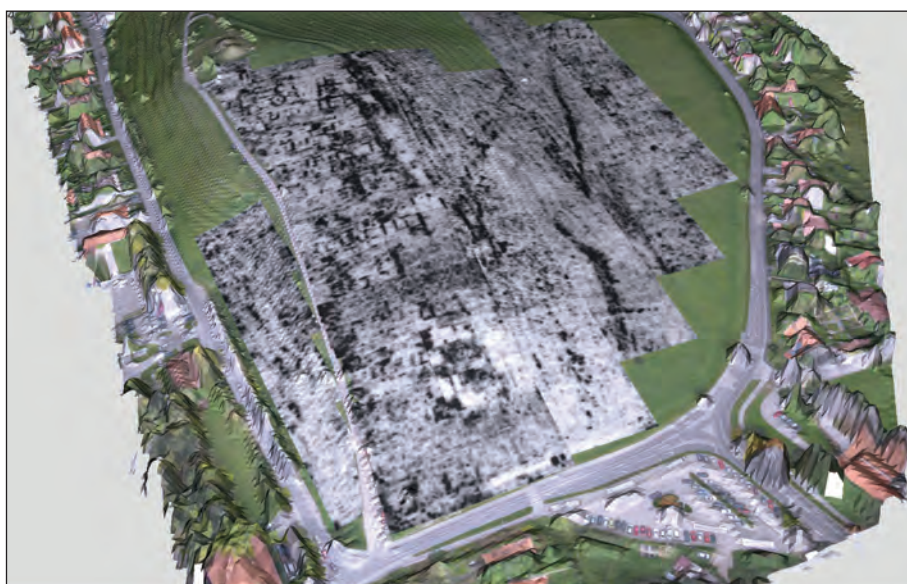
nevamo peščeno-prodnato podlago (ulica B7), enkrat tlakovanje s kamni (ulica B6).

Na nekaterih mestih smo prepoznali faznost izgradnje (prim. sl. 7). Na območju 2/1, kjer je usmeritev zidov nekoliko drugačna kot višje na pobočju, leži velik kompleks (stavba I), ki kaže enotno izgradnjo, zidovi pa so tudi nekoliko širši. Znotraj nekaterih prostorov smo ugotovili močne georadarske odboje, ki so lahko posledica ruševin in/ali tlakov (prim. t. 18; 22–24).

Na vzhodnem, terasiranem delu Panorame (območje 3) so na rezultatih georadarske metode jasno vidni ostanki manjših stavb v nekaj deset metrov širokem pasu v smeri približno sever-jug (sl. 14; 15).

Sl. 14: Panorama. Rezultati georadarske metode prikazani z linearno razporeditvijo sivih tonov (= t. 10).
 Fig. 14: Panorama. GPR results presented as a linear greyscale image (= Pl. 10).

Sl. 15: Panorama, pogled proti severozahodu. Rezultati georadarske metode prikazani z linearno razporeditvijo sivih tonov na digitalnem modelu reliefa. Na osrednjem delu je zasnova rimskega mesta povsem pravilna, veliko sicer bolj razdrobljenih arhitekturnih ostankov je tudi na vzhodnih terasiranih delih.

Fig. 15: Panorama, view towards the northwest. GPR results presented as a linear greyscale image on a digital relief model. The central part shows a rectilinear layout. Numerous scattered architectural remains are also on the eastern terraced slope.

Nekaj stavb je povsem jasno vidnih (prim. t. 49: XXVI), drugje pa so prepoznavni le njihovi deli, ker so bile s terasiranjem v večji meri uničene. Na podlagi usmeritve objektov sklepamo, da se nahajajo ob tedanji komunikaciji (prim. t. 49: ulica C), ki je povezovala višji, osrednji del Panorame s severovzhodnim vznožjem.

Na vzhodnem pobočju (območje 3) smo ugotovili širok, povit pas izredno močnih georadarskih odbojev z nekaj prečnimi, podobno izrazitimi, vendar ožjimi linijami georadarskih signalov, za katerega še nimamo ustrezne razlage (prim. t. 49: XXIII).

UPORNOSTNA METODA

Upornostna metoda na način geoelektričnega kartiranja se je začela pri raziskavah antičnih mest uporabljati skupaj z magnetno in georadarsko metodo konec devetdesetih let preteklega stoletja in se uporablja še vse do danes.²⁶ Ker na območju antičnih mest z upornostno in georadarsko metodo kartiramo zelo podobne fizikalne parametre čvrstih struktur, prihaja zaradi večje hitrosti meritev in možnosti prikazovanja rezultatov na poljubno izbranih globinskih intervalih vse pogosteje v ospredje georadarska metoda.

Geoelektrična upornostna metoda temelji na električnem polju, ki ga pod površjem vzpostavimo prek galvanskega člena in para tokovnih elektrod. Z drugim parom elektrod spremljamo spremembe v napetosti, ki jo ob poznavanju toka izrazimo v navidezni upornosti določene prostornine tal. Ta je opredeljena z geometrijskim faktorjem, kot imenujemo razvrstitev štirih elektrod na površju.

Metoda elektrodnih dvojčkov (angl.: *Twin probes array*, *Geoscan RM15*), ki se najpogosteje uporablja za geoelektrično kartiranje v arheologiji, je izvedena iz elektrodne razvrstitve dvojnega dipola.²⁷ Globina dosega pri razdalji 0,5 m pri optimalni vlažnosti tal znaša približno 1 m. Med premičnima elektrodama poleg razdalje znatno vpliva na globino dosega tudi namočenost terena. Pri visoki vlažnosti vrhnjega dela tal je globina običajno manjša, ker večina električnega toka steče v smeri boljše električne prevodnosti plitvo pod površjem. Ker so bile geoelektrične raziskave na Panorami izvajane v etapah, je bila namočenost tal in s tem globina dosega in kontrastnost rezultatov nekoliko spremenljiva, vendar ne toliko, da bi pomembno vplivala na rezultate meritev. Geoelektrično kartiranje smo izvajali v mreži 1 × 0,5 m in izmerjene vrednosti zgotostili z bikubično interpolacijo na 0,5 × 0,5 m. Raziskana površina znaša 3,2 ha (sl. 8; 16). Rezultati geoelektričnega kartiranja (sl. 16) so podani kot električni upor (R, ohm), in ne kot (specifična)

upornost (ρ , ohm.m), ker nas na arheoloških najdiščih zaradi heterogenosti preiskovanega medija praviloma zanima samo kvalitativna analiza rezultatov, ki temelji na relativnih odnosih izmerjenih vrednosti upora.

Z geoelektričnim kartiranjem smo iz različnih razlogov raziskali tri območja (sl. 8, 16). Območje na severnem delu osrednjega platoja Panorame smo predhodno sicer raziskali že z magnetno in georadarsko metodo, vendar smo želeli z upornostno metodo pridobiti še več arheološko uporabnih informacij o relativnih razlikah v ohranjenosti arheoloških arhitekturnih ostalin. Ta metoda namreč zelo dobro zazna območja z masivnejšimi arhitekturnimi ostanki in tudi območja z debelejšimi sloji ruševinskega materiala. Z magnetno metodo so bile namreč na tem delu arhitekturne ostaline, predvidoma zaradi majhnih razlik v magnetni susceptibilnosti med lomljenci peščenjaka in njihovo neposredno okolico, zelo slabo vidne. Drugi razlog za slabšo izpovednost rezultatov magnetne metode je lahko tudi prekritost temeljev zidov z ruševinskim materialom. Rezultati georadarske metode so bili na tem mestu sicer zelo dobri in se jasno prepozna tlorise stavb, vendar manj zanesljivo podajo debelino arheoloških kulturnih horizontov, ker so lahko meje diskretne in za georadarsko metodo težko prepoznavne. Z geoelektričnim kartiranjem, ki poda vrednosti upornosti za prostornino tal do globine približno 1 m, pa zlahka prepoznamo bočne razlike v upornosti, ki kažejo učinek relativnih razlik v debelinah arheoloških kulturnih plasti z arhitekturnimi ostanki.

Rezultati

Rezultati upornostne raziskave so dobro dopolnili rezultate magnetne in georadarske metode. Prepoznamo sicer iste objekte, kot so vidni z georadarsko metodo, vendar slike upornosti kažejo drugačno podobo upornostnega ozadja z večjo spremenljivostjo (sl. 16). Karto upornostnih sprememb lahko uporabimo za zanesljivejšo oceno stopnje ohranjenosti zidov in relativne razlike v debelini visokoupornostnih horizontov z arhitekturnimi ostanki.

Na vrhu Panorame smo z georadarsko metodo prepoznali nekaj zidov, ki pa jih ni bilo mogoče zanesljivo interpretirati (sl. 14). Z geoelektričnim kartiranjem smo ugotovili, da gre za dele večjega objekta, in natančno določili njegov položaj (prim. sl. 16; t. 41–42: XVIIa).

Na severovzhodnem delu Panorame (območje 5) smo z geoelektričnim kartiranjem raziskali terasirano pobočje, kjer georadarskih meritev zaradi velikega naklona teras ni bilo mogoče izvesti (sl. 16; t. 41). Iz izmerjenih razlik v upornosti lahko jasno prepoznamo več objektov, za katere predpostavljamo, da sodijo v rimsko obdobje. Na severni polovici, kjer so višinske razlike med terasami tudi po več metrov, smo z geoelektričnim kartiranjem nekoliko presenetljivo ugotovili številne, tudi usmerjene

²⁶ Glej npr. Dabas, Hesse, Tabbagh 2000; Walker 2000; Neubauer et al. 2002; Mušič et al. 2005; Mušič, Horvat 2007; Vermaulen et al. 2009; Bossuet et al. 2012.

²⁷ Glej npr. Mušič, Horvat 2007.

Sl. 16: Panorama. Rezultati geoelektričnega kartiranja se v tlorisnih podobah v splošnem ujemajo z rezultati georadarske metode in jih tudi dopolnjujejo z relativnimi razlikami v debelinah horizontov z arhitekturnimi ostanki in zanesljivejšo oceno stopnje ohranjenosti zidov.

Fig. 16: Panorama. Results of geoelectrical mapping largely correspond in ground plan with those of the GPR method and add the relative differences in the thickness of the horizons with architectural remains, as well as a more reliable insight into the preservation of the Roman-period walls.

Sl. 17: Panorama. Interpretacija rezultatov geofizikalnih raziskav z georadarsko, magnetno in upornostno metodo. (Oznake na karti so delovne.)

Fig. 17: Panorama. Interpretation of the results obtained by using the GPR, magnetic and resistivity methods. (The markings on the map are preliminary.)

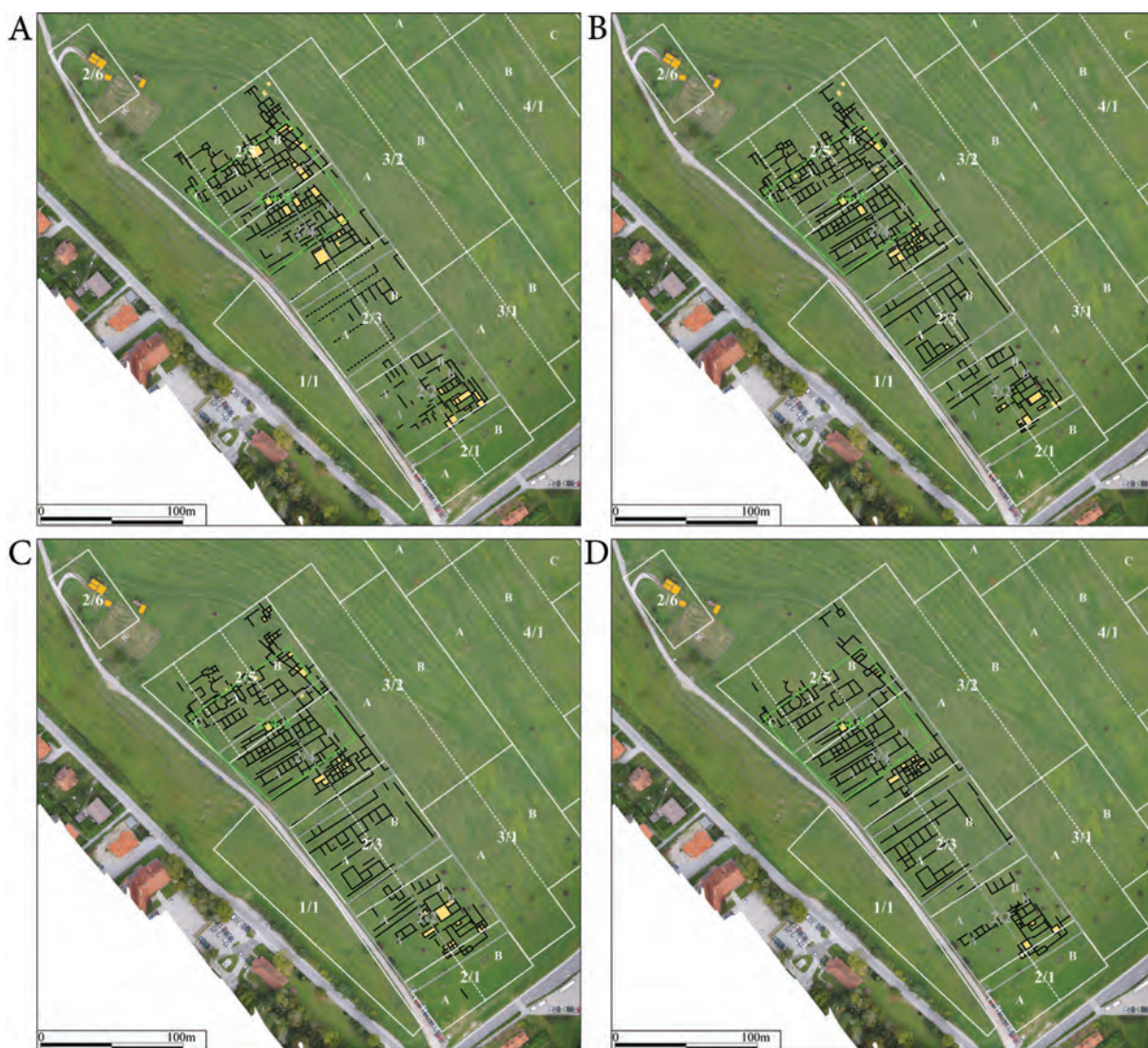
upornostne anomalije ter posamezna manjša visokoupornostna območja. Na osnovi predhodnih zaščitnih izkopavanj na tem mestu pričakujemo rimske grobove in vodovod, glede na rezultate geoelektričnega kartiranja pa lahko domnevamo tudi ostanke drugih objektov.

Po severovzhodnem pobočju (območje 5) proti vrhu potekata dve približno vzporedni visokoupornostni anomaliji (sl. 16; t. 41). Ker sta natanko v smeri vodnega zajetja, predstavljata verjetno sled sodobne podzemne infrastrukture. V tej smeri sicer na rezultatih magnetne metode nismo ugotovili nikakršnih

anomalij, ki bi bile posledica železnih elementov morebitnih vodovodnih cevi.

POSTOPKI INTERPRETACIJE REZULTATOV GEOFIZIKALNIH RAZISKAV

Pri interpretaciji rezultatov geofizikalnih raziskav na Panorami smo se v največji meri opirali na rezultate georadarske metode (sl. 17). Najpomembnejši razlog

Sl. 18: Panorama. Interpretacija osrednjega dela Panorame na podlagi rezultatov georadarske metode na različnih globinskih intervalih: 40-60 cm (A), 60-80 cm (B), 80-100 cm (C) in 100-120 cm (D). (Oznake na kartah so delovne.)

Fig. 18: Panorama, central part. Interpretation of the results obtained by using the GPR method at different depth intervals: 40-60 cm (A), 60-80 cm (B), 8-100 cm (C) and 100-120 cm (D). (The markings on the map are preliminary.)

je dobra odzivnost georadarskih meritev na čvrste arheološke ostanke, kot so v našem primeru antični zidovi. Drugi pomemben razlog je možnost razslojevanja georadarskih signalov, ki so posledica ostankov zidov po globini (sl. 18). To pa v nekaterih primerih omogoča tudi prepoznavanje faznosti gradnje, kar izhaja iz sprememb v tlorisnih oblikah in usmerjenosti zidov na različnih globinah. Pri analizi rezultatov georadarske metode lahko torej uporabljamo tlorisne prikaze georadarskih odbojev na različnih globinskih intervalih (sl. 5), izbrane izreze georadarskih meritev na arheološko zanimivih območjih lahko prikazemo tudi kot trirazsežne podobe arheoloških objektov (sl. 6). Ob teh kompleksnejših prikazih pa nam

je vselej na voljo tudi vpogled v georadarske odboje na posameznih profilih, kar omogoča podrobnejšo analizo geometrijskih posebnosti, globine in stopnje ohranjenosti zidov. Ob vseh prednostih georadarske metode pa ne pozablamo na podatke, zbrane z magnetno in upornostno metodo. Ti pomembno dopolnjujejo rezultate georadarske metode predvsem v zvezi s prisotnostjo magnetnejših arheoloških ostankov iz žgane gline (opeka, keramični strešniki, morebitne obrtniške delavnice ipd.) in masivnejših, upornostno kontrastnejših arheoloških ostankov (relativne razlike v debelini ruševinskih plasti, tlakovane površine znotraj stavb, tlakovane ulice, masivnejši zidovi stavb in potek obzidja).

OPISI ARHEOLOŠKIH OSTANKOV

Jana HORVAT, Branko MUŠIČ, Andreja DOLENC VIČIČ

UVOD

Opisi arheoloških ostankov si sledijo po prostoru od zahoda proti vzhodu in severu: jugozahodno pobočje, jugovzhodno pobočje, severovzhodno pobočje, severovzhodno vznožje in severno pobočje. To je po območjih od 1 do 5 (*t. 12*). Na jugovzhodnem pobočju (območje 2) opisujemo sledove po delih od spodaj navzgor (območja 2/1 do 2/8). Na posameznih območjih so najprej opisani naselbinski, nato grobni ostanki. Na predelih, kjer je v preteklosti potekalo več raziskav, je na začetku na kratko predstavljena zgodovina posegov.

Opise spremljajo najbolj izpovedne slike z rezultati geofizikalnih raziskav in načrti z interpretacijami ostankov. Rezultate georadarskih meritev smo na območjih od 2/1 do 2/7 interpretirali in predstavili v štirih globinah: 96–115 cm, 78–98 cm, 61–80 cm in 44–63 cm. Samo na ožjem prostoru, ki zajema dele območij 2/5 do 2/7, so georadarske meritve predstavljene po globinah 49–55 cm, 43–49 cm, 37–43 cm in 27–33 cm (*t. 31–34*).

JUGOZAHODNO POBOČJE – OBMOČJE 1

Jugozahodno pobočje Panorame se strmo dviguje nad Vičavo oziroma nad dravsko teraso. Po meji s položnim jugovzhodnim pobočjem poteka današnja makadamska pot. Sredi pobočja se vidi polkrožna udrtnina (*t. 3; 4*).

Geofizikalne meritve

Geofizikalne meritve smo naredili na jugovzhodni tretjini območja 1 (*sl. 8; t. 12; 15*). Objekti se sicer vidijo, vendar so verjetno zelo slabo ohranjeni.¹⁸ Interpretacija georadarske slike kaže več vzporednih zidov, dolgih od nekaj več kot 20 do skoraj 70 m (*t. 15–16: A–C*). Usmerjeni so prečno na naklon pobočja – proti jugovzhodu (azimut je pribl. 125°).¹⁹ Viden je približno kvadraten objekt (stranica okoli 12 m; *t. 15–16: XXIX*), ki leži v

podaljšku enega od dolgih zidov (*t. 15–16: A*), vendar ne popolnoma pravokotno nanj.

Najdbe

Vincenz Kohaut je menil, da polkrožni usek v jugozahodnem pobočju ni naravnega izvora in da spominja na teater (*t. 3; 4*).²⁰ Tu je Viktor Skrabar leta 1907 izkopal tri sonde (*t. 16: N3*; med parcelama 439/2 in 470/1 na Franciscejskem katastru [*t. 5*]). V sondi višje v pobočju je odkril drobne rimske najdbe, v dveh sondah nižje pa rimske zidove (*t. 6: 29; 7: 9; 8: 24*).²¹ Po poznejši opombi so našli le velike klesance.²² Območje useka je zajeto na zahodnem robu geofizikalnih meritev, kjer meritve ne kažejo prepoznavnih anomalij (prim. *t. 15*).

Pri obnovi sadovnjaka leta 1983 so raziskali manjše odseke ob vrhnjem robu pobočja. V sondi (75 × 4 m) tik pod moderno potjo so našli več slabo ohranjenih temeljev zidov rimskih stavb (*t. 16: N1; 18: N1*). Usmerjeni so približno proti jugozahodu, podobno kot poteka mreža zidov in ulic na sosednjem območju 2. Našli so še tlak iz oblic, temelja za stebre ter ožgano ilovico oziroma ognjišče. V bližini je potekal prečno na pobočje usmerjen jarek (*t. 16: N2; 18: N2*).²³ Ostanki ležijo v neposredni bližini stavbe V, med začetkoma ulic B3 in B4 na območju 2/3, vendar je lokacija zunaj prostora geofizikalnih meritev (prim. *t. 15*). Razpršenih anomalij na georadarski sliki v neposredni bližini (*t. 15: C*) pa z arhitekturo, odkrito v letu 1983, ne moremo povezati.

²⁰ Kohaut 1901, 20.

²¹ Skrabar, *Text 1911*, št. 28; Skrabar, Gailhofer, *Fundkarte 1911*: 29 (*t. 6: 29*); Abramič 1914, 136: 3 in Saria 1922, *Karta 1*: 3 (*t. 7: 9*); Klemenc, Saria 1936, 36, št. 24, *Detailplan*: 24 (*t. 8: 24*); Lubšina Tušek 2015, 71, št. 1 b.

²² Skrabarjevo pismo Ferku leta 1908; Joanneum v Gradcu, Ferkova zapuščina. Povzeto po: Mikl Curk, Tušek 1985, 289, 303, op. 23.

²³ Tušek 1983, 54–55, sl. 7; Tušek 1984, 246, sl. 52; Lubšina Tušek 2015, 107, št. 20 j. – Pozicija najdišča št. 20 j je bila popravljena po načrtu Marije Lubšina Tušek (8. 8. 2018), kar je upoštevano na *t. 16: N1–2*.

¹⁸ Mušič 2015, 20, območje C.

¹⁹ Usmeritev zidov se razlikuje od tiste na območju 2.

Na delu, ki leži zunaj obsega geofizikalnih meritev, so našli poškodovan žgan grob ali ognjišče (*t. 16: N4*) in zidove (*t. 16: N5*).²⁴

JUGOVZHODNO POBOČJE – OBMOČJE 2

SPODNJI DEL POBOČJA

Na Franciscejskem katastru je bilo položno jugovzhodno pobočje Panorame razdeljeno na dve veliki parceli (*t. 5*). Spodnja parcela, št. 471, se približno ujema z našimi območji od 2/1 do 2/3 (*t. 12*). Ob začetku kmetijskih del leta 1900 je bilo tam celotno površje prekrito z odlomki opek in keramičnih posod, na dan so prihajali ostanki zidovja.²⁵

Leta 1937 je Balduin Saria sondiral na območjih 2/1 in 2/2. Sonda (50 × 2 m) je bila usmerjena od severozahoda proti jugovzhodu, pravokotno na sodobno cesto na sedlu med Grajskim gričem in Panoramo. Zaključek je bil na dnu pobočja ob cesti, nasproti nekdanjih zahodnih vrat v grajskem obzidju.²⁶ Nedvomno so mišljena vrata na izhodišču nekdanje poti po zahodnem grajskem pobočju (na Francejskem katastru pot s parc. št. 994/2; *t. 5*). Lego sonde lahko samo približno določimo (*t. 19*), kajti načrt ni ohranjen.²⁷

Tik ob sodobni cesti so nadzorovali izkope za vodovod leta 1959 (*t. 19: N3, N6, N9–10*)²⁸ in leta 1983 (*t. 19: N4–5, N7–8*).²⁹

V letih 1965 in 1966 je po jugovzhodnem pobočju Panorame Kmetijski kombinat Ptuj kopal jame za nasad jablan. Pri arheološkem nadzoru so jame označili kot sonde (skupaj 320 sond; premera do 1,5 m in globine 0,6 m), ki v poročilu niso umeščene v prostor, so pa ležale na območjih 2/1–5 in 3. V sondah, ki niso segle do sterilnih plasti, so našli ruševine, zidove, tlake, arhitekturne člene, pa tudi del reliefa, odlomek polne plastike in del napisne plošče (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 32).³⁰

²⁴ Tušek 1983; Lubšina Tušek 2015, 107, št. 20 g in 20 k.

²⁵ Kohaut 1901, 20.

²⁶ Saria 1938, 193; Saria 1969, 143–144; Smodič 1937b–d; Lubšina Tušek 2015, 89–90, št. 12.

²⁷ Na razstavnici karti *Poetovio. Arheološki zemljevid* v Pokrajinskem muzeju Ptuj–Ormož so na jugovzhodnem vznožju Panorame vrisane tri vzporedne sonde, usmerjene od jugozahoda proti severovzhodu in označene s črko "S" (*t. 9*). Ker do časa izdelave karte izkopov na obravnavanem območju – razen omenjenega, iz leta 1937 – ne poznamo, je možno, da gre za Sarijeve sonde, ki pa so bile po 2. svetovni vojni napačno umeščene.

²⁸ Mikl 1960–1961, 174; Lubšina Tušek 2015, 102–103, št. 16.

²⁹ Tušek 1983, 59; Tušek 1984, 251; Lubšina Tušek 2015, 104–106, št. 19.

³⁰ Šubic 1966, 127; Šubic 1967, 189–190; Lubšina Tušek 2015, 103–104, št. 16.

V letih 2007 in 2015 so na tem prostoru potekale geofizikalne raziskave.³¹ Leta 2017 je bil opravljen arheološki nadzor pred gradnjo sprehajalnih poti (*t. 14: linije A,B,C,G*).³²

Cesta

Glavna rimska cesta, ki se je od mostu čez Dravo usmerila proti severovzhodu, je morala prečiti sedlo med Panoramo in Grajskim gričem. Na arheoloških kartah je na območju sedla vedno narisana samo shematično, kot ravna linija med dvema najbližjima zanesljivima lokacijama (prim. *t. 7; 8; 13: B1*).³³

S sondiranju leta 1937 ceste na vznožju niso našli, čeprav so kopali do globine treh metrov. Sonda se je verjetno zaključila, tik preden je dosegla traso (*t. 19: N2*).³⁴

Leta 1959 so pri izkopu jarka vzdolž severozahodnega roba sodobne ceste naleteli na nasip rimske ceste in ga poševno presekali v dolžini 55 m. Ležal je pod humusno plastjo od globine 0,9 do 1,2 m, nižje so bile sterilne ilovnate plasti (*t. 19–20: N9–10*).³⁵

Cestno traso potrjujejo odkritja s širšega območja. Izkop vodovoda leta 1983 je na jugovzhodnem obrobju Panorame, med Erjavčevo potjo in Maistrovo ulico presekal rimsko cesto (*t. 20: N11*).³⁶ Leta 1992 so z dvema sondama na Vičavi odkrili prodnata nasutja ceste, široka od 6 do 8 m, z marmornimi ploščami tlakovan pločnik in obcestni jarek (*t. 20: N12*).³⁷

Na georadarski sliki cesta ni vidna (prim. *t. 10; 17*).

Cesta med Panoramo in Grajskim hribom je torej verjetno tekla zelo blizu današnje ceste, deloma lahko tudi pod njo. Območje sedla je bilo vedno podvrženo zasipavanju z obeh pobočij in verjetno še umetnemu preoblikovanju, morda prav zaradi gradnje ceste.

OBMOČJE 2/1

Območje 2/1 zajema 67 × 26 m velik prostor na vznožju Panorame, tik nad domnevnim potekom glavne rimske ceste.

³¹ Mušič 2015; Lubšina Tušek 2015, 121–125, št. 25 a–d.

³² Pečovnik, Rupnik 2017a.

³³ Abramič 1914, sl. 136 in Saria 1922, Karta 1 (*t. 7: črtkana linija med št. 12 in 5*); Klemenc, Saria 1936, *Detailplan* (*t. 8: črtkana linija med št. 9 in 10*); prim. Horvat et al. 2003, sl. 13; Lubšina Tušek 2015, pril. 1: liniji med 19 in 21; pril. 3: liniji med 19 in 21.

³⁴ Saria 1938, 193, 194; Saria 1969, 143, 144; Smodič 1937c, d.

³⁵ Mikl 1960–1961, 174, pril. 3: B (med točkama K in L); Lubšina Tušek 2015, 102–103, št. 16, sl. 57: k,l.

³⁶ Tušek 1983, 59; Tušek 1984, 251; Lubšina Tušek 2015, pril. 3: ob št. 21.

³⁷ Tušek 1993b; Lubšina Tušek 2015, 160, 164, št. 49a–b, sl. 124: a,b.

Sem je segal spodnji del dolge sonde, ki jo je leta 1937 izkopal Saria (približna lega *t. 19: N2*). V tem delu sonde je našel več prostorov rimskih stavb z močnimi kamnitimi temelji, opečnimi stenami, hipokavstom in slikanim ometom. Omenja vsaj dve gradbeni fazi. Na spodnjem zaključku sonde je bil odkopan velik odprt prostor, ki ga je prečil kanal in za katerega je Saria domneval, da predstavlja dvorišče ali trg. Izkop je bil globok, saj so bile najdbe (npr. novec Hadriana) še v globini blizu treh metrov.³⁸ Iz poročil ni mogoče razbrati, ali so se zidovi stavb iz spodnjega dela sonde neprekinjeno nadaljevali po pobočju navzgor.

Ob severozahodnem robu moderne ceste so v letih 1959 in 1983, v ozkih izkopih za vodovod, na več mestih, na globinah 1,2–1,5 m, našli zidove, usmerjene od severozahoda proti jugovzhodu. Opazili so tlake in plasti ruševin, ki jim niso mogli slediti v globino (*t. 19: N3–N8*).³⁹

Pri arheološkem podpovršinskem nadzoru pri izgradnji sprehajalnih poti leta 2017 so na območju 2/1 našli le malo drobnih najdb (*t. 14: linije A, B in C*).⁴⁰

V nasprotju s terenskimi opazovanji georadarska slika na območju 2/1 kaže samo okoli 8 m dolg zid, usmerjen proti jugovzhodu in viden le na eni globini (*t. 17–18: 1; 22: 1*). Ker na tem območju arheološki objekti ležijo zelo globoko (pod 1,5 m pod površjem), georadarske meritve očitno niso zaznale arhitekture.

OBMOČJE 2/2

Območje 2/2 (75 × 70 m) na jugovzhodu zamejuje rob nizke terase, ki je starejši od modernih kmetijskih teras po sosednjih pobočjih (prim. lidarski posnetek; *t. 4*), na severovzhodu domnevna ulica A3 in na severozahodu ulica B3 (*t. 17; 18*). Georadarska slika kaže velik kompleks stavb, zidovi so nekoliko debelejši kot višje na pobočju.⁴¹

Stavba I

Georadarska slika

Osrednji del stavbe I (A, B in E) meri 38 × 25 m, največji strnjen obseg s "prizidki" pa okoli 48 × 37 m. Na georadarski sliki je stavba dobro vidna (*t. 17–18: I*), vendar na robovih slabo omejena. Vzhodni in južni vogal predela A, ki je močno razčlenjen, sta dobro

ohranjena samo na največji globini (*t. 21–22: A*). Severni del stavbe (*t. 22–24: H*) temelji malo višje in na največji globini georadarske izmere ni viden (prim. *t. 21*). Lahko gre za prizidek ali za predel, ki leži na višji terasi. Osrednji prostor E je nerazčlenjen (*t. 17; 18: E*) in se kaže kot povezava med predeloma A in B. Vzdolž severovzhodne stranice stavbe I leži hodnik C, katerega južni del je viden na vseh globinah, opazne so številne močne prezidave (*t. 17; 18: C; 21–24: C*). Severni del ni viden; samo na najmanjši globini je slabo povezan s hodnikom, prizidanim vzhodni steni predela H (*t. 24: H*).

Vzdolž celotne jugozahodne stranice stavbe I, v pasu, širokem 12–15 m, ležijo trije sklopi prostorov (D, F, G), ki niso nujno sočasni in kažejo močne prezidave v različnih fazah. Južni sklop D je dobro omejen in viden v vseh globinah (*t. 17; 18: D; 21–24: D*). Srednji sklop F sega najdlje (15 m) iz osnovnega tlorisa stavbe (*t. 17; 18: F; 22–24: F*) in na največji globini ni viden. Njegov zaključek in povezava s sosednjim območjem zidovja (5) nista jasna (*t. 18: 5; 24: 5*). Tudi zaključek severnega sklopa G in stik z zahodno ležečimi zidovi (stavba II in prostor med zidovoma 3 in 4) ni jasen (*t. 17; 18: G; 22: G*).

Vsi deli stavbe I so v notranjosti močno razčlenjeni, sestavljajo jih prostori različnih oblik in velikosti, verjetno gre za več faz in predelav. Samo v predelu H ležita dva večja, nepredeljena in neprezidana prostora. Znotraj številnih prostorov, razen v predelu H, so na vseh globinah opazne tlakovane površine (ali ruševine?), ki jih kažejo močni georadarski odboji (*t. 21–24*). Magnetna metoda je pokazala močne anomalije termoremanentnega tipa (*t. 11*) – morda gre za porušene opečne strešne konstrukcije, lahko tudi peči, opečne elemente centralnega ogrevanja ipd.⁴²

Od severovzhodnega pročelja (hodnik C) poteka 9 m dolg zid 2, preči ulico A3 in sega proti zidu na drugi strani ulice A3, že na območju 3. Viden je samo na georadarski sliki v največji globini (*t. 17–18: 2; 21: 2*).

Raziskovanja 1937

V spodnjo polovico stavbe I lahko lociramo poskusni izkop in zgornji del dolge sonde iz leta 1937 (*t. 19: N1*). Poročila o raziskavah niso dovolj jasna, da bi izkopano arhitekturo lahko povezali z georadarsko sliko stavbe I (prim. *t. 17*).

V poskusnem izkopu na pobočju nad začetkom sonde so odkrili dobro ohranjen kanal (opečno dno, stene deloma ohranjene do višine 1,20 m), usmerjen po pobočju navzdol.⁴³

Na začetku dolge sonde so odkrili veliko rimsko stavbo, kanalizacijo in mlajše zidove – torej vsaj dve gradbeni fazi (1. do 3. st.).⁴⁴ Temelje, ki so bili iz klesanega kamna in ponekod široki 90 cm, je Saria povezal

³⁸ Saria 1938, 194; Saria 1969, 143–144; Lubšina Tušek 2015, 89–90, št. 12.

³⁹ Mikl 1960–1961, 174; Tušek 1983, 59; Tušek 1984, 251; Lubšina Tušek 2015, pril. 1: št. 16 in 19 – na naši *t. 19: N4–5* in N7–8 je, na podlagi skice M. Lubšina Tušek (12. 6. 2018), upoštevana popravljena lokacija najdišča št. 19.

⁴⁰ Pečovnik, Rupnik 2017a.

⁴¹ Mušič 2015, 20, območje B, sl. 31.

⁴² Mušič 2015, 20, območje B, sl. 23.

⁴³ Saria 1938, 193–194; Saria 1969, 143; Smodič 1937b–d.

⁴⁴ Saria 1938, 193.

v 20 m dolgo fronto stavbe. Notranjost, ki zaradi velike globine ni bila raziskana, naj ne bi bila razčlenjena. Na izkopišču se je nakazovalo stebrišče. Drobni najdb je bilo v sondi malo, omenjena je bronasta emajlirana fibula v obliki ptice/golobčka, vendar iz poročil ni možno zagotovo sklepati o natančnejših lokacijah drobnih najdb v sondi.⁴⁵

Stavba II

Dolgo in ozko stavbo II (vsaj 21 × 6 m) predstavlja niz prostorov različnih širin (od 3 do 5,5 m), ki so vidni le v večjih globinah georadarske slike (*t. 17; 18: II; 21–22: II*). Stavba leži v smeri zahodnega dela stavbe I (predel G), vendar odnos ni razpoznaven. Prav tako ni jasen jugozahodni zaključek stavbe – verjetno je segala do ulice A2. Prezidave oziroma faze niso vidne.

Stavba III

Ozka stavba III (18 × 6,5 m) leži vzdolž ulice B2. Na georadarski sliki je dobro vidna, z močnejšimi anomalijami v zahodnem delu (*t. 17–18: III*). Sestavlja jo niz treh različno širokih prostorov (5 in 5,5 in 7,5 m). Jugozahodni prostor (A) je malo globlji (9 m) in morja nekoliko štrli iz pročelja. Temelji (z izjemo severne stranice) so dobro vidni na vseh globinah (*t. 21–24: III*). Prezidav ni opaziti.

Stavba IV

Dolga in ozka stavba IV (vsaj 32 × 10 m) leži med ulicama B2 in B3 (*t. 17–18: IV*). Na georadarski sliki je dobro razpoznaven predvsem srednji del niza prostorov s prezidavami. Temelji so najbolj vidni na srednjih globinah (*t. 22–23: IV*), na največji globini pa le severna stranica (*t. 21: IV*). Prostori si sledijo v enem nizu, a so deloma razčlenjeni in prezidani. Zaključni krajši stranici nista v celoti prepoznavni. Iz severnega pročelja štrli proti sredini ulice B3 manjši prostor B (6 × 4,5 m), rahlo prepoznaven na georadarski sliki (*t. 17: IV; 18: IV/B; 21–24: IV/B*).

Med stavbami

Med stavbama II in IV potekata dva dolga vzporedna zidova 3 in 4 (dolga 35 in 42 m), z razmakom slabše 4 metre (*t. 17–18: 3,4*). V največji globini nista vidna, pokažeta pa se na srednjih globinah (*t. 22–24: 3,4*). Zamejujeta prostor, ki smo ga poimenovali ulica B2.

⁴⁵ Saria 1938, 193–194; Saria 1969, 143–144; Smodič 1937b–d.

Na južnem delu območja 2/2 so na georadarski sliki v najmanjši globini vidni kratki odseki več zidov (*t. 17–18: 5; 24: 5*).

Grobišče

V sondi leta 1937 so odkrili nekaj skeletnih grobov, ki so ležali nad najmlajšimi zidovi velike stavbe. Med najdbami iz okolice je omenjeno večje število novcev 3. in 4. st.⁴⁶ Grobov ne moremo natančno umestiti, vendar je zelo verjetna lokacija nad spodnjo polovico stavbe I (*t. 19: na predelu N1*). Verjetno so povezani s poznoantičnim grobiščem, katerega glavna leži na območju 5 (prim. *t. 51*).

OBMOČJE 2/3

Med ulicama B3 in B4 leži območje 2/3 (pribl. 69 × 78 m). Georadarska slika kaže gosto pozidavo v zahodnih dveh tretjinah (velika stavba V), prostor ob ulici A3 pa ni pozidan (*t. 17–18: VI*).

Na območju 2/3 so pri nadzoru del v sadovnjaku leta 1983 našli odlomek okroglega keramičnega kalupa za izdelavo reliefnih slavnostnih kruhkov.⁴⁷

Ulica B3

Ob severozahodni strani ulice B3 poteka okoli 40 m dolg zid 6, odmaknjen približno 5 m od stavbe V (*t. 17–18: 6; 21–23: 6*). Izgine samo v najmanjši globini (prim. *t. 24*). Širino ulice 11 metrov določa razmak med zidom 6 in pročeljem stavbe IV. Ulica se nadaljuje na nepozidano območje VI.

Stavba V

Stavba V (vsaj 63 × 54 m) je sestavljena iz več nizov podobno velikih prostorov (*t. 17–18: V*). Lahko gre tudi za sklop več stavb. Severozahodna in jugovzhodna stranica sta vzporedni s prečnima ulicama B3 in B4, severovzhodna je zalomljena in omejuje nepozidano območje (*t. 18: VI*). V večjih globinah je tloris dobro viden (*t. 21–23: V*), v najmanjši so zaznani le še delni obrisi (*t. 24: V*). Pročelje na robu pobočja, ob ulici A2, ni ohranjeno (*t. 17: V*).

Stavba je razdeljena na štiri vzporedne pasove (A–D). Južni pas A (40 × 22 m) je najkrajši in najširši ter sestavljen iz več prostorov (*t. 18: A*). Srednji pas B (63 × 18 m; *t. 18: B*) je sestavljen iz dveh okoli 9 m širokih

⁴⁶ Saria 1938, 194.

⁴⁷ Tušek 1983, 55; Tušek 1984, 246; Lubšina Tušek 2015, 107, št. 20 l.

nizov, ki sta razčlenjena na večje število prostorov (širine 5–9 m). Pas C predstavlja okoli 63 m dolgo in 6 metrov široko območje (*t. 18: C*), v katerem georadarska slika tudi nakazuje prečno členitev (*t. 17: V*). Severni pas D (*t. 18: D*), dolg okoli 71 m in širok 6,6 m, je prečno predeljen v manjše prostore, ki so na georadarski sliki slabše vidni.

Tloris stavbe V kaže malo prezidav in je bil verjetno zasnovan enotno. Prostori so veliki in niso tlakovani, izjema je majhen, domnevno tlakovan prostor velikosti 3 × 3 m v pasu A (*t. 23*).

Predel VI – trg

Na georadarski sliki se v vseh globinah med ulicama A3 in B3 ter stavbo V oblikuje velik dvokrak prostor, brez anomalij (*t. 17–18: VI; 21–24: VI*). Verjetno ga lahko interpretiramo kot odprt prostor ali trg. Severni krak meri 30 × 14 m (*t. 18: VIa*), južni pa 25 × 33 m (*t. 18: VIb*).

Proti severovzhodu – proti ulici A3 – trg omejuje vsaj 38 m dolg zid 7 (*t. 17–18: 7*), za katerega ni videti, da bi se navezoval na kako drugo večjo zidano strukturo. Pojavi se na največji globini (*t. 21: 7*), na najmanjši ni več viden (prim. *t. 24*). Severni krak trga (*VIa*) zaključuje vogalni zid 8 (dolg vsaj 10 m) (*t. 18: 8*). Zidova 7 in 8 sta morda nadaljevanje objekta XXX, ki poteka po severovzhodnem robu območij 2/4 do 2/6 in za katerega domnevamo, da predstavlja obzidje (*t. 26*; glej dalje).

Ob arheološkem nadzoru pri izgradnji sprehajalnih poti leta 2017 (*t. 14*) so na severnem delu trga odkrili odseka dveh zidov (z1, z2).⁴⁸ Verjetno se ujemata z zidovi razpoznanimi po georadarski sliki. Zid z1 lahko identificiramo z zidom 8 (*t. 18: 8, z1*), zid z2 pa z izpostavljenim severnim vogalom stavbe V (*t. 18: z2*). Jugovzhodno od zidu z1 so pri nadzoru odkrili bronasto falero z glavo meduze (*sl. 19; t. 18: N3*).⁴⁹

Grobišče

V severovzhodnem vogalu stare parc. 471 (prim. *t. 5*) – verjetno je to severni del območja 2/3 (prim. *t. 18*) – so našli na skeletni grob v zidani grobnici.⁵⁰

OBMOČJE 2/4

Območje 2/4 leži med ulicama B4 in B5 ter zajema prostor, velik okoli 80 × 23 m (*t. 12*). Na georadarskih posnetkih se vidijo sledovi močne pozidave v

Sl. 19: Panorama, območje 2/3, trg VI, lega *t. 18: N3*. Okrasna ploščica z upodobitvijo Meduze iz bakrove zlitine. Raziskave 2017.

Fig. 19: Panorama, Area 2/3, Square VI, N3 on *Pl. 18*. Decorative disc of copper alloy with a gorgoneion in relief. Investigations in 2017.

severovzhodni polovici območja in razmeroma prazen prostor v jugozahodni polovici (*t. 25–26*).

Stavba VII

Georadarski posnetki kažejo na globini 96–115 cm pravokotno stavbo VII (približno 30 × 13,5 m) z velikim številom manjših prostorov (*t. 25–27*). Severovzhodna zunanja stena je nekoliko drugače usmerjena kot drugi zidovi in sledi robu pobočja (kot pri višje ležečih stavbah X in XI). Osrednji del stavbe (okoli 30 × 10 m) je prečno razdeljen na pet pasov, širokih 9,2 m, 4 m, 3,8 m, 2,8 m ter 9,3 m do 10 m. Ti so nadalje predeljeni na večje število manjših prostorov. Na severozahodni strani je bil osnovnemu pravokotniku dodan niz šestih prostorov (dolžina 21,6 m in širina 3,9 m; *t. 27: A*), na jugovzhodni strani pa sklop treh prostorov (7,4 × 4,6 m; *t. 27: B*). V šestih prostorih so vidni tlaki ali močne ruševinske plasti (*t. 27*).

Višje je georadarska slika manj jasna (*t. 28–30*). Osrednji pravokotnik se ohranja v celoti, vendar se razporeditev notranjih prostorov ter obsegi domnevnega tlakovanja spreminjajo po globinah. Severozahodni dodatek (A) se obdrži, jugovzhodni dodatek (B) ni več jasno razpoznaven.

Na severovzhodni in jugovzhodni strani se na globinah 78–98 cm in 61–80 cm pojavi zid 4, ki se priključuje na stavbo in zamejuje veliko območje, znotraj katerega ni videti močnejših ostankov zidov (*t. 28–30: 4*).

⁴⁸ Pečovnik, Rupnik 2017a.

⁴⁹ Pečovnik, Rupnik 2017a, PN 35.

⁵⁰ Kohaut 1901, 20.

Predel VIII – trg

Na jugozahodnem delu območja 2/4 georadarska slika ne kaže močnejših sledov pozidave (t. 25–26). Prostor od ulic B4 in B5 ločita zidova (t. 27–30: 1,2). Zidu 2 vzdolž ulice B4 se da slediti v dolžino 68,5 m. Po sredini predela poteka še en, enako usmerjen zid, ki se priključuje na južni vogal stavbe VII. Viden je samo na največji globini (96–115 cm) v dveh odsekih, dolžine 7,5 in 7,8 m (t. 27: 3).

Zdi se, da predel VIII predstavlja odprt prostor, neke vrste trg, velik približno 31 × 24 m.

Stavba IX

Po severovzhodnem robu območja 2/4 poteka dolgi zid XXX, ki je oddaljen okoli 15,5 m od stavbe VII. Nanj se navezujejo sledovi, ki bi lahko pripadali pravokotni stavbi IX z več prostori (12 × 6 m; t. 25–30).

OBMOČJE 2/5

Območje 2/5 zamejmeta ulici B5 in B6. Georadarska slika je pokazala med objekti na območjih 2/5 in 2/6 nivojske razlike okoli 0,5 m, ki sledijo nagibu pobočja in so ostanki teras (sl. 5; 7).⁵¹

Ulica B5

Ulica razmejuje območji 2/4 in 2/5. Zdi se, da sta stavbi VII in X segali na območje predvideno za ulico (t. 25–30).

Stavba X

Velika, podolgovata stavba X je ležala med ulicama B5 in B6 in je bila enako usmerjena. Ohranjena dolžina je okoli 60 m (t. 25–26). Po dolgem jo zid deli v jugovzhodni (A) in severozahodni del (B) (t. 27).

Na severozahodnem delu (B), ki je bil izmerjen z georadarjem v visoki ločljivosti, se vidi hodnik ob tlakovani ulici, širok okoli 2,3 m, in za njim niz prostorov, globokih okoli 6,8 m in širokih okoli 4 m (dobro vidnih je pet prostorov). V zadnjih 15 m na severovzhodu ni več hodnika, temveč vsaj dva prostora, globoka okoli 9,5 m (t. 27–34).

Jugovzhodni del (A) je bil samo deloma izmerjen z georadarjem v visoki ločljivosti. Zdi se, da gre tudi tu za hodnik ob ulici, za katerim stoji niz manjših prostorov. Morda je tudi severovzhodni zaključek niza oblikovan

iz bolj globokih prostorov brez hodnika (slabo vidno). V tem delu morda pozidava že sega na ulico B5 (t. 27–34).

V najvišjih plasteh potek zidov ni več tako jasen (t. 30; 34).

Prostor med stavbo X in dolgim zidom XXX se zdi v glavnem prazen (t. 25–26). Ob severovzhodnih stenah stavb X in XI poteka zid 5, viden na manjših globinah (t. 28–34: 5). K njemu prislone kvadratni prostor (stranica okoli 3,8 m) daje vtis stolpa ob ozidju (t. 31–34: 7). Na globinah 44–63 cm pokriva dolgi zid 5 velik prostor ali območje ruševine (približno 8 × 5 m), ki sega do stavbe X (t. 30: 6).

OBMOČJE 2/6

Ulica B6

Ulica B6, ki razmejuje stavbni območji 2/5 in 2/6, je dobro vidna na georadarskih slikah (t. 25; 31–34) in na sliki upornosti (t. 40). Široka je bila okoli 6 m, slediti se je dalo v dolžino okoli 57 m. Na severovzhodni strani je bila zaprta z zidom. Geofizikalne raziskave kažejo, da je bila tlakovana s kamni. Močna, usmerjena georadarska anomalija vzdolž osi ceste kaže na možnost, da je pod njo ohranjen kanal (t. 27–29; 31; 32). Tlakovanje se pojavi na globinskem intervalu približno 0,8–1 m pod površino, morebitni kanal pa tik pod tem nivojem. Oboje leži nekoliko višje, kot so najgloblji temelji stavb ob cesti.

Stavba XI

Velika stavba med ulicama B6 in B7 je na georadarskih posnetkih vidna v dolžini okoli 60 m (jugozahodni rob je poškodovan). Glavni zidovi potekajo vzporedno z obema ulicama. Severovzhodni obodni zid stavbe ni pravokoten glede na ostale, temveč se verjetno prilagaja robu pobočja. V notranjosti se vidi veliko prostorov, ki morda kažejo na več faz ali prezidave (t. 25–34).

Temelji prvotne zasnove stavbe se vidijo na globini 96–115 cm (t. 27). Po dolžini je bila stavba z dolgim zidom razdeljena na dva približno simetrična dela, na jugovzhodni (A) in severozahodni del (B). Severozahodni del (B) je širok okoli 9 m, jugovzhodni (A) pa okoli 9,5 m. Vzdolž obeh ulic sta potekala hodnika, za njima pa je ležal niz pravokotnih prostorov. V zadnjih 15 m proti severovzhodu stavba ni več imela hodnika, temveč na vsaki strani prostore po celi globini.

Jugovzhodni del stavbe (XI A): Vzdolž ulice je potekal okoli 2,5 m širok hodnik, za katerim je ležal niz okoli 7 m globokih prostorov, širokih od 3,8 do 5 m. Predelne stene so slabo ohranjene, tako da ni mogoče ugotoviti natančnega števila prostorov. Na severovzhodni strani niza ob ulici ni bilo več hodnika in so bili prostori na ta račun globlji (9,5 m). V prvotni zasnovi je bil končni

⁵¹ Mušič 2015, 20, 26.

prostor širok 11–12 m, ob njem pa je ležal 4,3 m širok prostor, prečno razdeljen na dva dela (*t.* 27).

Na georadarski sliki globlin 44–80 cm se vidi, da je v dveh prostorih ohranjen tlak (*t.* 29–30). Zidovi s plitvejšimi temelji kažejo na naknadne delitve večjih prostorov v manjše (predvsem v skrajnem severovzhodnem prostoru; *t.* 28–34).

Severozahodni del stavbe (XI B) je slabše viden oziroma ohranjen. Za okoli 3 m širokim hodnikom je ležal niz okoli 6 m globokih prostorov. Na severovzhodu ni bilo več hodnika, ampak se zdi, da je šlo za vsaj tri večje prostore (*t.* 27–33).

Prek sredine severozahodne fronte stavbe leži na globlini 96–115 cm "tlakovan" prostor (5,7 × 5,2 m), ki odstopa od osnovne sheme (*t.* 27: 7). Lahko sodi že v prvotno zasnovo, ali pa gre, kljub globlini temeljev, za eno mlajših gradbenih faz. Okoli je bilo razporejenih več prostorov oziroma zidov, s temelji v različnih globlinah, katerih razporeditev kaže na prezidave v mlajšem obdobju (*t.* 28–34).

Vzporedno s stavbo XI (okoli 6 m stran) poteka vsaj 31 m dolg zid, s temelji v globlini 96–115 cm (*t.* 27–32: 8). Vprašanje je, ali gre za ostanke samostojnega objekta ali pa ga morebiti lahko povežemo s stavbama XI oziroma XII.

OBMOČJE 2/7

Območje 2/7 je bilo izmerjeno z georadarjem na dva načina. Jugovzhodni del natančno, s profili na 0,5 m, severozahodni del pa grobo, s profili na 1 m (*t.* 25; 31–34). Temu ustrezno je slika jugovzhodnega dela bolj jasna.

Na območju smo identificirali stavbe XII–XVI, ki pa niso povsod dobro zamejene in bi lahko bile v določenem obdobju povezane v enoten stavbni kompleks (*t.* 25–30).

Ulica B7

Ulica, ki razmejuje stavbni območji 2/6 in 2/7, je bila široka okoli 9 m in se jo je dalo slediti okoli 55 m daleč (*t.* 25–26). Geofizikalne raziskave kažejo, da je bila utrjena s peščenim ali prodnatim nasutjem. Po sredini je verjetno potekal zidan kanal, ki pa je slabo viden (*t.* 34: 10). Na severovzhodni strani je bila zaprta z zidom oziroma z objektom (*t.* 27–30: 9; 31–34). Na jugozahodni strani so na območju ulice vidne anomalije, ki kažejo na krožne zidove ali ruševine (*t.* 31–33: XVI).

Stavbe XII, XIII in XVI

Na georadarski sliki se v globlini 96–115 cm dobro vidita vzporedna zidova stavbe XII, ki ju je mogoče

slediti v dolžino 30 oziroma 20 m. Stavba je razdeljena na manjše prostore (najmanj šest), globoke okoli 7 m in različnih širin: med 3,6 in 4,6 m (*t.* 27–34). Na georadarski sliki slutimo na severozahodni strani vzdolžni hodnik (*t.* 31).

Na jugozahodnem delu stavbe XII in ulice B7 je na georadarskih slikah vidno območje anomalij, ki smo ga poimenovali stavba XVI (*t.* 31–33).

Nizu prostorov stavbe XII sledi enako usmerjena stavba XIII (njen jugovzhodni zid ni popolnoma poravnana z jugovzhodnim zidom stavbe XII). Dolga je okoli 20 oziroma 18,7 m, globoka okoli 9,7 m. Severovzhodni zid ni pravokoten na ostale, temveč enako usmerjen kot severovzhodni zidovi stavb X in XI (azimut okoli 140°). Georadarska slika na globlinah 96–115 cm kaže, da je bila stavba razdeljena na tri vzporedne prostore, široke okoli 5 m, 9 m in 6 m (*t.* 27). Na globlinah 78–98 cm se zdi, da sta bila stranska prostora prečno razdeljena (*t.* 28). Na globlinah 61–80 cm pa se vidi tudi prečna delitev srednjega prostora (*t.* 29; prim. tudi *t.* 31–34).

Stavbi XII in XIII sta bili lahko zasnovani skupaj kot celota, podobna polovicam stavb X in XI. Morda pa je šlo tudi tu za dvojni niz prostorov, pri čemer je bil jugovzhodni kmalu odstranjen in na njegovem območju urejena ulica B7. Zadnji ostanek jugovzhodne polovice stavbe XII morda lahko vidimo v dolgem zidu 8 (*t.* 27–32: 8), ki bi bil lahko zunanji zid hodnika ob ulici.

Stavba XIV

Zgradba XIV predstavlja pozidan predel, velik okoli 40 × 40 m. Na vsaki izmed štirih globin georadarske slike (med 115 cm in 44 cm) zidovi potekajo nekoliko drugače, kar kaže na več faz gradnje. Oblik prostorov ni mogoče natančno določiti (*t.* 25–30).

Na globlini 96–115 cm ležijo razmeroma močni temelji okroglega prostora s premerom okoli 8,6 m (*t.* 25–26; 27: 11; 31: 11), ki v višjih plasteh niso več vidni in so bili očitno prezidani (prim. *t.* 28–30; 32–34).

Severno od okroglega prostora se vidi na globlinah 78–115 m močan polkrožni temelj, s približno enakim radijem (4,3 m; *t.* 25–28: 12). Tudi ta prostor v višjih slojih ni več viden.

Na drugem mestu sta na globlinah od 44 do 80 cm vidna dva prostora z zaokroženimi stenami (*t.* 29–30: 13 [premer apsida okoli 5 m], 14).

Na podlagi georadarske slike tlorisa stavbe XIV ni mogoče dobro rekonstruirati (*t.* 25–26). Krožni prostor (11) in prostor z veliko apsido (12) sodita v starejšo, prostora z deloma zaokroženimi stenami (13, 14) pa v mlajšo fazo. Po krožnih oblikah sodeč, lahko stavba XIV predstavlja razkošen domus ali velik termalni kompleks, ki je bil večkrat preurejen.

Stavba XV

Na globini 96–115 cm leži približno kvadraten prostor (okoli 9 × 9 m), z močno anomalijo v sredini (t. 25–29; 31–33). Na najvišjem nivoju (globina 44–63 cm) je v notranjosti stavbe viden tlak ali pa močna ruševina (t. 30; 34). Na osrednji prostor se priključujejo različni stranski prostori oziroma zidovi, katerih temelji večinoma niso tako globoki in morda predstavljajo mlajše faze. Celotna stavba obsega površino okoli 20 × 20 m ter sega do stavb XIII in XIV (t. 28–30).

IZKOPAVANJA V LETIH 1911 IN 1913
NA OBMOČJIH 2/5, 2/6 IN 2/7

Umestitev v prostor

Lege izkopnih polj in sond Mihovila Abramića v letu 1911 in Balduina Sarie v letu 1913, objavljene na karti v merilu 1 : 6000 (t. 7),⁵² težko prenesemo na današnje karte. Pomoč pri lociranju Abramićevih izkopavanj je blagi ovinek, ki ga še danes naredi pot na Panoramo in nad katerim je ležalo izkopno polje leta 1911 (t. 7: 1).⁵³ Saria je lege svojih izkopnih polj podal v odnosu na Abramićeva izkopavanja ter deloma z oddaljenostjo od trigonometrijske točke na vrhu Panorame, ki pa zaradi preoblikovanosti vrha ne obstaja več (t. 7: 2–4).⁵⁴

Abramić in Saria sta izkopavala na naših območjih 2/5, 2/6 in 2/7. Na štirih mestih sta dobila zelo različne stavbne ostanke. Po primerjavi njunih načrtov in opisov z georadarskimi slikami se zdi, da je mogoče izkopna polja iz let 1911 in 1913 natančneje umestiti v prostor.

Abramić je leta 1911 izkopal del stavbe, ki je ležala ob ulici ter imela dve vrsti prostorov in vzdolžni hodnik na vsaki strani (t. 35). Izkopno polje je bilo umeščeno tik nad sodobno potjo in je vzdolž poti merilo 22 m, v smeri proti severozahodu pa 27 oziroma 22 m. Po obliki prostorov sodeč, je Abramić izkopal jugozahodni del stavb X ali XI, ki sta si zelo podobni (t. 26). Georadarske slike so na prostoru ob sodobni poti dokaj nejasne, tako da se je težko odločiti, natanko za katero stavbo gre (t. 31–34; 38; 39).

Saria je leta 1913 izkopaval na več mestih:

1. Okoli 10 m severno od Abramićevih izkopavanj je izkopal več poskusnih sond in to, po karti sodeč, na večjem območju (t. 7: 2).⁵⁵
2. Nad sodobno potjo in okoli 30 m severozahodno od Abramićevih izkopavanj je na površini 16,5 × 20 m izkopal del stavbe z apsidami, ki jo je interpretiral kot terme (t. 7: 3; 36).⁵⁶

3. Okoli 15 m severno od term je izkopal del peristila (t. 7: 4; 37).⁵⁷

Ključna opora za lociranje vseh najdb bi bile lahko terme z razmeroma majhnimi apsidalnimi prostori. Lahko bi jih iskali v stavbi XIV, ki ima krožne prostore. Georadarska slika jugozahodnega območja stavbe XIV ne kaže sledov polkrožnih prostorov, vendar je tako nejasna, da njihovega obstoja ne moremo izključiti (t. 25). Po drugi strani pa je na georadarskem posnetku jugozahodnega dela stavbe XII in ulice B7 videti manjše območje anomalij, med katerimi so tudi krožne oblike (t. 31–33: XVI). Po dimenzijah to območje ustreza ostankom iz Sarijevih izkopavanj, hkrati pa je okoli 30 m oddaljeno od stavbe X, ene izmed možnih leg Abramićevih izkopavanj.

Na tej osnovi se zdi, da je Abramić izkopaval jugozahodni del stavbe X. Saria je potem sondiral na širšem območju stavbe XI, del term je izkopal na jugozahodnem delu ulice B7 in ob stavbi XII (objekt XVI), peristil pa je odkril na območju stavbe XIV (t. 38–39: 1,3,4).

Ker je georadarska slika nejasna, še vedno ostaja možnost, da je Abramić v resnici izkopal jugozahodni del stavbe XI (t. 38–39: 2) in so lokacije Sarijevih izkopišč temu ustrezno zamaknjene za okoli 24 m proti severozahodu. Tej razlagi v prid bi govoril podatek, da je Saria na območju poskusnih sond, 10 m severno od Abramićevih izkopavanj, naletel na zelo skromne ostanke zidov. To bi se ujemalo z razmeroma praznim območjem severozahodno od stavbe XI in z ulico B7.

Izkopavanja 1911 na jugozahodnem delu stavbe X ali XI

Opis stavbe podajamo po objavi Mihovila Abramića.⁵⁸ Leta 1911 je Abramić izkopal rob ulice, verjetno tlakovane s peskom (ulica B5 ali B6). Ob njej je ležala stavba s prostori v nizih (t. 35).⁵⁹

Na dveh objavljenih fotografijah se vidi, da so kopal približno do globine 1 m, zidovi pa so bili različno visoko ohranjeni.⁶⁰ Abramić poroča, da so bili nekateri zidovi celo iztrgani, samo na severovzhodni strani izkopa je bil zid ohranjen do višine 0,80 m. Grajeni so bili iz dravskih prodnikov in povezani z veliko malte.

Na severozahodu in severovzhodu se je stavba nadaljevala še zunaj izkopnega polja, na jugozahodu pa so bili zidovi poškodovani z usekom sodobne poti. Na drugi strani poti se pobočje strmo spusti, tako da je bil prostor H verjetno zadnji v nizu.

⁵⁷ Saria 1922, 198–200, sl. 7.

⁵⁸ Abramić 1914, 87–133; Klemenc, Saria 1936, 36, št. 26; izčrpn pregled: Lubšina Tušek 2015, 75–80, št. 6.

⁵⁹ Abramić 1914, 91–92, sl. 68.

⁶⁰ Abramić 1914, 87–88, sl. 66; Vomer Gojkovič, Kolar 1993, 17.

⁵² Abramić 1914, sl. 136; Saria 1922, karta 1.

⁵³ Abramić 1914, sl. 136: 2.

⁵⁴ Saria 1922, karta 1: 2a.

⁵⁵ Saria 1922, 194.

⁵⁶ Saria 1922, 195, sl. 6.

Celotna širina stavbe je bila okoli 19,5 m. Stavba je bila v vzdolžni smeri razdeljena s 65 cm širokim zidom na dva približno simetrična dela (prim. t. 27–29: X A–B ali XI A–B; t. 38–39). Zidovi, ki so bili enako usmerjeni kot osrednji zid (proti jugozahodu), so bili široki od 60 do 50 cm, zidovi, ki so delili prostore, pa od 55 do 35 cm (t. 35).⁶¹

Ob ulici je bil hodnik z notranjo širino nekaj manj kot 2 m. Za njim je ležal niz prostorov (C, D, E in F) globokih okoli 6 m (notranja širina). Kjer ni bilo hodnika ob ulici, so bili prostori globlji: prostor A je bil globok okoli 8,5 m, prav tako prostora B in B1 skupaj. V severozahodnem delu stavbe je bil morda ob ulici prav tako hodnik in za njim niz okoli 6 m globokih prostorov (K, L, M, O ter N in N1 skupaj). Prostor J, kjer ni bilo hodnika, je bil globok okoli 8,5 m. Notranja širina prostorov je bila različna, od 3,5 (D) do skoraj 5 m (C). Prag se je ohranil samo na vhodu z ulice v prostor B1. Maltni tlak je bil dobro ohranjen v prostoru J in deloma v prostoru D.

Prostor C

V severnem vogalu prostora C so tri okoli 80 cm visoke marmorne plošče obdajale okoli 1 m² veliko območje. V tej konstrukciji, ki je spominjala na vodnjak, sta bila najdena dva odlomka kipa Venere (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 53), črepinje grobega posodja in cevi vodovodne napeljave (kanal ni bil ohranjen).⁶²

V prostoru C je bil odkrit spodnji del oltarja z grškimi in latinskimi posvetilnimi napisom. Grški del napisa omenja cesarjevega prokuratorja, ki bi ga bilo mogoče povezati z upravo ilirske carine (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 21).⁶³ Odkrit je bil tudi spodnji del reliefa, na katerem so ohranjene noge božanstva (verjetno Silvana) in pes (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 50).⁶⁴

Prostor D

Ob severovzhodnem zidu prostora D je potekal pozneje dozidan ozek zidec, ki ga je Abramić razlagal kot morebitni podstavek za opremo. V prostoru D so bili ohranjeni kosi stenskega ometa, pobarvani z rumeno in temno modro barvo. Najden je bil odlomek reliefa s posvetilom Liberu (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 9).⁶⁵

Najdbe iz prostorov C in D

– Pet odlomkov večjega reliefa s posvetilnim napisom Silvanu je bilo najdeno razpršeno v prostorih C in D (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 19).⁶⁶

⁶¹ Abramić 1914, sl. 68.

⁶² Abramić 1914, 94, 106–107, ni slike.

⁶³ Abramić 1914, 110–112, sl. 85; *AIJ* 346; Jevremov 1988, št. 110.

⁶⁴ Abramić 1914, 102–103, sl. 74.

⁶⁵ Abramić 1914, 94, 103–104, sl. 75; *AIJ* 289. Morda še *Katalog kamnitih spomenikov*, kat. št. 10.

⁶⁶ Abramić 1914, 101–102, sl. 73; *AIJ* 337.

– Odlomki štirih posod iz glazirane in neglazirane keramike; po stenah in ročajih se ovijajo kače.⁶⁷

Najdbe iz prostora C ali D:

- Skoraj cela reliefna plošča z motivom kulta podonavskih konjenikov in odlomki še treh plošč z istim motivom (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 44–47).⁶⁸
- Odlomek reliefa z upodobitvijo Bakha ali Silvana (ohranjena stopala) s psom (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 51).⁶⁹
- Odlomek reliefa z upodobitvijo Eskulapa in Higieje (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 42).⁷⁰
- Odlomek reliefa z upodobitvijo moškega božanstva (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 57).⁷¹
- Odlomek reliefa z upodobitvijo moškega božanstva z dolgimi lasmi, verjetno Dioniza (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 39).⁷²
- Odlomek reliefa z upodobitvijo erosa, ki drži školjko (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 41).⁷³
- Odlomek kipa Silvana (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 52).⁷⁴
- Del ženskega kipa, morda Viktorije (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 54).⁷⁵
- Torzo kipa dečka (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 55).⁷⁶
- Kipec Nutrice (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 43).⁷⁷
- Odlomek razbitega posvetilnega napisa (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 25).⁷⁸
- Odlomek kipa (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 56).
- Odlomki različnih napisov (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 27, 33–37).⁷⁹

Podrobno nelocirane najdbe:⁸⁰

- Številni majhni odlomki razbitih reliefov in kipov.⁸¹
- Marmorne plošče za oblogo ter deli stebrov iz barbarškega apnenca.⁸²
- Opeke z žigi (tudi legijskimi).⁸³
- Dve melnici z izlivom v obliki živalske glave z očmi.⁸⁴

⁶⁷ Abramić 1914, 121–122, sl. 107.

⁶⁸ Abramić 1914, 94–99, sl. 70–72a.

⁶⁹ Abramić 1914, 104, sl. 76.

⁷⁰ Abramić 1914, 104–105, sl. 77.

⁷¹ Abramić 1914, 105, sl. 78.

⁷² Abramić 1914, 105, sl. 79.

⁷³ Abramić 1914, 105–106, sl. 80.

⁷⁴ Abramić 1914, 106–107, sl. 81.

⁷⁵ Abramić 1914, 107–108, sl. 82.

⁷⁶ Abramić 1914, 108–109, sl. 84.

⁷⁷ Abramić 1914, 108, sl. 83; Jevremov 1988, št. 26.

⁷⁸ Abramić 1914, 112, sl. 88; *AIJ* 355.

⁷⁹ Abramić 1914, 113, sl. 89; *AIJ* 427, 437–441.

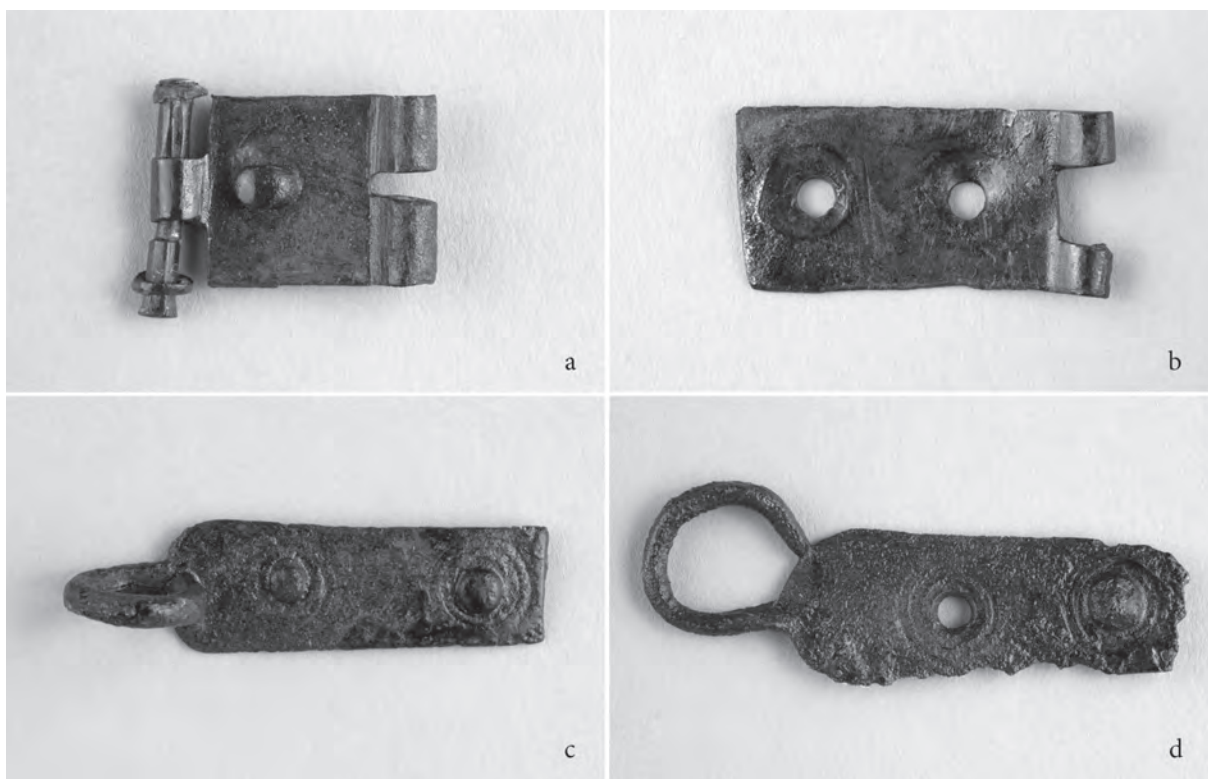
⁸⁰ Abramić 1914, 119–133 omenja številne drobne najdbe.

⁸¹ Abramić 1914, 109.

⁸² Abramić 1914, 109.

⁸³ Abramić 1914, 113–119.

⁸⁴ Abramić 1914, 125–126, sl. 113.

Sl. 20: Panorama, območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI. Deli segmentnega oklepa iz bakrove zlitine: a, b – dela šarnirjev (PMPO, inv. št. 8172 [A 446]); c, d – kaveljčka (PMPO, inv. št. 8179 [A 422, 423]. Raziskave 1911.

Fig. 20: Panorama, Area 2/5 or 2/6, Building X or XI. Copper alloy pieces of segmental armour: a, b – hinges (PMPO, Inv. No. 8172 [A 446]); c, d – tie loops (PMPO, Inv. No. 8179 [A 422, 423]. Excavations in 1911.

Sl. 21: Panorama, območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI. Obesek iz bakrove zlitine, zaključek visečega traku vojaškega pasu. Raziskave 1911. PMPO, inv. št. 8182 (A 430).

Fig. 21: Panorama, Area 2/5 or 2/6, Building X or XI. Copper alloy pendant as a strap terminal of a military apron. Excavations in 1911. PMPO, Inv. No. 8182 (A 430).

Sl. 22: Panorama, območja 2/5, 2/6 ali 2/7. Pasna spona z okovom iz bakrove zlitine. Raziskave 1911 ali 1913. PMPO, inv. št. 8202 (A 666).

Fig. 22: Panorama, Area 2/5, 2/6 or 2/7. Copper alloy belt buckle and plate. Excavations in 1911 or 1913. PMPO, Inv. No. 8202 (A 666).

- Posoda v obliki stolpa.⁸⁵
- Keramični kalup za svinčene paličice z žigom.⁸⁶
- Keramični kalup za oljenko.⁸⁷
- Novci, ki pokrivajo čas od začetka cesarske dobe do konca 4. st., pri čemer prevladujejo novci Galijena.⁸⁸
- Deli vojaške opreme iz 1. st. (npr. šarnirji in kaveljčki segmentnega oklepa ter obesek pasu; *sl. 20–21*). Morda je bila tu najdena tudi pasna spona vojaškega pasu (*sl. 22*).⁸⁹

Poznejše odkritje

V letih 1934/1935 so blizu območja Abramičevih izkopavanj izorali bradato marmorno glavo s kroni podobnim nastavkom.⁹⁰ Najdišča ni več mogoče podrobno locirati.

Sondiranja 1913 na prostoru stavbe XI ali ulice B7

Leta 1913 je Balduin Saria sondiral na večjem območju, okoli 10 m severozahodno od Abramičevih izkopavanj iz leta 1911. Gre prostor stavbe XI ali pa za širše območje ulice B7 (*t. 7: 2; 39*).

Odkril je šibke ostanke zidov in kanal. Med drobnimi najdbami izstopajo vrč s tremi ročaji in ovit s kačami, oltar iz apnenca brez napisa (v globini 40 cm), del marmornega nagrobnika, ki je ležal v kanalu (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 29), ter skupna najdba 11 bronastih novcev (kovanih med Trajanom in Antoninom Pijem) in 10 bronastih prstanov.⁹¹

Izkopavanja term leta 1913 – stavba XVI

Saria je na območju, velikem 16,5 × 20 m, odkril del term, katerih glavni zidovi so bili enako usmerjeni kot večina stavb na Panorami. Po analizah georadarskih posnetkov se zdi, da jih lahko lociramo na prostor stavbe XVI. Opis ostankov podajamo po objavljenem poročilu (*t. 7: 3; 36; 38; 39*).⁹²

Zidovi so bili debeli okoli 50–60 cm. Zid i–h na jugovzhodu naj bi predstavljal zunanji zid stavbe. V sredini izkopnega polja je ležal prostor C (5 × 4,65 m) z dvema

apsidama (D, E) in hipokavstom.⁹³ Stene prostora D so bile obložene s tubuli. Najdeni so bili odlomki rdeče in modro barvanega ometa. V kanalu centralne kurjave, ki je vodil iz prostora H v prostor C, sta bila odkrita novca Klavdija II in Galijena ter bronast okov v obliki kaplje.⁹⁴ Ogrevan je bil tudi prostor G. Polkrožni prostor A (okoli 1,75 × 0,70 m),⁹⁵ ki je bil popolnoma ometan in s 60 cm visoko ohranjenimi zidovi, je predstavljal verjetno kad. Zraven je ležal apsidalni prostor B (okoli 3,20 × 1,60 m)⁹⁶ z opečno podlago za tlak, na katerega so bile s pomočjo malte pritrjene marmorne plošče (ohranjeno v sledovih). Iz prostorov A in B sta bila speljana odtoka, ki sta se združila v 30 cm širok in 50 cm globok kanal. Sodeč po ostankih, je bil kanal pokrit z marmornimi ploščami.

Prostor F je bil pokrit s tlakom iz apnene malte s koščki opek.

Stavbo, ki je imela najmanj dve fazi, na kar kažeta dvojni zid apsida E in dvojni zid prostora G, je Saria datiral po novcih v kanalu v drugo polovico 3. st. Sonda v prostoru C (*t. 36: f*) je pokazala, da leži pod tlakom ruševinska plast, debela 1,5 m.

V apsiidi D je bil najden odlomek nagrobnika, ki ga Saria datira v 1. st.⁹⁷

Izkopavanja peristila leta 1913 – stavba XIV

Saria je leta 1913 okoli 15 m severno od izkopnega polja term (XVI) odkril del stebrišča z ohranjenimi sedmimi postamenti (*t. 7: 4; 37–39*). Opis podajamo po njegovi objavi.⁹⁸

Stebrišče je merilo v smeri jugozahod–severovzhod 14,5 m. Zid, ki je obdajal stebrišče, je bil popolnoma porušen in ni bil ohranjen niti v temelju. Na ruševinah zidu se vidi bel omet, okrašen z rdečimi lisami.

V notranjost peristila je vodil kanal obdan z opeko. Na tem območju je ležal pod slojem ruševin črn humus, po čemer je Saria domneval, da je bil tu prvotno vrt. V peristilu so našli del noge marmorne mize z levo glavo, kapitel polstebra ter keramični lonec s kostmi in pepelom. Novčne najdbe zajemajo čas od Avgusta do Konstantina, s tem da jih je bilo največ iz 1. in začetka 2. st. Med drobnimi najdbami Saria izpostavlja prstan z napisom.

V ozki sondi severozahodno od peristila so odkrili dva vzporedna zidova standardne umeritve (azimut okoli 60°), ki sta bila uničena do temelja, kanal, narejen

⁸⁵ Abramić 1914, 126–127, sl. 114.

⁸⁶ Abramić 1914, 127–128, sl. 115.

⁸⁷ Abramić 1914, 129–130, sl. 120.

⁸⁸ Abramić 1914, 93.

⁸⁹ Podatek po inventarni knjigi PMPO. Za datacijo: De-schler-Erb 1999, 35–37, 40–42, 48–49.

⁹⁰ Smodič 1935, 127.

⁹¹ Abramić 1914, 122, sl. 108; Saria 1922, 194–195, sl. 4–5; Klemenc, Saria 1936, 36–37, št. 26; nagrobnik: *AIJ* 384; novčni zaklad: *FMRSI* II, št. 434/15.

⁹² Saria 1922, 195–197, sl. 6; izčrpn pregled s poskusom lociranja: Lubšina Tušek 2015, 81–84.

⁹³ Približne zunanje dimenzije apsida D so 4,7 × 3 m in apsida E 5 × 2,5 m.

⁹⁴ Saria 1922, 195, 202, sl. 14.

⁹⁵ Mera je vzeta iz načrta (Saria 1922, sl. 6) in se razlikuje od opisa v besedilu (Saria 1922, 197).

⁹⁶ Mere po načrtu in opisu, Saria 1922, 197, sl. 6.

⁹⁷ Saria 1922, 195–196. Odlomka ni v *Katalogu kamnitih spomenikov*.

⁹⁸ Saria 1922, 198–200, sl. 7; pregled in poskus lociranja: Lubšina Tušek 2015, 83–84, št. 7 d.

Sl. 23: Panorama, območji 2/6 ali 2/7. Okova pasu iz bakrove zlitine. Raziskave 1913, inv. št. 8201 (A 601).
Fig. 23: Panorama, Area 2/6 or 2/7. Copper alloy belt plates. Excavations in 1913. PMPO, Inv. No. 8201 (A 601).

iz tegul, mozaične kamenčke in krožni zid, ki je verjetno pripadal prostoru, zaključenemu z apsido (t. 37: d–g).⁹⁹

PMPO hrani iz Sarijevih izkopavanj leta 1913 drobne predmete, ki pa jih ni več mogoče ločiti po posameznih izkopavalnih območjih.¹⁰⁰ Med njimi izstopata dva okova vojaškega pasu iz 1. st. (sl. 23),¹⁰¹ morda prihaja s teh izkopavanj tudi vojaška pasna spona (sl. 22).

ROB POBOČJA NA OBMOČJIH 2/4 DO 2/7

Ulica A3

Georadarske slike nakazujejo potek ulice A3 po severovzhodnem robu območja 2 (t. 10; 13). Še boljše se vidi nepozidan prostor ulice na sliki upornosti (t. 40).

Saria je leta 1937 pri majhnih sondiranjih na sredini pobočja Panoram, ki jih ni mogoče natančno locirati, odkril cesto (ulico) in ob njej kanal. Potekala sta po pobočju navzdol, pravokotno na tiste ulice, ki jih je odkril Abramič leta 1911 (tj. naše ulice B5, B6 ali B7). Dno kanala je bilo sestavljeno iz tegul z žigi QSP, stranski zidovi pa so bili najboljše ohranjeni v spodnjem delu pobočja, do 1,20 m visoko.¹⁰²

Pri urejanju sprehajalne poti leta 2017, katere potek se približno ujema z ulico A3, je bila odstranjena ruša, našli so nekaj drobnih najdb iz rimske dobe, niso pa dosegli nedotaknjenih arheoloških plasti (t. 14).¹⁰³

⁹⁹ Saria 1922, 198–200, 203, sl. 8, 15.

¹⁰⁰ Omembe drobnih najdb: Saria 1922, 200–203, sl. 9–17.

¹⁰¹ Deschler-Erb 1999, 43–45.

¹⁰² Saria 1938, 193–194; Saria 1969, 143; Smodič 1938, 125.

¹⁰³ Pečovnik, Rupnik 2017a.

Objekt XXX in ostanki ob njem

Na robu pobočja se na georadarskih slikah in sliki upornosti vidi dolga anomalija, ki verjetno predstavlja močan zid širok 2–3 m. Zid lahko na območju 2/7 in 2/6 sledimo v dolžino 57,5 m in ne poteka v popolnoma ravni črti (objekt XXX: t. 10; 25–34; 40), viden pa je že od globine 96–115 cm dalje (t. 27–30: XXX). Domnevno nadaljevanje lahko sledimo na robovih območij 2/5 in 2/4 v dolžini 50 m (t. 27–30: XXX) ter na območju 2/3 v dolžini 10 in 37 m (t. 18; 21–24: 7–8).

Na jugozahodni strani se na zid XXX priključujeta dva pravokotna objekta, velika približno 4 × 4 m (t. 27–33: 15; 40: 15,20). Na globini 78–98 cm se na zid naslanja objekt, velik 7,5 × 6,5/5,5 m (t. 28–30: 16). Zid XXX bi lahko predstavljal obzidje s pravokotnimi stolpi na notranji strani.

Jugozahodno od zidu XXX leži tudi območje georadarskih anomalij (11 × 8 m), ki zapira prehod med stavbama XI in XIII. Najverjetneje gre za ostanke velike stavbe (t. 27–30: 9; 32–34).

Na severovzhodni strani zidu XXX ter v oddaljenosti 6 m poteka še en zid (17), ki ga je mogoče slediti v dolžino okoli 22 m (t. 27–30: 17).

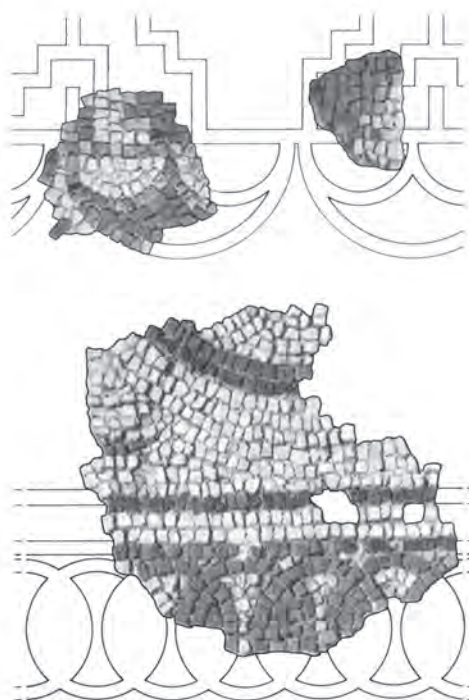
Stavbni sklop 18

Na severni strani zidu XXX, na območju 2/7, se na georadarskih slikah vidi veliko anomalij (okoli 60 × 20 m), ki lahko predstavljajo ostanke ruševin, lahko pa tudi različne objekte in prezidave (t. 25–26; 27–30: 18).

Pri nadzoru leta 1983 so v dolgem izkopu na vrhu pobočja našli slabo ohranjene temelje rimskih stavb, ki so ležali v veliki globini – do 150 cm pod površjem (dimenzije izkopa 75 × 4 m).¹⁰⁴

¹⁰⁴ Tušek 1983, 54–55.

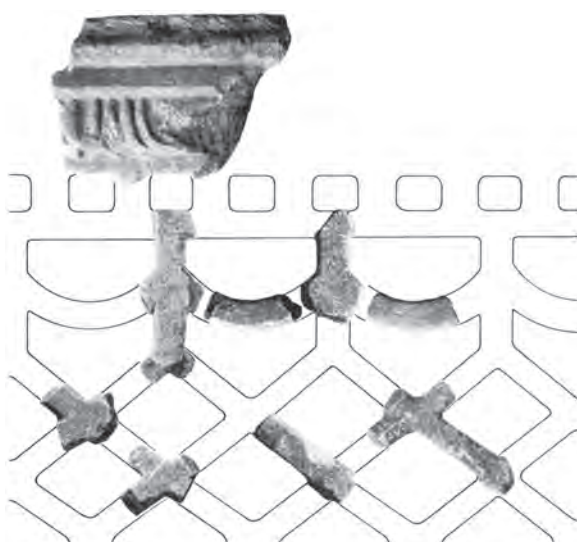

Sl. 24: Panorama, območje 2/7, stavbni sklop 18. Deli mozaika, odkriti leta 1983.

Fig. 24: Panorama, Area 2/7, Complex 18. Parts of a mosaic floor unearthed in 1983.

(Po / from: Knific 1991, 16, sl. 16, 19)

Sl. 25: Panorama, območje 2/7, stavbni sklop 18. Deli oltarne pregrade iz marmorja, odkriti leta 1983.

Fig. 25: Panorama, Area 2/7, Complex 18. Pieces of a marble choir screen unearthed in 1983.

(Po / from: Knific 1991, 17, sl. 20)

Na podlagi naključnih najdb so na robu pobočja leta 1983 izkopal tudi sondo velikosti 12 × 5 m (t. 26–30: 19). Že 20 cm pod površino so se pojavili beli, rdeči in sivi mozaični kamenčki. Našli so 120 cm debelo ruševinsko plast z žganino, s tegulami, imbreksi in kosi tlaka. V ruševini so odkrili kose močno poškodovanega mozaika in dele kamnite opreme z reliefnim okrasom (rozete, odlomki profilirane ograje, stebrički, talna marmorna plošča z podstavki za stebričke – 120 × 80 cm; sl. 24; 25).¹⁰⁵ Večina najdenih novcev je bila iz 3. in 4. st.¹⁰⁶ Mozaiki in reliefni okras izvirajo iz zgodnjekrščanske cerkve.¹⁰⁷

S cerkvijo je mogoče povezati tudi del oltarne pregrade z reliefnim okrasom, odkrite leta 1936 na Panorami (sl. 26).¹⁰⁸

V sondi leta 1983 sta bila najdena tudi dva odlomka kamnitih nagrobnikov z ostanki napisov (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 28, 30; t. 26–30: 19).¹⁰⁹

Sl. 26: Panorama, območje 2/7. Sprednja in zadnja stran oltarne pregrade, odkrite leta 1936.

Fig. 26: Panorama, Area 2/7. Front and rear of the marble choir screen unearthed in 1936.

(Po / from: Schmid 1936, 110, sl. 26 a–b)

¹⁰⁵ Tušek 1983, 55; Tušek 1984, 246, sl. 46, 53; Curk, Tušek 1989, 208; Lubšina Tušek 2015, 107–108, št. 20 m, sl. 61, 65, 66, 70.

¹⁰⁶ Tušek 1995, 195.

¹⁰⁷ Knific 1991, 15–19; Tušek 1995, 194–196.

¹⁰⁸ Klemenc, Saria 1936, 41, št. 36; Schmid 1936, 110, sl. 26 a–b; omenja tudi Smodič 1936, 95.

¹⁰⁹ Tušek 1986a, 352–354, sl. 6–7.

OBMOČJE 2/8 – VRH PANORAME

Nekdanja najvišja točka Panorame (264 m n. m.) je bila uničena z gradnjo vodohrama pred drugo svetovno vojno in po njej (ograjeni prostor vodohrana meri 37 × 25 m). Območje so poškodovali tudi različni drugi posegi: gradnja ceste, vodovodna napeljava po severovzhodnem pobočju proti vrhu, postavitve cisterne, vojaški vkopi, sajenje sadnih dreves in arheološka sondiranja. Natančen obseg poškodb je težko ugotoviti (t. 2–4). Geofizikalne meritve ter pregledi in sondiranja v letu 2017 kažejo, da so arheološki ostanki zunaj vodohrama razmeroma dobro ohranjeni, morda so se tudi znotraj ograde deloma ohranile nepoškodovane plasti (t. 41–42).

Potek raziskav

V letih 1894 in 1895 je vojska na vrhu Panorame kopala okope in naletela na rimske zidove in novce.¹¹⁰ Natančne lege posegov danes ne moremo več ugotoviti. Morda se na iste najdbe nanaša tudi Kohautova omemba najdb pri vojaških delih na Panorami.¹¹¹

Leta 1911 je Abramić na vrhu Panorame izkopal tri sonde (t. 7: 6–8).¹¹² Jugozahodno od vrha je odkril del velike stavbe (t. 44). Abramićev načrt je bil navezan na koto 264, ki ne obstaja več, tako da natančnega položaja stavbe ni mogoče ugotoviti (t. 42: XVIIb).

Leta 1913 je Saria okoli 20 m jugovzhodno od vrha Panorame izkopal ozko sondo, dolgo okoli 80 korakov (okoli 60 m), v smeri jugozahod–severovzhod, v kateri je odkril ostanke stavb in žgane grobove (t. 7: 5).¹¹³ Lego sonde je mogoče samo približno določiti (t. 42: D).

Leta 1948 so pred gradnjo vodnega zbiralnika na vrhu Panorame izkopal 11 sond in odkrili več skupin naselbinskih ostankov in grobove (t. 42: XVIIa, XVIII, A–B; 46: 1,2).¹¹⁴ Na objavljenem načrtu je približno označena lega sond, ni pa označenih razširitev sond, niti ostankov arhitekture in lege grobov.¹¹⁵

Leta 1983 je arheološki nadzor spremljal obnovo sadovnjaka. Ob tem so na vrhu Panorame dokumentirali zid in ga umestili na načrt (t. 42: XX).¹¹⁶

Leta 1989 je bil pri izkopu za postavitve vodne cisterne po naključju najden oltar, posvečen Jupitru (t. 42).¹¹⁷

Leta 2015 je potekal geofizikalni pregled vrha Panorame. Z georadarsko in upornostno metodo sta bili preiskani območji severozahodno in severovzhodno od vodohrama (sl. 14; t. 41).¹¹⁸

Leta 2017 je potekal arheološki nadzor rušnate plasti pri izgradnji sprehajalne poti in napeljave mimo vodohrama; jugovzhodno od vodohrama je bilo izkopanih šest sond (t. 14, 42).¹¹⁹

Naselbina

Na sliki georadarskih in upornostnih raziskav se vidijo različne anomalije (sl. 3, 16; t. 41).¹²⁰ Nekatere izmed njih smo lahko interpretirali kot zidove ali posamezne stavbe (t. 41: XVIIa, XVIII–XXII). Pokazali so se predvsem višje ohranjeni in debelejši zidovi ter močnejša območja ruševin ali tlakov. Nizko ohranjenih zidov (npr. v višino ene lege) v teh geoloških okoliščinah z geofizikalnimi raziskavami ni bilo mogoče zaznati.

Posamezne objekte, vidne s pomočjo geofizikalnih raziskav, se je dalo povezati s starejšimi arheološkimi odkritji. Natančnih mest večine starejših odkritij in izkopavanj (iz let 1894/95, 1911, 1913, 1948) se ne da točno umestiti v prostor.

Stavba XVIIa

Na sliki upornosti in tudi deloma na georadarski sliki se vidita dva vzporedna zidova, ki sta okoli 5 m narazen. Potekata v dolžini okoli 26 m približno od juga proti severu (azimut 20°), kjer se v pravem kotu obrneta proti vzhodu, kamor se ju da slediti še 20 oziroma 3 m (t. 41–42: XVIIa). Na zahodni zid se pravokotno priključuje okoli 6,5 m dolg zid. Usmeritev zidov se nekoliko razlikuje od tiste pri večini stavb na spodnjem delu Panorame.

Vzporedna zidova verjetno predstavljata zahodni rob t. i. trdnjave, ki so jo s sondiranjem ugotovili leta 1948. Ker je bila originalna dokumentacija izkopavanj izgubljena,¹²¹ je Paola Korošec, ki je sodelovala na izkopavanjih, leta 2001 stavbo približno izrisala in locirala. Lokacijo so takrat oprli na leta 1983 izkopen zid XX (t. 42: XX).¹²² S pomočjo geofizikalnih raziskav je sedaj mogoče popraviti lokacijo objekta (t. 41–43).

Iz kratkega prvega poročila in dodatnega opisa leta 2001 izhaja, da so leta 1948 odkrili četverkotno stavbo

¹¹⁰ Abramić 1914, 88–89; tudi: Klemenc, Saria 1936, 37, št. 29; Lubšina Tušek 2015, 70–71.

¹¹¹ Kohaut 1901, 20.

¹¹² Abramić 1914, sl. 136: 1 = Saria 1922, karta 1; izkopavanja omenjajo še: Klemenc, Saria 1936, 37, št. 29; Lubšina Tušek 2015, 73–75, št. 5.

¹¹³ Abramić 1914, sl. 136: 1; Saria 1922, 192, karta 1; Lubšina Tušek 2015, 82, št. 7a.

¹¹⁴ Korošec P. 1950; Lubšina Tušek 2015, 93–96, št. 14.

¹¹⁵ Korošec P. 1950, sl. 1.

¹¹⁶ Tušek 1984, 240, 246–247, sl. 46; Lubšina Tušek 2015, 106, št. 20 a.

¹¹⁷ Tušek 1993a, 203, sl. 1; Lubšina Tušek 2015, 117–118, št. 22.

¹¹⁸ Mušič 2015, sl. 32–33.

¹¹⁹ Pečovnik, Rupnik 2017a; Pečovnik, Rupnik 2017b.

¹²⁰ Prim. Mušič 2015, sl. 28, 32–33.

¹²¹ Korošec P. 1980, 51, op. 59.

¹²² Lubšina Tušek 2015, 93–96, št. 14, sl. 47.

z osrednjim prostorom (9 × 9 m), ki je bil obdan s tremi vzporednimi zidovi oziroma hodniki. Zunanji hodnik je bil širok okoli 5 m, notranja dva pa okoli 3 m. Zunanji zid je meril v dolžino skoraj 30 m. Zidovi so bili grajeni iz rečnih oblic in vezani z malto, široki od 0,9 do 1,1 m. Ponekod so bili ohranjeni do višine 0,8 m, drugod močno poškodovani ali celo iztrgani iz podlage. Vsi so imeli enotno strukturo, po čemer je bilo sklepati, da je šlo za eno gradbeno fazo (t. 43).¹²³

Sonde izkopane v osrednjem delu ter v drugem in tretjem hodniku so pokazale, da je bila stavba XVIIa zgrajena na ruševinah starejših stavb. Najdeni so bili deli starejšega zidovja in ruševina z odlomki slikanega ometa in štukatur.¹²⁴ Z zunanje jugovzhodne strani so bili na stavbo XVIIa "prislonjeni" zidovi. Na tem območju Koroščeva prav tako omenja ostanke fresk in štukature.¹²⁵

Kohaut poroča, da so vojaki konec 19. st. pri kopanju okopov na vrhu Panorame naleteli na "Mauerwerk aus Rollsteinen in ziemlich regelmässiger radialer Anordnung". Poleg so bili rimski novci, ostanki loncev in ene amfore.¹²⁶ Opis bi morda ustrezal vzporednim zidovom stavbe XVIIa.

Pri sondiranjih leta 2017 so v profilu sonde 1 odkrili močan zid, verjetno postavljen na sterilno plast, ki je presegal širino 0,5 m in je bil ohranjen 0,35 m visoko (t. 42: 1). Po legi, usmeritvi in strukturi bi lahko pripadal stavbi XVIIa (ali tudi XVIIb). V sondi 5 so našli ostanke barvanega ometa (t. 42: 5),¹²⁷ ki jih tudi lahko povežemo z odkritji leta 1948.

Stavba XVIIb

Abramić je leta 1911 izkopal na vrhu Panorame del velike stavbe. Po načrtu sond sodeč, je ležala verjetno jugozahodno od takratne najvišje točke (t. 7: 6),¹²⁸ torej na območju današnjega vodohrama in je bila verjetno uničena ob njegovi gradnji. Danes je ni mogoče več natančno umestiti v prostor (t. 42: XVIIb). Večji del je najverjetneje ležal znotraj območja stavbe XVIIa.¹²⁹

Abramić je izkopal pravokoten prostor (t. 44) notranjih dimenzij 15,7 × 5,4 m, ki je bil sestavni del večje stavbe, saj so se zidovi nadaljevali na vse strani, razen proti vzhodu. Obodni zidovi so bili različno široki (90 cm na zahodu; ostali 85, 65 in 60 cm), grajeni s prodniki in maloštevilnimi lomljenci, ki jih je vezala kakovostna malta. Na severni strani so bili deloma ohranjeni do višine enega metra. Zunanji vhod je bil s severne strani, drugi vhod je bil iz sosednjega prostora na zahodu.

V stavbi je bilo urejeno talno ogrevanje s hodnikom v obliki črke T. Tla hodnika (1,5 m pod današnjo površino) so bila pokrita z estrihom, stene z maltnim ometom. Stebrički talnega ogrevanja so bili sestavljeni iz pravokotnih opek, brez žiga in deloma ohranjeni v višino petih leg (dimenzije spodnjih opek: 0,297 × 0,297 × 0,055 m; dimenzije zgornjih opek 0,20 × 0,22 × 0,056 m). Tla nad ometom so bila verjetno iz šesterkotnih opečnih tlakovcev.¹³⁰ Med ostanki hipokavsta je ležala skoraj cela melnica.¹³¹ V ruševinah sta bila odkrita odlomka dveh posvetilnih napisov (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 22, 23).¹³² S tega območja izvira tudi opeka z žigom L(uci) Val(eri) Rom(ani).¹³³

Odnos med stavbama XVIIa in XVIIb

Stavbi XVIIa in XVIIb sta ležali torej na približno istem prostoru, njuni zidovi so bili enako usmerjeni (t. 41–44). Ker Abramić ni zadel na zidove stavbe XVIIa, je morda kopal tik ob njej ali pa znotraj njenega vzhodnega ali zahodnega zunanjega hodnika (po dimenzijah bi to ustrezalo). Stavba XVIIb bi torej lahko predstavljala ali ostanke starejše stavbe, ki je stala na vrhu Panorame pred gradnjo stavbe XVIIa in jo omenja tudi Koroščeva, ali pa enega izmed sestavnih delov stavbe XVIIa, ki so jih leta 1948 spregledali. Vprašanje odnosa med obema stavbama torej ni rešeno.

Stavba XVIII

Na severnem delu vrha se na sliki upornosti vidi pravokotna stavba z močnim tlakom ali ruševinsko plastjo (12 × 7 m), ki je podobno usmerjena kot stavbi XVIIa in XVIIb (t. 41–42: XVIII).

Koroščeva poroča, da so leta 1948 severno od stavbe XVIIa odkrili ostanke livarske delavnice, o kateri so pričali odlomki kalupov za ulivanje, talilni lončki¹³⁴ ter 10 cm debela plast pepela in oglja.¹³⁵ Zdi se, da se lega livarske delavnice iz leta 1948¹³⁶ približno ujema s stavbo XVIII, ki je vidna na meritvah upornosti.

Objekt XIX

Na severnem območju vrha so bili z upornostno metodo zaznani dolgi zidovi, podobno usmerjeni kot stavba XVIIa. Sledove smo poimenovali kot objekt XIX (t. 41–42: XIX).

Paola Korošec poroča, da je severozahodno od stavbe XVIIa ležala manjša stavba (5,5 × 5,5 m), prislonjena na "nekakšno obzidje". V njej so odkrili peč s tlakom v dveh plasteh, ki je bil izdelan iz četverkotnih opek.¹³⁷

¹²³ Korošec P. 1950, 77; Lubšina Tušek 2015, 93–96, št. 14, sl. 47.

¹²⁴ Korošec P. 1950, 77; Lubšina Tušek 2015, 94.

¹²⁵ Korošec P. 1950, 77.

¹²⁶ Kohaut 1901, 20.

¹²⁷ Pečovnik, Rupnik 2017b.

¹²⁸ Abramić 1914, sl. 136: 1.

¹²⁹ Poskusi lociranja: Lubšina Tušek, 2015, 80, sl. 27–28.

¹³⁰ Abramić 1914, 89–90, sl. 67.

¹³¹ Abramić 1914, 125–126, sl. 112.

¹³² Abramić 1914, 111–112, sl. 86–87; *AIJ* 349, 351.

¹³³ Abramić 1914, 117, sl. 100.

¹³⁴ Korošec P. 1950, 78.

¹³⁵ Lubšina Tušek 2015, 94.

¹³⁶ Lubšina Tušek 2015, 96, sl. 47.

¹³⁷ Korošec P. 1950, 78; Lubšina Tušek 2015, 96, sl. 47 –

Zelo verjetno ležijo ti ostanki na istem območju kot zgoraj omenjeni zidovi (t. 42: A).

Pri nadzoru leta 2017 so bile pod rušo na severnem delu objekta XIX zgoščene antične najdbe, odkrili so tudi dva vkopa in zelo skromne ostanke dveh zidov (t. 42: C; 45: B).¹³⁸

Severozahodno od objekta XIX so pri nadzoru leta 2017 odkrili plasti, ki vsebujejo novoveške najdbe. Lahko so povezane s popravili poti, morda pa so sled poselitve hriba v poznem 18. st. (t. 45: C).¹³⁹

Zahodni del vrha (med stavbama XVIIa in XVIII ter objektom XIX)

Sondiranja 1911 leta so pokazala na vrhu Panorame zidovje na več mestih (t. 7: 6–8).¹⁴⁰ Leta 1948 so severozahodno od stavbe XVIIa odkrili slabše ohranjene zidove, grajene iz rečnih oblic in vezane z malto, ki pa jih niso mogli povezati.¹⁴¹ Teh zidov ni videti na rezultatih upornostne preiskave (prim. t. 41–42).

Zahodno od stavbe XVIIa, tik nad potjo, so leta 1948 odkrili eno ali več lončarskih peči.¹⁴² Na tem območju tudi raziskave upornosti kažejo močnejše anomalije (t. 41; 42: B).

Zid XX

Na severnem robu vrha je bil pri arheološkem nadzoru leta 1983 odkrit do 1 m širok in 20,30 m dolg zid, ki se je nadaljeval tudi zunaj meja izkopa. Zgrajen je bil iz rečnih oblic, vezanih z malto. Na južni strani sta se nanj pravokotno priključila dva zidova (eden širok okoli 0,5 m). Ob notranji strani zidu je bil najden vrh sulične osti.¹⁴³ Zid večinoma leži na območju, kjer ni bilo geofizikalnih meritev (t. 41–42).

Ivan Tušek je interpretiral zid kot del "trdnjave" (stavbe XVIIa), izkopane leta 1948.¹⁴⁴ Sedanje ugotovitve kažejo, da gre za drug, ločen objekt.

Morda lahko zid XX iz leta 1983 povežemo z okoli 90 cm širokim zidom, na katerega so naleteli v severnem delu sonde leta 1913 (t. 42: D; 47: 6). Saria ga je interpretiral kot obzidje, poleg najdeni kamniti blok iz barbarskega apnenca pa kot cino.¹⁴⁵

Stavbi XXI in XXII

Stavbi sta vidni na meritvah upornosti. Rekonstruirani velikosti sta 9,6 × 5,7 m in 9,5 × 12 m (t. 41–42: XXI, XXII).

skicirana lega.

¹³⁸ Pečovnik, Rupnik 2017a, 16, sl. 121.

¹³⁹ Pečovnik, Rupnik 2017a, 16.

¹⁴⁰ Abramič 1914, 89, sl. 136: 1 – lege sond.

¹⁴¹ Korošec P. 1950, 77–78, 85.

¹⁴² Korošec P. 1950, 78; Lubšina Tušek 2015, 94.

¹⁴³ Tušek 1983, 56; Tušek 1984, 240, 246–247, sl. 46; Lubšina Tušek 2015, 106, 109–110, št. 20 a, sl. 61, 63; dokumentacija ZVKDS.

¹⁴⁴ Tušek 1983, 56; Tušek 1984, 247.

¹⁴⁵ Saria 1922, 192, sl. 2: dimenzije bloka 44 × 56 × 20 cm.

Vzhodni del vrha

Prostor vzhodno od stavbe XVIIa je leta 1913 presekala dolga sonda, v kateri so odkrili več zidov, ki niso bili povezani s stavbo XVIIb (t. 7: 5; 42: D). Grajeni so bili iz rečnih oblic z veliko malte. Najdeni so bili šestkotni opečni tlakovci, odlomek opeke z žigom L(uci) Val(eri) Rom(ani), deli štukature z jajčastim motivom, kos malte z odtisom protja ter novci od Trajana do Valentiniana.¹⁴⁶

Tudi leta 1948 so jugovzhodno od vrha dobili v sondah ostanke fresk in štukature.¹⁴⁷

Sondiranja 2017 (t. 14; 42) so razkrila kulturne plasti, ki so se začele okoli 30 cm pod površino in segale različno globoko do sterilne osnove (največ do globine 1,3 m). V sondi 1 odkriti zid bi lahko pripadal stavbi XVIIa (glej zgoraj; t. 42: 1). V sondi 4 so odkrili dva vzporedna zidova, ki potekata v smeri severozahod–jugovzhod (debela okoli 60 cm, med seboj sta oddaljena okoli 70 cm; ohranjena do 20 cm visoko; t. 42: 4). Pripadata arhitekturi, ki ni bila vidna na georadarski raziskavi in je ne moremo zanesljivo povezati s stavbama XVIIa ali XVIIb. V sondi 6 je bilo najdeno ognjišče (t. 42: 6). V vseh sondah so odkrili precej opek, tegul in imbreksov. Nekaj je bilo šestkotnih tlakovcev in mozaičnih kock. Med drobnimi najdbami izstopajo svinčene votivne figurice v sondi 1 in slikan omet v sondi 5 (sl. 27; t. 42: 1,5).¹⁴⁸

Nadzor leta 2017 je pokazal območja zgostitve antičnih drobnih najdb tik pod rušo (t. 42; 45). Te so lahko povezane z bližino antičnih stavb ali pa s premetanimi plastmi, ki so bile odložene med starejšimi izkopavanji in med gradnjo vodohrama.¹⁴⁹

Grobišče

V sondi leta 1913 so bili najdeni žgani grobovi, katerih lega ni podrobneje določena. Pridatki so bili skromni (oljenka, keramične posode, nekaj kovinskih predmetov; t. 46: 3).¹⁵⁰ V grobovih naj bi našli tudi novce Klavdija II. in Galijena.¹⁵¹

Leta 1948 so na vrhu Panorame našli dve skupini skeletnih grobov in ostanke uničenih grobov.¹⁵² Šest jih je bilo vkopanih v ruševine objekta XVIIa, v globinah od 0,15 do 0,80 m pod površino (t. 46: 1).¹⁵³ Skupina petih je ležala na severozahodnem pobočju, tik pod vrhom. Bili so od 1,10 do 1,90 m globoko, usmerjeni zahod–vzhod.

¹⁴⁶ Saria 1922, 192; povzeto: Lubšina Tušek 2015, 82, št. 7 a.

¹⁴⁷ Korošec P. 1950, 77.

¹⁴⁸ Pečovnik, Rupnik 2017b.

¹⁴⁹ Pečovnik, Rupnik 2017a, 16.

¹⁵⁰ Saria 1922, 192; omemba: Klemenc, Saria 1936, 41, št. 36; Lubšina Tušek 2015, 82, št. 7 a.

¹⁵¹ Schmid 1935, 147.

¹⁵² Korošec P. 1950; Korošec J. 1953, 33, 35; prim. Lubšina Tušek 2015, 94, št. 14.

¹⁵³ Korošec P. 1950, 79–82: št. 1–6.

Sl. 27: Panorama, območje 2/8, lega t. 47: 4. Odlomki svinčenih kipcev. Raziskave leta 2017, sonda 1.
Fig. 27: Panorama, Area 2/8, findspot on Pl. 47: 4. Fragments of lead statuettes. Investigations in 2017, Trench 1.

Eden od njih je bil zakopan v antične stavbne ruševine (t. 46: 2).¹⁵⁴ Grobovi so imeli skromne pridatke, ki jih postavljajo v poznoantično ali zgodnjerednjeveško obdobje.¹⁵⁵ Ciglencečki je grob 9 iz severozahodne skupine (t. 46: 2) natančneje datiral v drugo polovico 4. st.¹⁵⁶

Grobovi na območju vrha so del velikega grobišča, ki se širi po severnem in severovzhodnem pobočju Panorame, na prostoru območja 5 (t. 51).

Pomembne posamične najdbe (t. 47)

Dva posvetilna napisa sta bila odkrita v ruševinah stavbe XVIIIb (t. 47: 1 – domnevna lokacija; *Katalog kamnitih spomenikov*, št. 22, 23).¹⁵⁷

¹⁵⁴ Korošec P. 1950, 79–80, 84–86: št. 7–11; poročilo tudi: Korošec J. 1953, 35; Lubšina Tušek 2015, 94 – locira južno od stavbe XVIIa.

¹⁵⁵ Korošec P. 1950; Korošec P. 1980, 40–45; Lubšina Tušek 2015, 94.

¹⁵⁶ Ciglencečki 1993, 509–510.

¹⁵⁷ Abramić 1914, 111–112, sl. 86–87; *AIJ* 349, 351.

Oltar s posvetilom Jupitru (t. 47: 2) je bil najden tik pod površjem. Datiran je na konec 1. ali na začetek 2. st. (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 5).¹⁵⁸

Lični ščitnik iz bakrove litine je bil odkrit pri arheološkem nadzoru leta 2017 (sl. 28; t. 45: A; 47: 3).¹⁵⁹ Pripada čeladi tipa Weisenau, ki so bile v rabi od avguštejske dobe do 2. st.¹⁶⁰

Šest svinčenih votivnih figuric, svinčenih podstavkov za kipec in odlomek bronaste plastike so bili najdeni leta 2017 v sondi 1, v ruševinski plasti SE 3 (sl. 27; t. 47: 4).¹⁶¹

Odlomki slikanega ometa so bili najdeni leta 2017, v sondi 5, v ruševinski plasti SE 5 (t. 47: 5).¹⁶² Na jugovzhodnem delu vrha Panorame omenja slikan omet tudi Koroščeva.¹⁶³

¹⁵⁸ Tušek 1993a, 203, sl. 1.

¹⁵⁹ Pečovnik, Rupnik 2017a, sektor M9, PN 60.

¹⁶⁰ Istenič 2018, 307, 327.

¹⁶¹ Pečovnik, Rupnik 2017b.

¹⁶² Pečovnik, Rupnik 2017b.

¹⁶³ Korošec P. 1950, 77.

Sl. 28: Panorama, območje 2/8, lega t. 47: 3. Ličnica čelade iz bakrove zlitine. Raziskave leta 2017.

Fig. 28: Panorama, Area 2/8, findspot on Pl. 47: 3. Copper alloy cheek-piece of a helmet. Investigations in 2017.

Kamniti blok, ki naj bi predstavljal cino obzidja je ležal v severnem delu sonde iz leta 1913 (t. 47: 6).¹⁶⁴

Livarski lončki in kalupi so bili odkriti leta 1948 v sklopu livarske delavnice, ki jo lahko najverjetneje identificiramo z objektom XVIII (t. 47: 7).¹⁶⁵

Leta 1948 je bil tudi odkrit fragment spomenika z izklesanim orlom. Njegova lega ni podrobno določena.¹⁶⁶

Sklep

Vsa keramika iz izkopavanj leta 1948, ki jo objavlja Koroščeva,¹⁶⁷ je iz antičnega obdobja. Pri sondiranjih leta 2017 niso odkrili plasti ali drobnih najdb, ki bi sodile v predrimski čas.¹⁶⁸ Domnevamo torej, da je bil vrh Panorame prvič poseljen v rimskem obdobju.

Kronologija stavb in drugih objektov je nejasna. Najdba ličnega ščitnika čelade tipa Weisenau kaže na 1. st., torej na čas prisotnosti legije v Poetovionii (sl. 28). Morda prve stavbe že sodijo v to obdobje. V drugi

polovici 4. st. se je grobišče razširilo na vrh, tako da je bil takrat velik del stavb verjetno že opuščen.

Na vrhu kope je bila zgrajena velika stavba XVIIb, katere tlorisa ne poznamo v celoti. Usmerjena je bila proti jugozahodu, imela je močne temelje (širina od 60 do 90 cm) in več prostorov, izmed katerih je bil vsaj eden ogrevan s hipokavstom. Okrašena je bila s freskami.

Velika stavba XVIIa z osrednjim kvadratnim prostorom in obdana s tremi hodniki je bila prav tako postavljena na vrh. Zunanje stranice so merile okoli 30 m, temelji so bili široki okoli 1 m. Raziskovalci v letu 1948 so razlagali stavbo XVIIa kot poznorimsko trdnjavo, postavljeno na ruševine starejše stavbe (XVIIb). Obstaja možnost, da predstavljata sklopa XVIIa in XVIIb, ki sta enako usmerjena, dele iste stavbe.

Kulturni značaj stavb XVIIa in/ali XVIIb nakazujejo Jupitru posvečen oltarček, najden v bližini, dva poškodovana posvetilna napisa iz ruševine in svinčene votivne figurice (sl. 27).

Na podlagi geofizikalnih raziskav domnevamo na območju vrha še štiri manjše stavbe (XVIII, XIX, XXI, XXII). Po podatkih izkopavanj leta 1948 je na območju stavbe XVIII delovala livarska delavnica. Poleg tega kaže na obrtniško delavnost lončarska peč na zahodnem robu vrha.

Okoli 90 cm širok zid XX poteka po severovzhodnem robu vrha. Izkopali so ga v dolžini 20 m in zdi se, da so ga opazili tudi okoli 30 m naprej proti vzhodu, v sondi iz leta 1913. Domnevamo, da gre za obrambno obzidje.

Vzhodno od vrha je bila najdena skupina žganih grobov, po novicah morda iz druge polovice 3. st. Lega ni natančno poznana, zato tudi odnos do naselbine ni jasen.

Najpozneje v drugi polovici 4. st. so začeli na vrhu Panorame pokopavati v ruševine starejših stavb, tudi stavbe XVIIa. Grobovi so bili razporejeni v manjše skupine.

SEVEROVZHODNO POBOČJE – OBMOČJE 3

Območje 3 zajema strmo severovzhodno pobočje Panorame, po katerem potekajo globoke terase nekdanjega sadovnjaka in ga prečka kolovoz, ki se z jugovzhoda vzpne na vrh (t. 3–4; 12). Georadarska slika in naključne najdbe kažejo, da tudi ta prostor sodi v sklop rimske naselbine (t. 10).

Objekti na georadarski sliki (t. 10; 48; 49)

Georadarska slika kaže veliko anomalijo (objekt XXIII), ki poteka proti severu okoli 60 m daleč, nato se obrne proti severozahodu v pobočje, kjer jo sledimo še več kot 30 m. Brez podrobnejših raziskav ni mogoče ugotoviti, za kaj gre. V bližini se na georadarski sliki

¹⁶⁴ Saria 1922, 192, sl. 2.

¹⁶⁵ Korošec P. 1950, 78.

¹⁶⁶ Korošec P. 1950, 89.

¹⁶⁷ Korošec P. 1950.

¹⁶⁸ Pečovnik, Rupnik 2017b.

vidita dve pravokotni stavbi: XXIV (okoli 12 × 27 m) in XXV (okoli 14 × 28 m).

Po pobočju se proti severu spušča okoli 4 m široka pot C, ki jo na georadarski sliki nakazujejo vzporedne sledi in objekti, med katerimi izstopa stavba XXVI z dvema prostoroma (27 × 11m; 14 × 11 m).

Druge najdbe

Leta 1936/37 so na severnem območju Panoram našli latensko bronasto zapestnico. Hkrati naj bi bili odkriti tudi odlomki latenskih keramičnih posod.¹⁶⁹ Lega ni natančneje opredeljena, morda gre za naše območje 3.

Leta 1937 so pri delih v sadovnjaku na severnem in severovzhodnem pobočju Panoram naleteli na ostanke rimskih stavb in kanalizacije (lega ni določena).¹⁷⁰

Leta 1952 so na vzhodnem pobočju Panoram izorali veliko drobnih predmetov, opek z različnimi žigi in dva napisna kamna. Vidni so bili ostanki temeljev stavb in dva podstavka za stebre.¹⁷¹ Odlomek marmorne plošče nosi grški napis (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 31).¹⁷² Najdeni so bili še odlomek marmornega oltarja, posvečenega Viktoriji (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 20),¹⁷³ odlomek reliefa z upodobitvijo govejega parklja in odlomek polstebra.¹⁷⁴ Najdišča ni bilo mogoče locirati.

Leta 1986 so našli del okrašenega kapitela.¹⁷⁵ Na spodnjem delu pobočja so tega leta ugotavljali kulturno plast.¹⁷⁶

Po južnem delu območja 3 je leta 2017 potekal tudi podpovršinski pregled na trasi sprehajalne poti (*t. 14*).¹⁷⁷ Med rimskimi najdbami, ki jih ni bilo veliko, izstopata dva dela bronastega kipa v naravni velikosti (*sl. 29*) in odlomek fibule s čebuličastimi zaključki (*t. 49: 6*).¹⁷⁸

SEVEROVZHODNO VZNOŽJE – OBMOČJE 4

Območje 4 zajema spodnji, položni del severovzhodnega pobočja (*t. 2–4; 12*).

Ulice

Magnetometrija je pokazala na tem prostoru pravokotni raster, ki ga povezujemo z antično ulično razdelitvijo. Tri ulice (B8–10) imajo usmeritev severovzhod–

Sl. 29: Panorama, območje 3, lega *t. 49: 6*. Uho kipa v naravni velikosti (bakrova zlitina). Raziskave leta 2017.

Fig. 29: Panorama, Area 3, findspot on *Pl. 49: 6*. Copper alloy ear of a life-sized statue. Investigations in 2017.

jugozahod (azimut okoli 55°). Nakazuje se še ulica A4, usmerjena proti severozahodu (*t. 11–13; 48; 49*).

Na začetku 20. stoletja je bil na parceli 466 (nova 644, ki obsega skoraj celotno območje 4; *t. 5; 49*) v ugodnih okoliščinah (npr. v zgodnji pomladi) viden potek ceste proti severozahodu (*t. 8*).¹⁷⁹ Na sveže preoranem območju je Bratanič tudi leta 1953 opazil ostanke ceste.¹⁸⁰ Cesto je glede na Sarijeve in Brataničeve podatke težko locirati. Morda gre za ulico A4, ki je vidna na meritvah magnetizma (*t. 11–13; 49*).

Stavbe

Na georadarski sliki se vidi na severnem delu območja 4 pravokotna stavba XXVII (17 × 14 m; *t. 10; 48; 49*).

Nekaj več podatkov o poselitvi dobimo iz poročil o naključnih najdbah zidov in drobnih predmetov, ki pa jih večinoma ni mogoče podrobneje locirati.

Leta 1900 so nekje na tem prostoru odkrili marmorni relief, polizdelek z upodobitvijo Epone (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 40).¹⁸¹

¹⁶⁹ Saria 1938, 194; Smodič 1940, 23; Pahič 1966, 314, t. 16: 2; Božič 1993, 189, sl. 1: 1.

¹⁷⁰ Smodič 1937a.

¹⁷¹ Bratanič 1953, 283–288.

¹⁷² Bratanič 1953, 283–285; o vsebini napisa tudi: Sovrè 1955.

¹⁷³ Bratanič 1953, 285–286; Jevremov 1988, št. 127.

¹⁷⁴ Bratanič 1953, 286–288.

¹⁷⁵ Tušek 1986a, 356, t. 16: 2.

¹⁷⁶ Tušek 1986b, 46.

¹⁷⁷ Pečovnik, Rupnik 2017a: linije C, D, E, F.

¹⁷⁸ Pečovnik, Rupnik 2017a: lega C4–5.

¹⁷⁹ Klemenc, Saria 1936, 32.

¹⁸⁰ Bratanič 1954, 373, skica 2.

¹⁸¹ Kohaut 1901, 20; Klemenc Saria 1936, 37–38; Skrabar 1940; Bratanič 1954, 361; Lubšina Tušek 2015, 71, št. 2/8–9.

Na začetku 20. stoletja so na severovzhodnem vznožju Panorame našli bronasti kipec svečenika.¹⁸²

Leta 1907 so ob gradnji vodovoda vzdolž današnje Maistrove ulice ugotovili, da je bil prostor pozidan z rimskimi stavbami (*t.* 6: 30; 7: 10; 8: 30; 9; 49: 1).¹⁸³

V bližini so bili leta 1928 najdeni ostanki velike stavbe z vodnjakom, katerega zgornji del je predstavljal samo en velik kamen z okroglo odprtino (zunanje dimenzije kamna 1,26 × 1,22 cm, višina 0,74 m, okrogla odprtina s premerom 0,73 m).¹⁸⁴ Najdišče je verjetno locirano na karti *Poetovio. Arheološki zemljevid* (*t.* 9: 114; 49: 2).¹⁸⁵ Posebej so odkrili še poškodovan oltar (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 24),¹⁸⁶ katerega lego morda tudi podaja *Poetovio. Arheološki zemljevid* (*t.* 9: 115; 49: 3).

Leta 1940 so pri rigolanju našli veliko drobnih najdb, med drugim bronasto ključavnico z masko.¹⁸⁷

V letih 1944/45 so pri kopanju strelskih jarkov na severnem in severovzhodnem pobočju našli ostanke stavb: zidovje, tlak in mozaik.¹⁸⁸

Leta 1953 so na severovzhodnem pobočju Panorame, med Vurberško cesto in pešpotjo, torej na našem območju 4, izorali nekaj temeljev stavb. Večinoma so bili grajeni iz dravskih prodnikov in vezani z močno malto, deloma pa je bil uporabljen tudi apnenec s Sv. Barbare. Našli so kose estriha in poslikanega ometa ter različne vrste opek, med temi tudi tubule in opeke z žigi. Veliko je bilo novcev, keramike in kovinskih predmetov. Izstopajo kamniti predmeti: oltar, ki nima več ohranjenega napisu, akroterij oltarja, kapitel, arhitrav, doprsje, kamnita skleda (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 58, 60, 61). Dve reliefni plošči imata upodobljenega Priapa (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 18, 49). Natančna lega najdišča ni znana.¹⁸⁹

Leta 1996 so nenadzorovano izkopali jarek za kabel vzdolž po parceli št. 643/1 (k. o. Ptuj), to je po meji med našima območjema 3 in 4 (*prim. t.* 49). Našli so ruševinsko plast z gradivom med 1. in 4. st. ter ugotovili vsaj 15 rimskih zidov, ki pa niso locirani. Dodatni nenadzorovani izkop je bil opravljen leta 2009.¹⁹⁰

Na južnem robu območja 4, pod današnjo cesto, so leta 1986 pri nadzoru odkrili zidove rimske stavbe in kulturno plast (*t.* 49: 4).¹⁹¹

¹⁸² Bratanič 1954, 361, sl. 1; Lubšina Tušek 2015, 71, št. 2/10.

¹⁸³ Abramič 1914, sl. 136: 4; Saria 1922, 204, karta 1: 4; Klemenc, Saria 1936, 37, št. 30; Lubšina Tušek 2015, 72–72, št. 3.

¹⁸⁴ Smodič 1929, 226; Klemenc, Saria 1936, 37, št. 30.

¹⁸⁵ Lubšina Tušek 2015, 85–86, št. 9.

¹⁸⁶ Abramič 1931, 182–183, št. 7; Klemenc, Saria 1936, 37, št. 30; *AIJ* 352; Jevremov 1988, 50, št. 21.

¹⁸⁷ Nekdanja parc. 466/1, današnja 644, k. o. Ptuj. Smodič 1953, 59; Lubšina Tušek 2015, 92, št. 13.

¹⁸⁸ Bratanič 1954, 361; Lubšina Tušek 2015, 92, št. 13.

¹⁸⁹ Bratanič 1954, 361–372, sl. 2–3; deli stebrov: Jevremov 1988, št. 112, 113, 142, 143, 144.

¹⁹⁰ Lubšina Tušek 1999; Lubšina Tušek 2015, 118–120, št. 23 a–b.

¹⁹¹ Tušek 1986b, 45; Tušek 1987, 266.

Rimske ruševinske plasti, štiri odvodni jarki s Panorame v smeri proti Grajeni in drobne najdbe so bile odkrite na severnem robu območja 4 leta 2004 (*t.* 49: 5).¹⁹²

Med posameznimi drobnimi najdbami z območja 4 posebej omenjajo Maksiminov zlatnik.¹⁹³

SEVERNO POBOČJE – OBMOČJE 5

Območje 5 zajema severno pobočje Panorame ter severozahodni, nekoliko nižji vrh (višina 261,4 m n. m.; *t.* 2–4; 12). Od tod so znani predvsem ostanki vodovoda in najdbe grobov.

Vodovod

Po bregovih Grajenke doline je potekal rimski vodovod in dosegel Panoramno sredi severnega pobočja. Na več mestih sta ga raziskala Pahič in Šašel (*t.* 50–51).¹⁹⁴

Leta 1983 je bil odkopan 7 m dolg odsek vodovoda, na višini okoli 247/248 m n. m. (*t.* 50; 51: 1). Jarek je bil na vsaki strani omejen z 50 do 60 cm debelim zidom iz neobdelanih apnenčastih kamnov, vezanih z malto in ohranjenih v višino 55 cm. Širina jarka, po katerem je nekoč tekla voda, je bila 55 cm. Na dno, ki je rahlo padalo proti jugovzhodu, so bile položene tegule, katerih spoji so bili zamazani z rdečim estrihom. Tudi stene so bile premazane z rdečim estrihom, ohranjenim do višine 10 cm. Na mestu izkopavanja je vodovod ostal nedotaknjen. Tušek še ugotavlja, da je bil vodovod na bolj strmih delih pobočja zaradi erozije močno poškodovan.¹⁹⁵

Na meritvah upornosti je sredi terasiranega pobočja na višini okoli 245 m n. m. viden velik objekt XXVIII (približno 14 × 20 m). Morda ima objekt povezavo z vodovodom (*t.* 50–51), katerega trase geofizikalne raziskave niso pokazale.

Grobišče in naključne najdbe

Na severozahodnem vrhu Panorame ter po severnih in severovzhodnih pobočjih so bile večkrat po naključju ali pa pri arheoloških nadzorih odkrite skupine grobov, grobnice in deli nagrobnikov (*t.* 51). Nikoli ni bilo sistematičnega izkopavanja.

Starejših podatkov o najdbah grobov na Panoramni ni mogoče natančno umestiti. Tako je bil na Panoramni že leta 1816 odkrit sarkofag in poleg njega opeka z žigom

¹⁹² Lubšina Tušek 2015, 120–121, št. 24.

¹⁹³ Smodič 1938, 125.

¹⁹⁴ Pahič, Šašel 1950; Lubšina Tušek 2015, 96–98, št. 15; nasipom podobne sledove vodovoda so pred tem razlagali kot utrdbe, glej: Pahič 1975.

¹⁹⁵ Tušek 1983, 54; Tušek 1984, 246; lega: Lubšina Tušek 2015, 107, št. 20b.

XIII. dvojne legije, vendar natančno mesto odkritja ni znano.¹⁹⁶

Leta 1915 so pri kopanju vodovoda na strmem pobočju našli osem skeletnih grobov v globini 1–1,5 m. Zidani so bili z opeko in nekateri pokriti s streho iz opek. Eden je bil sestavljen iz marmornih plošč in pokrit z njimi, pri čemer je bil pri konstrukciji kot oporni steber uporabljen Jupitrov oltar (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 3). Skelet je bil usmerjen sever–jug, z glavo na severu. V grobu je ležala steklena posoda. V ostalih grobovih ni bilo pridakov (približna lega: t. 6: 36 – dopisana; 8: 36; 9: 1915; 51: 9).¹⁹⁷

Pozimi 1935/1936 so na severozahodnem pobočju vrha odkrili iz kamnitih plošč sestavljene grobnice. Za nekatere so bili uporabljeni odlomki starejših rimskih spomenikov, npr. del oltarja Jupitrova Depulsorja (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 8). Na severnem pobočju je bil najden grob pokrit z opeko, v katero je bila vrezana podoba dirjajočega konja (sl. 30). Odkrit je bil tudi sarkofag zgrajen iz tankih plošč pohorskega marmorja. Morda prihajajo iz grobov tudi drobne najdbe, ki jih omenja Smodič, med drugim cela vrsta posod in novcev, med katerimi prevladujejo tisti iz 4. st. (t. 8: 37).¹⁹⁸ Območje odkritij 1935/1936 je približno locirano po arhivski karti Skrabar, Gailhofer, *Fundkarte* 1911 (t. 6: dopisana št. 37; 51: 10).

Leta 1937 so na severnem in severovzhodnem pobočju Panorame znova našli skeletne grobove, ki so večinoma ležali v grobnicah, zidanih iz opeke. Včasih so bile grobnice sestavljene iz marmornih plošč ali pokrite z njimi. V enem od grobov je bil kot del obloge uporabljen spodnji del Jupitrovega oltarja iz začetka 3. st. (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 2). Drug grob, ki je ležal sredi severovzhodnega pobočja, je bil zidan iz opek in obokan. Poleg skeleta sta bila v grobu samo še dva žeblja. Odkrili so še grob s tremi okostji, zidan iz opeke in ometan z rdeče pobarvano malto.¹⁹⁹ Saria poroča, da so ti grobovi ležali v bližini ceste, ki je vodila proti severozahodu (čez naši območji 3 ali 4).²⁰⁰ Med najdbami tega območja je verjetno tudi odlomek oltarja, ki je bil morda posvečen Danubiju (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 1).²⁰¹ Odkritja leta 1937 niso podrobno locirana.

V letu 1983 je Ivan Tušek med arheološkim nadzorom odkril 45 skeletnih in 5 žganih grobov (t.

¹⁹⁶ Klemenc, Saria 1936, 41; Lubšina Tušek 2015, 70.

¹⁹⁷ Saria 1922, 193–194; Klemenc, Saria 1936, 41, št. 36; skica sarkofaga v Zgodovinskem arhivu Ptuj MD 007546–007549; Skrabar, Gailhofer, *Fundkarte* 1911 – dopisana št. 36 (= t. 6: 36); *AIJ* 279; Jevremov 1988, 97–98, št. 103; Lubšina Tušek 2015, 84–85, št. 8.

¹⁹⁸ Smodič 1936, 95; Klemenc, Saria 1936, 41, št. 37; *AIJ* 286; Jevremov 1988, 63, št. 34; Lubšina Tušek 2015, 86, št. 10.

¹⁹⁹ Smodič 1937a; *AIJ* 278; Korošec P. 1950, 79, sl. 3; Saria 1974, 222; Jevremov 1988, 123, št. 148; Lubšina Tušek 2015, 87–89, št. 11.

²⁰⁰ Saria 1974, 222.

²⁰¹ *AIJ* 266; Lubšina Tušek 2015, 87, št. 11.

Sl. 30: Panorama, verjetno območje 5. Tegula z vrezanim motivom konja, najdena kot pokrov poznorimskega groba leta 1935/1936.

Fig. 30: Panorama, probably Area 5. Tegula with a scratched motif of a horse found in 1935/1936 as the cover of a Late Roman grave.

51).²⁰² Večina je bila vkopana v ilovnato plast. Grobne konstrukcije 22 skeletnih grobov so bile sestavljene iz pravokotnih, kvadratnih ali okroglih opek, iz tegul, iz neobdelanih apnenčastih kamnov ali iz marmornih plošč v kombinaciji s tegulami. V štirih primerih so bile opečnate grobnice znotraj premazane z malto. Mnogi grobovi s konstrukcijami so bili prazni in Tušek je sklepal, da so jih izpraznili pri prejšnjih raziskavah ali naključnih odkritjih. Med njimi pa so ležali še nedotaknjeni prosto vkopani skeletni grobovi.²⁰³

Eden izmed grobov, ki je ležal takoj pod rušo, je bil velik 200 × 70 cm. Obložen in pokrit je bil z marmornimi ploščami, od katerih jih sedem nosi napise in reliefe, posvečene Nutricam (t. 51: 2; *Katalog kamnitih spomenikov*, št. 11–17). Na dnu groba so bile tri tegule, na katerih je ležal ženski skelet brez pridakov.²⁰⁴ Plošče z upodobitvami Nutric so datirane v 2. st, le ena v konec drugega ali morda v prvo polovico 3. st.,²⁰⁵ grob pa je po načinu pokopa poznorimski.

²⁰² Pregledno: Lubšina Tušek 2015, 107, št. 20 c–f, h–i, sl. 61.

²⁰³ Tušek 1983, 53; Tušek 1984, 243–244, sl. 49, 50.

²⁰⁴ Grob št. 3; Tušek 1983, 51–52; Tušek 1984, 241–243; Tušek 1986a, 348–350; Jevremov 1988, št. 27–33; Šašel Kos 1999, 168–173; Lubšina Tušek 2015, 107, št. 20 d, sl. 61.

²⁰⁵ Šašel Kos 1999, 168–173.

Na pobočju, verjetno blizu prvotne lege, je bil najden nagrobnik Julije Kupite skupaj s podstavkom iz prve polovice 3. st. (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 26; *t. 51*: 3).²⁰⁶

Pri arheološkem nadzoru je Tušek odkril pet pravokotnih ploščadi, zidanih iz rečnih oblic. Okoli dveh (2,75 × 3 m in 3,25 × 4,5 m), ki sta ležali na severnem vrhu Panorame, so našli okruške marmorja (*t. 51*: 4–5).²⁰⁷ Dve ploščadi (1 × 1 m) sta bili odkriti na robu pobočja (*t. 51*: 6–7).²⁰⁸ Še ena ploščad (6 × 4 m) je bila najdena nižje na severovzhodnem pobočju (*t. 51*: 8).²⁰⁹ Tušek jih je interpretiral kot podstavke za grobnice ali oltarje.²¹⁰

Na različnih območjih so bili najdeni odlomki, ki pripadajo ostankom nagrobnih spomenikov. Na severozahodnem vrhu sta bila odkrita marmorni odlomek velikega kipa in del marmornega nagrobnika (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 38).²¹¹ Na severnem pobočju pod vrhom je bila najdena reliefna upodobitev Atisa v

marmorju.²¹² Z območja grobišča izvirajo še odlomek zgodnjega dela marmornega nagrobnika z upodobitvijo meduze²¹³ in trije deli marmornega sarkofaga.²¹⁴

Na severnem vznožju Panorame je leta 1907 sondiral Skrabar in našel drobne rimske najdbe, ki naj bi prišle z erozijo z višjih območij nekropole (*t. 6*: 32; 8: 38; *51*: 11).²¹⁵

Leta 1945 je bomba na severnem pobočju Panorame izruvala oltar posvečen Jupitru (podrobno ni locirano; *Katalog kamnitih spomenikov*, št. 4).²¹⁶

Naselbinske najdbe

Na robove območja 5 morda segajo še deli naselbine. Na vrhu severovzhodnega pobočja ter v bližini grobov in dveh pravokotnih ploščadi (*t. 51*: 6–7) so dobili slabo ohranjene zidove stavb in dve ognjišči.²¹⁷

²⁰⁶ Tušek 1983, 53–54; Tušek 1986a, 350–352; Lubšina Tušek 2015, 107, št. 20 e, sl. 61.

²⁰⁷ Tušek 1983, 56; Tušek 1984, 246; Lubšina Tušek 2015, 107, št. 20 h, sl. 61.

²⁰⁸ Tušek 1983, 54, 56; Lubšina Tušek 2015, 107, št. 20i, sl. 61.

²⁰⁹ Tušek 1983, 56; Tušek 1984, 246; Lubšina Tušek 2015, 107, št. 20 i, sl. 61.

²¹⁰ Tušek 1984, 246; Lubšina Tušek 2015, 107.

²¹¹ Tušek 1986a, 355–356, t. 11: 3; 16: 1.

²¹² Poleg groba št. 8; Tušek 1986a, 352, t. 2: 2.

²¹³ Tušek 1986a, 352, sl. 5.

²¹⁴ Tušek 1986a, 354, sl. 8.

²¹⁵ Stara parc. 465/1, danes severni del parc. 645/1 (*t. 5*). Klemenc, Saria 1936, 42, št. 38; Skrabar, Gailhofer, *Fundkarte* 1911, št. 32 – dopisana št. 38 (= *t. 6*); Lubšina Tušek 2015, 73, št. 4.

²¹⁶ Bratanič 1951, 12–13; Lubšina Tušek 2015, 93, št. 13.

²¹⁷ Tušek 1983, 54–55; lega: Lubšina Tušek 2015, 107, št. 20 i, sl. 61.

PANORAMA V ANTIKI

Jana HORVAT, Branko MUŠIČ, Andreja DOLENC VIČIČ

Edini zanesljivo predrimski predmet s Panorame je latenska zapestnica, domnevno s severovzhodnega pobočja (območje 3).²¹⁸

Kaže, da je bila Panorama poseljena le v rimski dobi. Pozidani so bili najvišji, to je južni vrh ter jugovzhodno, jugozahodno in severovzhodno pobočje (območja 1–4). Na nižjem severnem vrhu ter po severnih pobočjih (območje 5) se je širilo grobišče (t. 12).

Geofizikalne raziskave so razkrile grobo sliko naselbine, s tlorisi stavb in potekom ulic. Kronologija in razvoj pa samo na tej podlagi nista jasni. Boljše razumevanje nekaterih stavb in območij omogočajo podatki z izkopavanj Mihovila Abramiča iz leta 1911 in Balduina Sarie iz leta 1913²¹⁹ ter manjša sondiranja, zaščitne raziskave, arheološki nadzori in naključne najdbe. Za območje grobišča lahko črpamo podatke samo iz naključnih najdb in zaščitnih raziskav.

NASELBINA

Glavna cesta (B1)

Čez prelaz med Panoramo in Grajskim gričem je potekala glavna tranzitna cesta, ki je pred tem prečkala most čez Dravo in mestno središče s forumom (verjetno na Vičavi) ter se za prelazom spustila proti Grajeni in usmerila v obrtniški del Petovione v današnji Rabelčji vasi.²²⁰ Prodnata nasutja, verjetno ostanke rimske ceste, so odkrili tik ob današnji cesti (t. 13: B1; 20). Odlomki bronastega kipa v naravni velikosti, najdeni blizu najvišje točke prelaza, nakazujejo poseben pomen območja (sl. 29; t. 49: 6).

Domnevno obzidje

Na robu jugovzhodnega pobočja Panorame je na georadarskih posnetkih vidna dolga, različno široka in

na nekaterih mestih prekinjena anomalija, ki verjetno predstavlja ostanke močnega zidu. Na območjih od 2/4 do 2/7 je ta zid, poimenovan objekt XXX, zelo dobro ohranjen v dolžini 50 ter 57,5 m, v pasu širokem tudi 2–3 m (t. 25–34). Navzdol po pobočju (območje 2/3) ga morda lahko sledimo v zidovih 7 in 8 (dolžina 37 in 10 m; t. 17; 18; 21–24). Morebiti ga lahko povežemo tudi z ostanki na vrhu Panorame: z 1 m širokim zidom XX, ki je bil izkopen v dolžini 20,30 m (t. 41–42), in z 90 cm širokim zidom, najdenim v sondi leta 1913 (t. 42: D; 47: 6). Na zid XXX se naslanjata dva kvadratna prostora, velika približno 4 × 4 m (t. 27–33: 15; 40: 15,20). Zid XXX in odseki zidov, ki so z njim domnevno povezani, predstavljajo morda ostanke obzidja s stolpi na notranji strani. Lega stolpov nakazuje datacijo v obdobje principata.²²¹

Ob domnevnem obzidju XXX se vidi razmeroma prazen prostor, ki morda predstavlja ulično povezavo (A3) med prelazom in vrhom Panorame (t. 13; 40).

Jugovzhodno pobočje (območje 2/1–7)

Pozidava sledi smeri blagega naklona jugovzhodnega pobočja. Prečno potekajo ulice B2–B7, z odklonom 60° od severa, ki delijo prostor na različno velike insule (t. 13). Zaradi padca so bile stavbe postavljene na nizkih terasah.

Stavb tik ob glavni cesti (območje 2/1) se na georadarski sliki ne vidi (t. 17; 18; 21–24). S pomočjo sondiranja vemo, da je bil prostor gosto pozidan, le da ležijo arheološke plasti zelo globoko (pod 1,5 m).

Na območju 2/2 je stala velika stavba I (okoli 48 × 37 m) s številnimi prostori, ki je bila večkrat prezidana. Po obrisu tlorisa sodeč gre za veliko bivalno stavbo, morda *domus*. V bližini so bile postavljene manjše stavbe II, III in IV, za katere so značilne enojne vrste manjših prostorov (t. 17; 18; 21–24).

Na območju 2/3 leži velik odprt prostor, verjetno trg v obliki črke L (predel VI). Ob njem je stavba V z več nizi enakomerno velikih prostorov in razmeroma maloštevilnimi prezidavami (t. 17; 18; 21–24).

²¹⁸ Božič 1993, 189, sl. 1: 1.

²¹⁹ Abramič 1914; Sarie 1922.

²²⁰ Horvat et al. 2003.

²²¹ Fischer (ur.) 2012, 258.

Med ulicama B 4 in B 5 (območje 2/4) stoji stavba VII z večjim številom različno velikih prostorov, morda *domus* (z vrtom?). Ob njej je majhna stavba IX. Skoraj polovico insule zajema odprt prostor VIII – vrt ali trg (t. 25–30).

Območja 2/5, 2/6 in južni del 2/7 (ob ulicah B5, B6 in B7) so pozidana z dolgimi in ozkimi stavbami X, XI, XII in XIII, ki imajo zelo podoben tloris (t. 25–34). Stavbi X in XI sta bili prvotno dolgi več kot 60 m ter vzdolžno predeljeni na dva dela, od katerih je vsak sestavljen iz niza majhnih prostorov, pred katerimi leži hodnik ali portik. Na severovzhodu se vsak niz zaključuje z večjimi prostori brez spremljajočega hodnika. Stavbi XII in XIII sta bili morda zasnovani kot celota, vendar v primerjavi s stavbama X in XI le kot polovičen niz. Različne globine temeljev kažejo poznejše prezidave prostorov.

Ulica B7 je bila nasuta s peskom, B6 pa je bila tlakovana s kamni, obe sta imeli po sredini speljane odvodne kanale. Na severovzhodni strani sta bili pregrajeni z zidovi, tako da so stavbe X–XIII v določenem trenutku predstavljale enoten in vsaj na eni strani zaprt stavbni sklop.

Stavbe X–XIII so torej zelo dolge in ozke, vzdolžno predeljene na dva dela, z nizom majhnih prostorov in z velikim prostorom na zaključku. Takšna oblika je običajna za vojaške barake.²²² Po drugi strani pa so nizi majhnih, enakomerno velikih prostorov ob ulicah značilni tudi za taberne v mestnih središčih. Zaprti kompleksi majhnih prostorov pa imajo lahko poleg trgovske tudi skladiščne funkcije.²²³ Prezidave vidne na georadarski sliki kažejo, da se je funkcija stavb od X do XIII in posameznih prostorov v njih skozi čas spreminjala.

Natančnejši vpogled v gradnjo in funkcijo so dala izkopavanja jugovzhodnega dela stavbe X (ali morda XI) leta 1911 (t. 35; 39: 1 ali 2).²²⁴ V kotu prostora C je bilo z marmornimi ploščami zamejeno mesto, podobno vodnjaku. V prostorih C in D so bili najdeni odlomki svetih podob: štiri plošče posvečene kultu podonavskih konjenikov, štiri Silvanu, dve Liberu ter po ena upodobitev Dioniza, Eskulapa in Higije, Venere, Viktorije, Erosa in Nutrice. Številni majhni kamniti odlomki kažejo namerno razbijanje posvetil in upodobitev (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 9, 10, 19, 21, 25, 27, 33–37, 39, 41–47, 50–57). Napisi in reliefi so okvirno datirani v 2.–3. st., samo en odlomek napisa bi bil lahko mlajši (4.–5. st.; *Katalog kamnitih spomenikov*, št. 37). Vse kaže, da sta bila prostora C in D v 3. in morda tudi še v 4. st. namenjena kultu.

Na zgornjem delu jugovzhodnega pobočja leži velik kompleks, ki morda predstavlja enotno stavbo XIV (t. 25–34). Prostora okrogle in polkrožne oblike verjetno sodita v prvo fazo gradnje (t. 27: 11,12). Pozneje sta

bila prezidana, toda višje se na drugih mestih spet pojavijo polkrožno zaključeni prostori (t. 29–30: 13,14). Polkrožne oblike nakazujejo terme.²²⁵ Saria je leta 1913 na območju stavbe XIV s sondami odkril del peristila (t. 37; 38–39: 4).²²⁶ V neposredni bližini je Saria izkopal del term (stavba XVI) iz 3. st., ki morda sodijo v isti sklop (t. 36; 38–39: 3).²²⁷ Domnevamo, da stavba XIV predstavlja ali termalni kompleks ali pa velik *domus*, ki vključuje tudi terme in peristil.

Stavba XV, verjetno grajena v več fazah, je na georadarski sliki dobro vidna (t. 25–30).

Severni del območja 2 je bil pozidan (t. 25–30: 18), vendar zgradbe na georadarski sliki niso dobro vidne in ni jasen njihov odnos do domnevnega obzidja XXX. Na tem prostoru so bili po naključju najdeni odlomki kamnitega okrasa in deli mozaikov (sl. 24–26). Ti pričajo o zgodnjekrščanski cerkvi, ki pa je na georadarski sliki ne moremo razpoznati (t. 25–30: 19).²²⁸

Vrh (območje 2/8)

Najvišji vrh Panorame je bil pozidan s stavbami, ki so usmerjene proti jugozahodu z odklonom okoli 205° od severa – torej nekoliko drugače kot stavbe na jugovzhodnem pobočju (t. 12; 13; 42).

Velika stavba XVIIb, natančne lege katere ne poznamo in je bila le deloma raziskana, je imela močne temelje (širina od 60 do 90 cm) in več prostorov. Okrašena je bila s freskami, vsaj eden izmed prostorov je imel hipokavst (t. 42; 44).²²⁹

Stavba XVIIa z osrednjim kvadratnim prostorom in obdana s tremi hodniki je bila prav tako postavljena na vrh (t. 42; 43). Zunanje stranice so merile 30 m, temelji so bili široki okoli 1 m. Morda predstavlja sklopa XVIIa in XVIIb dele iste stavbe. Raziskovalci leta 1948 so videli v stavbi XVIIa poznorimsko trdnjavo, postavljeno na ruševine neke starejše stavbe.²³⁰ Vendar se poznorimski stražni stolpi v Panoniji razlikujejo od tlorisa stavbe na Panorami.²³¹ Po obliki arhitekture bi lahko šlo prej za ostanke svetišča obhodnega tipa.²³² Dva poškodovana posvetilna napisa iz ruševine stavbe XVIIb (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 22, 23; t. 47: 1), v bližini najdeni Jupitru posvečen oltarček (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 5; t. 47: 2) in svinčene votivne

²²⁵ Gros 2002, 388–417.

²²⁶ Saria 1922, 198–200.

²²⁷ Saria 1922, 195–197.

²²⁸ Schmid 1936, 110, sl. 26 a–b; Knific 1991, 15–19.

²²⁹ Abramić 1914, 89–90.

²³⁰ Korošec P. 1950, 77.

²³¹ Stražni stolpi poznega 4. st. imajo kvadraten tloris ter so obdani z jarkom oziroma z obzidjem in jarkom. Zidovi so zelo močni (npr. 1,4 do 1,6 m). Npr. Soproni 1978, 92–93.

²³² Gros 2002, 199–203. V svetišču Savusa in Adsalute pri Hrastniku je osrednji prostor obdan z dvema hodnikoma: Krajšek, Stergar 2008, sl. 3.

²²² Npr.: Johnson 1987, 188–198; Reddé 2006, 109–111; Fischer (ur.) 2012, 261–263.

²²³ Gros 2002, 465–474; Baratto 2003.

²²⁴ Abramić 1914.

figurice (sl. 27; t. 47: 4)²³³ kažejo na kultni značaj stavb na vrhu Panoram.

Na podlagi geofizikalnih raziskav domnevamo na območju vrha še štiri manjše stavbe (XVIII, XIX, XXI, XXII; t. 41; 42). V stavbi XVIII je verjetno delovala livarska delavnica.²³⁴ Na obrtniško delavnost kažejo tudi lončarske peči na zahodnem robu vrha (t. 42: B).²³⁵

Severovzhodno pobočje in vznožje (območji 3 in 4)

Naključne najdbe in manjša izkopavanja kažejo, da sta bila strmo severozahodno pobočje in njegovo vznožje pozidana s kakovostnimi stavbami. Ker je pobočje močno poškodovano z globokimi terasami, so bile geofizikalne raziskave tu manj izpovedne. Na vznožju se je pokazala mreža ulic (A4, B8–10, C; t. 13), ki so nekoliko drugače usmerjene kot tiste na položnem jugovzhodnem pobočju, sluti se nekaj večjih stavb (XXIV–XXVII). Uganko predstavlja velika anomalija XXIII (t. 48; 49; *Katalog kamnitih spomenikov*, št. 18, 20, 24, 31, 40, 49, 58, 60, 61).

Jugozahodno pobočje (območje 1)

Na georadarski sliki strmega jugozahodnega pobočja se vidijo domnevna stavba XXIX in anomalije, ki bi lahko pomenile posamezne zidove. Tudi rezultati arheoloških sondiranj kažejo poseljeno območje. Zaradi strmine je bil morda ta del manj strnjeno pozidan (t. 15; 16).

Vodovod (območje 5)

Vodovod je bil speljan po dolini Grajene²³⁶ in je dosegel severna pobočja Panoram na višini okoli 245 m, kjer se zdi, da se je zaključil z večjim objektom XXVIII (t. 50–51). Terme (stavba XVI na območju 2/7) so ležale okoli 10 metrov višje.

Kronologija

Zaradi odsotnosti modernih arheoloških raziskav natančna časovna opredelitev začetka rimskodobne poselitve ni mogoča. Najstarejše posamične najdbe sodijo v 1. st. po Kr. in jih lahko povežemo z vojsko (opeke z žigi 13. legije, deli vojaške opreme – sl. 19–23; 28).²³⁷ Morda

lahko z vojsko povežemo tudi prvo gradbeno fazo nekaterih stavb, ki se vidijo na georadarskih slikah. Stavbe X, XI, XII in XIII na osrednjem delu jugovzhodnega pobočja (območja 2/5–7) namreč po obliki in razporeditvi prostorov spominjajo na vojaške barake (t. 27).²³⁸

Razporeditev ulic in stavb kaže pozidavo po enotnem načrtu (t. 13). Do ureditve je prišlo verjetno najpozneje v 2. st., morda kmalu po ustanovitvi kolonije. Največji razvoj naselbine lahko na podlagi arhitekture in drobnih najdb postavimo v 2. in 3. st.

Najmlajša zanesljivo datirana zgradba so ostanki cerkve iz začetka 5. st. (lega t. 26–30).²³⁹ Po opustitvi stavb se je na njihovo območje razširilo grobišče. Brez modernih izkopavanj lahko samo predvidevamo podoben konec kot za večino nižinskih naselbin v jugovzhodnih Alpah – v drugi četrtini ali sredini 5. st.²⁴⁰

Po antični dobi Panorama ni bila več poseljena.

GROBIŠČE

Grobovi so bili odkriti na nižjem, severozahodnem vrhu Panoram ter po severnih pobočjih (t. 51). Pojavljajo se tudi na območju opuščene naselbine na vrhu (t. 46), posamič pa so jih odkrili še v ruševinah stavb jugovzhodnega pobočja. Grobišče ni bilo nikoli sistematično raziskano, vsi podatki so naključne najdbe ali izvirajo iz arheološkega nadzora.

Po nagrobnikih in posameznih žganih grobovih sodeč (območje 2/8; t. 46: 3) so začeli pokopavati ob robu naselbine na Panoramah najpozneje v 3. st. (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 26, 29, 31, 38). Odlomki kamnitega okrasa, nagrobnih napisov in pet kamnitih ploščadi, ki jih lahko interpretiramo kot temelje grobnic ali oltarjev (t. 51: 4–8), predstavljajo ostanke razkošnih spomenikov.

Večina grobov, ki so skeletni, sodi v poznorimsko dobo. Grobovi so različno usmerjeni, ležijo v preprostih jamah ali v grobnicah različnih oblik, sestavljenih iz opeke in spolij. V najmlajšem obdobju (morda konec 4. ali v 5. st.) se grobovi razširijo na dele opuščene naselbine. Značilnosti se ujema z drugimi poznorimskimi grobišči Petovione.²⁴¹

²³³ Pečovnik, Rupnik 2017b. Prim.: Grabherr, Kainrath 2019.

²³⁴ Korošec P. 1950, 78.

²³⁵ Korošec P. 1950, 78; Lubšina Tušek 2015, 94.

²³⁶ Pahič, Šašel 1950.

²³⁷ Večje število odlomkov zgodnjecarske vojaške opre-

me, ki so bili odkriti na različnih delih Panoram in Vičave, hranita PMPO in Center za preventivno arheologijo.

²³⁸ Glej zgoraj.

²³⁹ Knific 1991, 14–17.

²⁴⁰ Ciglencečki 2012, 466.

²⁴¹ Vomer Gojkovič 1997.

SKLEP

Arheološki ostanki pričajo, da je na Panorami eden najpomembnejših predelov Petovione. Leži na prisojnem in razglednem griču, ki se dviguje neposredno nad domnevnim mestnim središčem s forumom, nad mostom čez Dravo in nad glavno tranzitno cesto.

Mestni raster je bil enotno zasnovan z dobro urejeno infrastrukturo: pravokotne insule, ulice s peščenim ali kamnitim tlakom in odtočnimi kanali, dva trga (VI, VIII) in vodovod. Na pobočju so bile zgradbe postavljene po nizkih terasah. Prevladujejo vrste ozkih dolgih stavb z enakomerno razporejenimi prostori, kar bi nakazovalo obrtniško-trgovsko dejavnost. Ostanki obrti so sicer zelo skromno izpričani. Tri velike stavbe s številnimi prostori (I, VII in XIV) predstavljajo verjetno razkošna bivališča, pri čemer še posebej izstopa najvišje ležeča stavba XIV s priključenimi termalnimi prostori (XVI).

Številni posvetilni kamni in upodobitve nakazujejo, da je bila Panorama tudi eno izmed kulturnih središč Petovione.²⁴²

Najdenih je bilo pet posvetil Jupiteru, od tega eden na vrhu, trije pa na območju grobišča v sekundarni legi (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 2–6). Dva prostora, verjetno namenjena čaščenju različnih božanstev, sta bila urejena v stavbi X ali XI. Med posvetili iz teh dveh prostorov po številu izstopata kulta podonavskih konjenikov in Silvana (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 19, 44–47, 50–52). Nutricam posvečeno svetišče, ki ga nakazujejo posvetilni kamni iz enega od poznorimskih grobov (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 11–17) in kipec Nutrice (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 43), je moralo prav tako stati nekje na Panorami. Nutrice, zaščitnice otrok in družine, so bile najvplivnejši kult s predrimskimi koreninami na območju Petovione.²⁴³

Oblika temeljev stavbe XVIIa na vrhu Panorame spominja na obhodno svetišče (t. 43). V bližini najdene svinčene votivne figurice (sl. 27), Jupitrov oltar in odlomki še dveh posvetilnih kamnov (*Katalog kamnitih spomenikov*, št. 5, 22, 23) morda kažejo svetišče na vrhu hriba, ki ga ne moremo povezati z določenim božanstvom.

Kultno središče se je na Panorami obdržalo do pozne rimske dobe, ko je bila blizu vrha postavljena cerkvena (sl. 24–26).

²⁴² Jerala 2011, 81.

²⁴³ Šašel Kos 1999.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- ABRAMIĆ, M. 1914, Archäologische Funde in Pettau. – *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien* 17, Beiblatt, 87–150.
- ABRAMIĆ, M. 1931, Novi natpisi iz Poetovija (Neue Inschriften aus Poetovio). – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 26, 177–202.
- AIJ= V. Hoffiller in B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien I: Noricum und Pannonia Superior* (Zagreb 1938).
- BARATTO, C. 2003, Le tabernae nei fora delle città romane tra l'età repubblicana e il periodo imperiale. – *Rivista di archeologia* 27, 67–92.
- BOSSUET et al. 2012: G. Bossuet, M. Thivet, S. Trilaud, E. Marmet, C. Laplaige, M. Dabas, G. Hullin, A. Favard, L. Combe, E. Barres, S. Lacaze, L. Aubry, M. Chassang, A. Mourot, C. Camerlynck, City map of ancient Epomanduodurum (Mandeure-Mathay, Franche-Comté, Eastern France): Contribution of geophysical prospecting techniques. – *Archaeological Prospection* 19, 261–280.
- BOŽIČ, D. 1993, O latenskih najdbah na območju Ptuja (Concerning the La Tène finds in the Ptuj area). – V: *Ptujski arheološki zbornik*, Ptuj, 189–204.
- BRATANIČ, R. 1951, Rimski napisi iz Ptuja. – *Arheološki vestnik* 2/1, 9–17.
- BRATANIČ, R. 1953, Nove najdbe iz Ptuja (Neue Funde aus Ptuj). – *Arheološki vestnik* 4, 282–289.
- BRATANIČ, R. 1954, Nove najdbe iz Ptuja (Neue Funde aus Ptuj). – *Arheološki vestnik* 5, 361–377.
- BUTEUX et al. 2000: S. Buteux, V. Gaffney, R. White, M. Van Leusen, Wroxeter hinterland project and geophysical survey at Wroxeter. – *Archaeological Prospection* 7, 69–80.
- CIGLENEČKI, S. 1993, Arheološki sledovi zatona antične Petovione (Archaeological traces of the fall of Roman Poetovio). – V: *Ptujski arheološki zbornik*, Ptuj, 505–520.
- CIGLENEČKI, S. 2012, Spremenjena podoba poznoantičnih urbanih središč – prispevek k transformaciji poselitvene slike v jugovzhodnoalpskem prostoru. – V: I. Lazar, B. Županek (ur.), *Emona med Akvilejo in Panonijo / Emona between Aquileia and Pannonia*, Koper, 459–478.
- CIL = *Corpus inscriptionum Latinarum*.
- CURK, I., I. TUŠEK 1989, Oblikovalni značaj stavb Ptuja v pozni antiki (The characteristic forms of the buildings in Ptuj in the late antique period). – *Lihnid* 7, 207–211.
- DABAS, M., A. HESSE, J. TABBAGH 2000, Experimental resistivity survey at Wroxeter archaeological site with a fast and light recording device. – *Archaeological Prospection* 7, 107–118.
- DESCHLER-ERB, E. 1999, *Ad arma!* – Forschungen in August 28.
- FISCHER, T. (ur.) 2012, *Die Armee der Caesaren*. – Regensburg.
- FMRSI II = P. Kos, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien II*. – Berlin 1988.
- GAFFNEY et al. 2000: C. F. Gaffney, J. A. Gater, P. Linford, V. L. Gaffney, R. White, Large-scale systematic fluxgate gradiometry at the Roman city of Wroxeter. – *Archaeological Prospection* 7, 81–99.
- GRABHERR, G., B. KAINRATH 2019, Zinn- und Bleivotive aus dem römerzeitlichen Heiligtum auf dem Klosterfrauenbichl in Lienz in Osttirol. – *Archäologisches Korrespondenzblatt* 49/3, 393–411.
- GROS, P. 2002, *L'architecture romaine, 1 Les monuments public*. – Paris.
- HORVAT, J., A. DOLENC VIČIČ 2010, *Arheološka najdišča Ptuja. Rabelčja vas (Archaeological sites of Ptuj. Rabelčja vas)*. – Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 20.
- HORVAT, J. et al. 2003: J. Horvat, M. Lovenjak, A. Dolenc Vičič, M. Lubšina-Tušek, M. Tomanič-Jevremov, Z. Šubic, Poetovio, Development and Topography. – V: M. Šašel Kos, P. Scherrer (ur.), *The autonomous towns of Noricum and Pannonia, Pannonia I*, Situla 41, 153–189.
- ISTENIČ, J. 2018, Roman bronze helmets from the Republican period and the Early Principate in Slovenia / Rimske bronaste čelade republikanske dobe in zgodnjega principata v Sloveniji. – *Arheološki vestnik* 69, 277–334.
- JERALA, M. 2011, The topography of ritual monuments in Poetovio. – V: I. Lazar (ur.), *Religion in public and private sphere*, Koper, 75–86.
- JEVREMOV, B. 1988, *Vodnik po lapidariju*. – Ptuj.
- JOHNSON, A. 1987, *Römische Kastelle*. – Kulturgeschichte der antiken Welt 37, Mainz am Rhein.
- KLEMENC, J., B. SARIA 1936, *Archaeologische Karte von Jugoslavien: Blatt Ptuj*. – Beograd, Zagreb.
- KNIFIC, T. 1991, Arheologija o prvih stoletjih krščanstva na Slovenskem. – V: T. Knific, M. Sagadin, *Pismo brez pisave*, Ljubljana, 11–32.
- KOHAUT, V. 1901, Mittheilungen über Ausgrabungen und Funde von Pötovio in den Jahren 1898/99. – *Mitteilungen der k. k. Zentral-Kommission für Erhaltung und Erforschung der Kunst- und historischen Denkmale N.F.* 27, 18–20.
- KOROŠEC, J. 1953, Stanje slovanske arheologije na področju Ptuja. – *Ptujski zbornik 1893–1953* 1, Ptuj, 33–37.
- KOROŠEC, P. 1950, Slovanske najdbe zgodnjega srednjega veka na Panorami na Ptuj. – *Arheološka poročila 1950*, Dela 1. razreda SAZU 3, Ljubljana, 73–111.

- KOROŠEC, P. 1980, Skeletni grob z bloka B-III v Ptujju in materialna kultura tega obdobja (Das Skelettgrab aus dem Block B-II in Ptuj und die materielle Kultur dieses Zeitraums). – *Arheološki vestnik* 31, 38–54.
- KRAJŠEK, J., P. STERGAR 2008, Keramika z rimskega svetiščnega območja v Podkrajju pri Hrastniku (The pottery material from the Roman sanctuary at Podkraj near Hrastnik). – *Arheološki vestnik* 59, 245–277.
- LEUCCI et al. 2013: G. Leucci, G. Di Giacomo, I. Di taranto, I. Miccoli, G. Scardozzi, Integrated ground-penetrating radar and archaeological surveys in the ancient city of Hierapolis of Phrygia (Turkey). – *Archaeological Prospection* 20, 285–301.
- LUBŠINA TUŠEK, M. 1999, Ptuj - Grajena. – *Zavod za spomeniško varstvo Maribor. Letno poročilo 1997*, 186–187.
- LUBŠINA TUŠEK, M. 2015, *Elaborat predloga za razglasitev arheološkega najdišča Panorama na Ptujju (EŠD 9277) za kulturni spomenik državnega pomena*. – Ptuj. (Mestna občina Ptuj, Arheološki park Panorama, zadnji dostop: 2. 2. 2020 [http://www.ptuj.si/park_panorama]).
- MARTENS et al. 2012: F. Martens, B. Mušič, J. Poblome, M. Waelkens, The integrated urban survey at Sagalassos. – V: F. Vermeulen (ur.), *Urban landscape survey in Italy and the Mediterranean*, Oxford, 84–93.
- MIKL, I. 1960–1961, Rimske najdbe iz Ptujja po letu 1954 (Römische Funde aus Poetovio [1954–1960]). – *Arheološki vestnik* 11–12, 153–186.
- MIKL-CURK, I., I. TUŠEK 1985, O središču Poetovione (Über das Zentrum von Poetovio). – *Arheološki vestnik* 36, 285–314.
- MUŠIČ, B. 2007, *Poročilo o geofizikalni raziskavi: Panorama na Ptujju*. – Neobjavljeno poročilo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- MUŠIČ, B. 2015, *Poročilo o geofizikalni raziskavi. Panorama na Ptujju (EŠD 9277)*. – Maribor. (Mestna občina Ptuj, Arheološki park Panorama, zadnji dostop: 2. 2. 2020 [http://www.ptuj.si/park_panorama]).
- MUŠIČ, B., J. HORVAT 2007, Nauportus - an Early Roman trading post at Dolge njive in Vrhniki. The results of geophysical prospecting using a variety of independent methods / Nauportus – zgodnjerimska trgovska postojanka na Dolgih njivah na Vrhniki. Rezultati geofizikalne raziskave z več neodvisnimi metodami. – *Arheološki vestnik* 58, 219–283.
- MUŠIČ et al. 2005: B. Mušič, E. Farinetti, D. Kramberger, B. Slapšak, Geophysical and architectural survey, The Tanagra project: investigations at an ancient city and its countryside (2000–2002). – *Bulletin de correspondance hellénique. Études et rapports* 128–129, 579–606.
- MUŠIČ et al. 2008: B. Mušič, V. De Laet, F. Martens, D. Similox-Tohon, G. Verstraeten, J. Poblome, P. Talloen, I. Uytterhoeven, M. Waelkens, Geophysics, satellite imagery, urban survey and archaeological excavations: complementary contributions to reconstruct an ancient urban landscape: the case of Sagalassos (SW-Turkey). – V: W. Börner (ur.), *13th International Congress "Cultural Heritage and New Technologies" Vienna, 2008: Archäologie und Computer, 3.–5. November 2008: Workshop 13*, Wien, 1–23.
- NEUBAUER et al. 2002: W. Neubauer, A. Eder-Hinterleitner, S. Seren, P. Melichar, Georadar in the Roman civil town Carnuntum, Austria: An approach for archaeological interpretation of GPR data. – *Archaeological Prospection* 9, 135–156.
- NEUBAUER et al. 2012: W. Neubauer, M. Doneus, I. Trinks, G. Verhoeven, A. Hinterleitner, S. Seren, K. Locker, Long-term integrated archaeological prospecting at the Roman town of Carnuntum/Austria. – V: P. Johnson, M. Millett (ur.), *Archaeological survey and the city*, University of Cambridge Museum of Classical Archaeology monograph 2, 202–221.
- NISHIMURA, Y., D. GOODMAN 2000, Ground-penetrating radar survey at Wroxeter. – *Archaeological Prospection* 7, 101–105.
- PAHIČ, S. 1966, Keltske najdbe v Podravju (Keltenfunde im slowenischen Drautal). – *Arheološki vestnik* 17, 271–336.
- PAHIČ, S. 1975, Krčevina pri Vurbergu. – V: *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana, 317.
- PAHIČ, S., J. ŠAŠEL 1950, Začasno poročilo o raziskavanju rimskega kanala v Grajenjski dolini pri Ptujju. – *Arheološki vestnik* 1, 204–215.
- PEČOVNIK, M., J. RUPNIK 2017a, *Poročilo o opravljenih arheoloških raziskavah ob gradnji v območju kulturnih spomenikov Ptuj – Arheološko najdišče Panorama*. – Ptuj (neobjavljeno, hrani ZVKDS).
- PEČOVNIK, M., J. RUPNIK 2017b, *Poročilo o opravljenem arheološkem sondiranju v območju kulturnih spomenikov Ptuj – Arheološko najdišče Panorama*. – Ptuj (neobjavljeno, hrani ZVKDS).
- REDDÉ, M. 2006, Les casernements. – V: M. Reddé (ur.), *Les fortifications militaires*, Documents d'archéologie française 100, 105–111.
- SARIA, B. 1922, Arheološka istraživanja u oblasti starog Poetovio. – *Starinar* 1, 3. ser., 191–208.
- SARIA, B. 1938, Iskopavanja arheološkega seminarja Univerze kralja Aleksandra I. v Ljubljani. – *Jugoslovenski istoriski časopis* 4, 192–194.
- SARIA, B. 1969, Loca Fornicata. Zur Kenntnis der Urbanistik von Poetovio. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* N.V. 5, 141–145.
- SARIA, B. 1974, Pregled topografije Poetovio (Uebersicht über die Topographie von Poetovio). – *Časopis za zgodovino in narodopisje* N.V. 10, 219–226.
- SCHMID, W. 1935, Poetovio. Raziskavanja Muzejskega društva v Ptujju jeseni 1935. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 30, 129–157.
- SCHMID, W. 1936, Ptujjske krščanske starosvetnosti (Frühchristliche Denkmäler in Poetovio). – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 31, 97–115.

- SKRABAR, V. 1904, Römische Funde in Pettau. – *Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission* N. F. 2/1, 189–214.
- SMODIČ, A. 1929, Društveni glasnik. Muzejsko društvo v Ptuj. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 24, 225–228.
- SMODIČ, A. 1935, Muzejsko društvo v Ptuj. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 30, 127–129.
- SMODIČ, A. 1936, Muzejsko društvo v Ptuj. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 31, 95–96.
- SMODIČ, A. 1937a, Rimske najdbe na Panorami pri Ptuj. – *Jutro*, 25. 3. 1937, str. 3.
- SMODIČ, A. 1937b, Starinska izkopavanja v Ptuj. – *Slovenec*, 11. 9. 1937, str. 3.
- SMODIČ, A. 1937c, Letošnja odkritja okoli Ptuja. – *Jutro*, 11. 9. 1937, str. 3.
- SMODIČ, A. 1937d, Die archäologischen Ausgrabungen hinter dem städt. Friedhofe und am Panoramaberg in Ptuj. – *Mariborer Zeitung*, 12. 9. 1937.
- SMODIČ, A. 1938, Muzejsko društvo v Ptuj. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 33, 125–126.
- SMODIČ, A. 1940, Nove latenske najdbe na Dravskem polju. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 35, 1–25.
- SMODIČ, A. 1953, Rimska ključavnica z masko iz Poetovija. – *Arheološki vestnik* 4/1, 59–65.
- SOPRONI, S. 1978, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*. – Budapest.
- SOVRÈ, A. 1955, Pripombe k R. Brataniča novim najdbam iz Ptuja (Bemerkungen zu R. Bratanič: neue Funde aus Ptuj). – *Arheološki vestnik* 1955, 26–31.
- ŠAŠEL KOS, M. 1999, Nutrices augustae deae. – V: M. Šašel Kos, *Pre-Roman divinities of the eastern Alps and Adriatic*, Situla 38, 153–192.
- ŠAŠEL KOS, M. 2014, Poetovio before the Marcomannic Wars: from Legionary Camp to Colonia Ulpia. – V: I. Piso, R. Varga (ur.), *Trajan und seine Städte*, Cluj-Napoca, 139–165.
- ŠUBIC, Z. 1966, Ptuj. – *Varstvo spomenikov* 11, 126–127.
- ŠUBIC, Z. 1967, Epigrafske najdbe v Ptuj in območju v letih 1965–1966. – *Arheološki vestnik* 18, 187–191.
- TUŠEK, I. 1983, Arheološka območja. – *Zavod za spomeniško varstvo Maribor. Poročilo o delu v letu 1983*, 48–60.
- TUŠEK, I. 1984, Ptuj. – *Varstvo spomenikov* 26, 238–251.
- TUŠEK, I. 1986a, Novi rimski reliefni kamni in napisi iz Ptuja (Neue römische Reliefsteine und Inschriften aus Ptuj). – *Arheološki vestnik* 37, 343–370.
- TUŠEK, I. 1986b, Arheološka območja. – *Zavod za spomeniško varstvo Maribor, Poročilo o delu v letu 1986*, 41–47.
- TUŠEK, I. 1987, Ptuj. – *Varstvo spomenikov* 29, 262–267.
- TUŠEK, I. 1993a, Novi oltarni in reliefni kamni iz Pečovione (Neue Altar- und Reliefsteine aus Poetovio). – *Arheološki vestnik* 44, 203–208.
- TUŠEK, I. 1993b, 227 – Ptuj, kasarna Dušana Kvedra. – *Varstvo spomenikov* 35, 1993 (1995), 133–134.
- TUŠEK, I., 1995, Zgodnjekrščanska bazilika na Panorami v Ptuj. – *Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor. Letno poročilo 1994*, 194–196.
- UYTTERHOEVEN et al. 2010: I. Uytterhoeven, F. Martens, B. Mušič, M. Waelkens, Urban housing in the Pisidian town of Sagalassos (Burdur, Turkey). – V: S. Ladstätter, V. Scheibelreiter, D. Andrianou (ur.), *Städtisches Wohnen im östlichen Mittelmeerraum: 4. Jh. v. Chr.-1. Jh. n. Chr.*, Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse 397, Archäologische Forschungen 18, 291–309.
- VERMAULEN et al. 2009: F. Vermaulen, M. De Dapper, B. Mušič, P. Monsieur, H. Verreyke, F. Carboni, S. Dralans, G. Verhoeven, L. Verdonck, S. Hay, M. Sterry, P. De Paepe, S. De Seranno, Investigating the impact of Roman urbanisation on the landscape of the Potenza Valley: a report on fieldwork in 2007. – *Babesch* 84, 85–110.
- VOMER GOJKOVIČ, M. 1997, Poznorimski grobovi z grobišča pri Dijaškem domu v Rabelčji vasi na Ptuj (Spätrömische Gräber vom Gräberfeld beim Schülerheim in Rabelčja vas in Ptuj). – *Arheološki vestnik* 48, 301–324.
- VOMER GOJKOVIČ, M., N. KOLAR 1993, *Archaeologia Poetovionensis. Stara in nova arheološka spoznanja*. – Ptuj.
- WALKER, A. R. 2000, Multiplexed resistivity survey at the Roman town of Wroxeter. – *Archaeological Prospection* 7, 119–132.

Arhivsko gradivo in dokumentacija / Archives and documentation

Poetovio. Arheološki zemljevid

Nedatirana razstavna karta, nastala po letu 1946; M. = 1 : 2880. *Hrani*: Pokrajinski muzej Ptuj–Ormož. *Opis*: Horvat, Dolenc Vičič 2010, 167–168.

Skrabar, Text 1911

V. Skrabar, *Text zur Gailhofer - Skrabar-schen Fundkarte 1 : 2880 von Pettau 1911 von Viktor Skrabar*. Seznam k karti arheoloških najdišč, nastal leta 1911. *Hrani*: Pokrajinski muzej Ptuj–Ormož. *Opis*: Horvat, Dolenc Vičič 2010, 169–170.

Skrabar, Gailhofer, Fundkarte 1911

V. Skrabar, R. Gailhofer, *Fundkarte von Pettau u. Umgebung. Maßstab 1 : 2880. Gezeichnet von Rud. Gailhofer. Archäolog. Daten von Viktor Skrabar 1911*. Karta arheoloških najdišč, nastala leta 1911. *Hrani*: Pokrajinski muzej Ptuj–Ormož. *Opis*: Horvat, Dolenc Vičič 2010, 170.

Temeljna topografska zbirka arheoloških najdišč Ptuja

Register arheoloških najdišč na območju, ki ga je pokrivalo rimsko mesto *Poetovio* z grobišči in neposredno okolico. *Vzdržuje*: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za arheologijo. *Opis*: Horvat, Dolenc Vičič 2010, 170.

Viri prostorskih podatkov / Spatial data sources

©Agencija RS za okolje, *Atlas okolja*: ortofoto (sl. 3, 4, 6, 14; t. 3); lidarski posnetek (t. 4).

©Geodetska uprava RS, *Zemljiški kataster 2006* (t. 10–34; 38–43; 45–51); TTN5, Ptuj 10, 1985 (t. 2); DTK 25, Ptuj – zahod, 015-2-1 (t. 1); DMR 25 (t. 1).

©Arhiv RS, *SI AS 177 Franciscejski kataster za Štajersko, 1823-1869*; arhiv ZVKDS, OE Maribor (t. 3).

Arhiv Pokrajinskega muzeja Ptuj–Ormož (t. 6; 9). Fotografija: B. Farič.

Geoservis d.o.o., snemanje in fotogrametrično vrednotenje aerofotografij z umeščanjem v državni geodetski sistem (ETRS89) (sl. 3, 4, 6–8, 10–18).

ZVKDS, OE Maribor in ZVKDS, Center za preventivno arheologijo (t. 16; 18; 19; 20; 26–30; 42; 45–47; 49–51).

Fotografije / Photographs

Sl. / Figs. 19–23, 27–70: Boris Farič, PMPO.

Kratice / Abbreviations

CPA: Center za preventivno arheologijo, Center za konservatorstvo, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije

PMPO: Pokrajinski muzej Ptuj–Ormož

ZRC SAZU: Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti

ZVKDS: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije

ARCHAEOLOGICAL SITES OF PTUJ

PANORAMA

CONTENTS

Preface (Jana HORVAT, Branko MUŠIČ, Andreja DOLENC VIČIČ, Anja RAGOLIČ)	7
Introduction (Jana HORVAT, Andreja DOLENC VIČIČ)	61
Overview of research and the analytical approach (Jana HORVAT, Andreja DOLENC VIČIČ)	62
Geophysical investigations (Branko MUŠIČ)	65
Panorama in the Roman period (Jana HORVAT, Branko MUŠIČ, Andreja DOLENC VIČIČ)	67
Bibliography	55
Archives and documentation	58
Spatial data sources	58
Photographs	58
Abbreviations	58
Catalogue of stone monuments (Anja RAGOLIČ)	71
Votive monuments	73
Funerary monuments	105
Fragments	107
Stone monuments without inscriptions	118
Bibliography	136
Plates	141
Contributors	192

INTRODUCTION

Jana HORVAT, Andreja DOLENC VIČIČ

The Roman town of Poetovio was located in the province of Upper Pannonia and sprawled underneath a large part of the modern town of Ptuj. At the beginning of the 1st century AD, an army fort was built here and occupied first by *legio VIII Augusta* followed by *XIII Gemina*. After the abandonment of the fort, *Colonia Ulpia Traiana Poetovio* was established between 98 and 102, rapidly developing into an important administrative centre hosting the archives and the records office (*tabularium*) for the province of Upper Pannonia, as well as the central offices of the Illyrian customs and of inheritance tax for both Upper and Lower Pannonia (*XX hereditatum ultrarumque Pannoniarum*). In the early 4th century, Poetovio was included in the province of *Noricum Mediterraneum*. It was abandoned before the mid-5th century, together with most towns in the exposed areas along major roads crossing the eastern fringes of the Alps.¹

The significance of Poetovio lay in its strategic location at the river crossing across the Drava. It was situated at the crossroads of the Amber Route that connected the northern Adriatic and the Baltic and the navigable and mainland routes along the Drava. Habitation remains stretch some 3.5 km along the main road and on both banks of the Drava. Throughout the Roman period, the town retained its initial layout along the road with

an irregular perimeter and several habitation areas or districts (*Fig. 1*).² Among the most important parts are those located near the bridge on the left bank of the Drava at Vičava and on the hill of Panorama. It is here that we may expect to find the forum, various public buildings and the houses of the town's elite.³

Panorama is an elongated foothill of the Slovenske gorice. It runs northwest–southeast and has two rounded peaks (south peak 267 m asl, north peak 261 m asl; *Fig. 1–2; Pl. 2–3*). It was known as Ferberšek in the 19th century, from the early 20th century onwards it is called Panorama (*Pl. 7*).⁴ Together with the adjacent castle hill (Ptujski grad) on the other side of a saddle, it rises above the old passage across the Drava.

In the Roman period, the gentle slopes of Panorama were a habitation area, with a cemetery located on the north slope (*Fig. 1*). After the end of the Roman period, the area was left empty with the exception of four buildings only known from the Josephine Cadastre.⁵ It hosted a large orchard in the 19th and 20th centuries. In the 20th century, deep ploughing was performed in the orchard, pits dug for new fruit trees, terraces arranged and a water cistern installed on the top and connected to the water supply system and an access road. Roads and different pipelines otherwise lead along the foot of the hill (*Pl. 2–4*).

¹ Horvat et al. 2003; Šašel Kos 2014.

² Horvat, Dolenc Vičič 2010.

³ Horvat et al. 2003, 161–164.

⁴ Skrabar 1904, Fig. 132; Abramič 1914, 87, Fn. 2, Fig. 136.

⁵ Josephine Cadastre for the provinces of Inner Austria [B IX a 54], 1784–1785. From:

<https://mapire.eu/de/firstsurvey-inner-austria/>.

OVERVIEW OF RESEARCH AND THE ANALYTICAL APPROACH

Jana HORVAT, Andreja DOLENC VIČIČ

Marija Lubšina Tušek prepared an integral overview of the investigations on Panorama.⁶ We also relied on the information gathered in the *Temeljna topografska zbirka arheoloških najdišč Ptuja* (inventory of archaeological sites in Ptuj) held at the Institute of Archaeology ZRC SAZU.

The archaeological evidence on Panorama consists of chance finds unearthed during the 19th and 20th centuries, the results of small-scale trial trenching and watching briefs, the systematic investigations that Mihovil Abramić conducted in 1911⁷ and Balduin Saria in 1913,⁸ as well as the geophysical surveys in 2007, 2012

and 2015. The surveys are most revealing for the habitation remains and provided a good insight into the layout of this part of Poetovio.⁹ As for the cemetery, most data come from the watching briefs conducted by Ivan Tušek.¹⁰

List of archaeological discoveries on Panorama is arranged chronologically and provides the year of discovery, the investigation area according to the geographical division in this book (cf. *Pl. 12*), a reference to the overview by Marija Lubšina Tušek¹¹ and the first or most important publication.

Year	Area (Pl. 12)	Accuracy of location	Manner of discovery or investigation	Type of remains	Site No. in Lubšina Tušek 2015	References
1816	-	no	chance find	burial	-	Klemenc, Saria 1936, 41.
1840	-	no	chance find	altar	-	<i>CIL</i> III 4024
1841	-	no	chance find	altar	-	Klemenc, Saria 1936, 37.
1877	-	no	chance find	small finds	-	Vomer-Gojkovič, Kolar 1993, 26.
1894/95	2/8	no	chance find	building remains	-	Abramić 1914, 88–89.
1900	2/1–3; 4	no	chance find	building remains, burial	2	Kohaut 1901, 20.
1907	1	approx.	trial trenching	small finds, building remains	1b	Abramić 1914, Fig. 136: 3.
1907	4	no	chance find	building remains	-	Abramić 1914, Fig. 136: 4.
1907	5	no	trial trenching	small finds	4	Klemenc, Saria 1936, 42, No. 38.
1911	2/5 (or 2/6); 2/8	approx.	excavation	building remains	6	Abramić 1914.
1913	2/6–8	approx.	trial trenching	building remains, burials	7	Saria 1922.
1915	5	approx.	chance find	burials	-	Saria 1922, 193–194.
1928	4	no	chance find	building remains, altar	-	Smodič 1929, 226.
before 1933	-	no	chance find	small finds	9/20	Vomer-Gojkovič, Kolar 1993, 41.
1935/36	5	no	chance find	burials	10	Smodič 1936, 95.
1936	2/7	no	chance find	choir screen	11	Schmid 1936, 110, Fig. 26a–b.
1936/37	3?	no	chance find	La Tène bracelet	12/25	Saria 1938, 194.

⁶ Lubšina Tušek 2015.

⁷ Abramić 1914.

⁸ Saria 1922.

⁹ Mušič 2015.

¹⁰ Tušek 1983; records of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, Maribor Regional Office.

¹¹ Lubšina Tušek 2015.

<i>Year</i>	<i>Area (Pl. 12)</i>	<i>Accuracy of location</i>	<i>Manner of discovery or investigation</i>	<i>Type of remains</i>	<i>Site No. in Lubšina Tušek 2015</i>	<i>References</i>
1937	2/1-2	approx.	trial trenching	building remains, burials	12/24	Saria 1938.
1937	3?	no	chance find	building remains	-	Smodič 1937a.
1937	5	no	chance find	burials	11	Smodič 1937a.
1940	4	no	chance find	small finds	-	Smodič 1953, 59.
1944/45	4	no	chance find	building remains	13	Bratanič 1954, 361.
1945	5	no	chance find	altar	13	Bratanič 1951, 12-13.
1948	2/8	approx.	trial trenching	building remains, burials	14	Korošec P. 1950.
1950	5	yes	trial trenching, topographic survey	aqueduct	15	Pahič, Šašel 1950.
1952	3	no	chance find	building remains	15/31	Bratanič 1953, 283.
1953	4	no	chance find	road, building remains	15/32	Bratanič 1954.
1954	2	no	chance find	small finds	15/33	Mikl 1960-61, 153.
1959	2/1; 3	yes	watching brief	building remains, road	16	Mikl 1960-61, 174.
1965	2/1-6; 3	no	watching brief	building remains	16/35	Šubic 1966, 127.
1966	2/1-6; 3	no	watching brief	building remains	16/35	Šubic 1966, 127.
1983	1; 2/1-3; 2/7-8; 3; 5	yes	watching brief	building remains, burials	20	Tušek 1983.
1983	2/1; 3	yes	watching brief	building remains, road	19	Tušek 1983.
1983	5	yes	trial trenching	aqueduct	20b	Tušek 1983, 54.
1986	3, 5	no	chance find	stone monuments	20/41	Tušek 1986a, 356.
1986	4	yes	watching brief	building remains	-	Tušek 1986b, 45.
1989	2/8	yes	chance find	building remains	20a	Tušek 1993a, 203.
1996	3-4	yes	watching brief	building remains	23 a-b	Lubšina Tušek 1999, 186.
2004	4	yes	watching brief	building remains	24	Lubšina Tušek 2015, 120-121.
2007	2/1-3; 2/5-8; 3; 4	yes	geophysical survey	building remains	25	Lubšina Tušek 2015, 121-125.
2009	3-4	approx.	destruction	small finds	23b	Lubšina Tušek 2015, 120.
2012	2/5-7	yes	geophysical survey	building remains	25f	Mušič 2015.
2015	1-5	yes	geophysical survey	building remains	-	Mušič 2015.
2017	2, 3, 4	yes	watching brief	small finds	-	Pečovnik, Rupnik 2017a
2017	2/8	yes	trial trenching	building remains	-	Pečovnik, Rupnik 2017b

ANALYTICAL APPROACH

The bulk of evidence on Panorama in the Roman period comes from the geophysical surveys conducted on the hill. They offered an insight into the layout of the buried buildings and structures that could be precisely localized.¹² The text below first presents the methodology of the geophysical research.

¹² Mušič 2015.

This is followed by an analysis of the archaeological remains that takes into account all the known data, from chance finds to systematic investigations. The early archaeological data are predominantly spatially imprecise and we attempted to localize them as accurately as possible and correlate them with the results of the geophysical surveys. These data are either published or come from the archival records of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, Maribor Regional Office. Of great help was the study that Marija

Lubšina Tušek produced in 2015 to accompany the application for Panorama to be listed as a monument of national importance (*Elaborat predloga za razglasitev arheološkega najdišča Panorama na Ptuju* (EŠD 9277) *za kulturni spomenik državnega pomena*). We also made use of the database of the archaeological sites in Ptuj (*Temeljna topografska zbirka arheoloških najdišč Ptuja*), created and maintained at the Institute for Archaeology ZRC SAZU. The analysis was conducted according to a concept similar to that used in the publication *Arheološka najdišča Ptuja, Rabelčja vas* (*Archaeological sites of Ptuj. Rabelčja vas*).¹³ It is accompanied by a catalogue of stone monuments.

For the sake of clarity, we divided Panorama into five areas on the basis of the terrain and the results of the geophysical investigations: 1 – steep south-western slope, 2 – gentle south-eastern slope with the highest south peak, 3 – steep north-eastern slope, 4 – north-eastern foot, 5 – steep northern slope with the lower north peak (*Pl. 12*).

The large Area 2, which is also most suitable for habitation, was divided into eight parts according to the available archaeological evidence: 2/1 to 2/8 (*Pl. 12*). The streets and roads visible on the GPR images were highlighted; Streets A1–4¹⁴ are oriented northwest–south-east, Streets B1–10 southwest–northeast and Street C north–south (*Pl. 13*). Individual buildings or complexes were marked with Roman numerals (I–XXX).

¹³ Horvat, Dolenc Vičič 2010.

¹⁴ A1 is the present-day street of Cesta Olge Meglič leading along the foot of Panorama. Cf. *Pl. 2*.

GEOPHYSICAL INVESTIGATIONS

Branko MUŠIČ

INVESTIGATIONS IN 2007

A geophysical survey was first conducted on Panorama in 2007 as part of the Interreg IIB project.¹⁵ Its aim was to establish the presence of buried Roman remains and the degree to which they survived.

The results of the survey with a 200 MHz antenna revealed that the ancient walls in the densely built-up south part of Panorama were still well preserved to the depth of roughly 2 m (Fig. 3: A). In addition to the ground-penetrating radar survey (GPR), investigations in the northwest part of Panorama also included geoelectrical resistance mapping (Fig. 3: B). The broad band of high resistivity values in the northeast part of the investigated area may represent the buried remains of a thick wall (possible fortification wall; Pl. 26–30: XXX), while the high resistivity values in the south part represent buildings and streets.

INVESTIGATIONS IN 2012

The GPR survey in this year was aimed at establishing accurate ground plans of individual buried buildings (Fig. 4). A roughly one hectare large area in the centre of the hill was investigated using a high-resolution 400 MHz antenna with a penetration depth of approximately 2 and a 0.5 m distance between the GPR profiles.

Analysing the horizontal slices of GPR echoes gave detailed ground plans of buildings, as well as the relative differences in depth, width, orientation and condition of the walls (Fig. 5).

Three-dimensional representations of the GPR echoes importantly contributed to the description of the remains of individual buildings as they allowed even small architectural elements such as column bases to be identified. They also revealed the layout of rooms, differences in the width of the walls, and allowed us to look for entrances, interior passages and so forth (Fig. 6).

Several streets with a sandy-gravel surface have been identified, as well as one with a stone surface and a sewer running underneath. A fortification wall with towers presumably stood at the edge of the habitation zone (Fig. 7; Streets B6, B7, Structure XXX [presumed fortification wall] – Pl. 27–33).

¹⁵ Mušič 2007.

INVESTIGATIONS IN 2015

The 2015 investigations employed three methods to varying degrees: the magnetic method (*Geometrics G-858*) in gradient mode, the GPR method (*GSSI SIR3000*) with a high-resolution 400 MHz antenna and resistance mapping (*Geoscan RM15*) with the twin probe array (Fig. 8).

MAGNETICS

The *Geometrics G-858* magnetometer was used to take measurements in gradient mode with two sensors set vertically and 70 cm apart. The magnetic profiles were set 1 m apart. All relatively flat surfaces were measured using a survey cart that ensured an equal distance from the sensors to the surface, while measurements on the inclined and uneven surface of the terraces were taken ‘manually’ (Fig. 9).

Results

The similar rock material of the buried walls and the underlying geology on Panorama resulted in minute differences in the magnetic susceptibility and hence, particularly in some places, a very challenging identification of the buried architectural remains. In other places, buildings were clearly discernible, which indicates the use of different building materials, some of a higher magnetic susceptibility (Fig. 10; 11).

The magnetic results plotted onto a digital relief model clearly show parallel lines that are interpreted as streets leading southwest–northeast across the lowest east part of the hill (Area 4, Streets B8–10; Fig. 12). They appear to be the continuation of the streets identified on the central plateau of Panorama.

The numerous metal supports for the trees of the orchard (wire mesh, guying anchors and others) that remained in the ground after the trees had been removed produced a considerable magnetic effect. Identifying the magnetic anomalies caused by these modern-period objects played an important part in the analysis (Fig. 11).

The interiors of several rooms (initially identified with the GPR method) revealed a strong, thermorema-

ment type of magnetisation characteristic of all types of fired clay (*Fig. 11*). From the context of these anomalies we may infer collapsed brick roofing.

GPR METHOD

An important advantage of the GPR method (GSSI SIR3000, 400 MHz antenna) is the possibility of analysing the buried remains in a 3D environment. Measurements were taken with a distance of 1 m between individual GPR profiles. We established a good resolution of architectural remains in the 50 ns time window, which roughly corresponds with the depth of 2 m.

For the analysis; we displayed the GPR echoes as time slices (*Fig. 5; 14; 15*) and as 3D images that in some instances allowed the distinction between individual building phases (*Fig. 6; 7*).

Results

The central part of Panorama revealed a rectilinear grid of streets and buildings (see below: Area 2; *Fig. 14; 15; Pl. 10; 12; 13*). The very similar contrast of GPR echoes suggests a uniform construction method in this area. Most walls are roughly 60 cm thick; while some buildings had considerably thicker walls. On the gentle SE slope; we observed minor differences in altitude following the inclined terrain. These differences are believed to indicate roughly 0.5 m high terraces (*Fig. 4; 5; 7*). The streets presumably had a sandy-gravel surface (Street B7); one had a stone surface (Street B6). As mentioned above; different phases of construction were also observed in some places (cf. *Fig. 7*).

A large complex (Building I) was identified in the south part of Panorama's central plateau (Area 2/2); where the orientation of the walls differs from that in the north part (Area 2/3–7). Its remains suggest a uniform construction method and thicker walls. The strong GPR echoes in some of its rooms may have been caused by collapsed debris and/or floors paved with stone slabs (cf. *Pl. 18; 20–24*).

The GPR results for the eastern; terraced part of the hill (Area 3) revealed the buried remains of smaller buildings in a belt measuring several tens of metres in width and running roughly north-south (*Fig. 14; 15*). This orientation may be an adaptation to the inclined terrain. Several buildings in this belt are clearly distinguishable (cf. *Pl. 49: XXVI*); while terracing largely destroyed others; now only discernible in part. We can infer from the orientation of the buildings that they flank a line of communication (cf. *Pl. 49: Street C*) leading from the higher-lying central part of Panorama to the NE foot of the hill.

RESISTIVITY METHOD

Geoelectrical mapping (Geoscan RM 15) explored three areas (*Fig. 8; 16*) previously investigated with the magnetic and GPR methods. The results are given as integral values of electric resistance to the depth of around 1 m (*Fig. 16*).

Results

The geoelectrical survey in the central part of Panorama, where the GPR method gave positive results, provided additional data on the relative differences in the preservation of the buried architectural remains.

On top of Panorama, the GPR method revealed several walls that could not be positively identified (*Fig. 14*), but were revealed by resistance mapping to be parts of a larger building that could even be precisely localized (cf. *Pl. 41–42: XVIIa*).

Geoelectrical mapping was also performed on the NE terraced slope of Panorama (Area 5) that is not suitable for GPR measurements due to the considerable incline of the terraces. The measured differences in resistivity clearly reveal several buildings presumably dating to the Roman period (*Fig. 16; Pl. 41*).

INTERPRETING THE RESULTS OF GEOPHYSICAL INVESTIGATIONS

The interpretation of the geophysical results largely rests on those of the GPR method (*Fig. 17*). The main reason for this is in the strong GPR echoes as a response of the solid archaeological remains, in our case Roman walls. Another important reason is the possibility of stratifying the GPR signals as a result of the differing depths of the surviving walls (*Fig. 18*). In some cases, the changes in layout and orientation of the walls at different depths even allowed us to distinguish between phases of construction. In analysing the GPR results, we can therefore use the ground plan displays (time slices) of the GPR echoes at different depth intervals (*Fig. 5*), while select parts of the GPR measurements in areas of archaeological potential may even be used to create 3D images of the surviving Roman buildings (*Fig. 6*). The data obtained with the magnetic and resistivity method complement the GPR results mainly by revealing the presence of more magnetic archaeological remains of fired clay (bricks, ceramic roof tiles, potential artisan's workshops and others) and extensive remains that produce higher resistivity contrasts (relative differences in the thickness of debris layers, floors, streets with a gravel or stone surface, thicker walls of buildings and the course of the fortification wall).

PANORAMA IN THE ROMAN PERIOD

Jana HORVAT, Branko MUŠIČ, Andreja DOLENC VIČIČ

The only artefact from Panorama reliably identified as pre-Roman is a La Tène bracelet, presumably unearthed on the NE slope (Area 3).¹⁶

Available evidence shows that Panorama was only inhabited in the Roman period. Buildings were constructed on the highest, i.e. south peak, as well as the SE, SW and NE slopes (Areas 1–4), while the lower north peak and the northern slope (Area 5) served as burial ground (*Pl. 12*).

The geophysical surveys offered a glimpse into the subsurface of this part of the Roman town with its street grid and buildings visible in ground plan. In contrast, they did not shed light on chronology and development. For some of the buildings and areas, this can be inferred from the records of the 1911 excavation by Mihovil Abramić and of the 1913 excavations by Balduin Saria,¹⁷ as well as of the small-scale trial trenching campaigns, rescue investigations, watching briefs and chance finds. For the cemetery, data only comes from chance finds and rescue investigations.

A detailed description and analysis of the buried archaeological remains is only given in Slovenian (pp. 31–52), while the text below summarizes the results in English.

HABITATION AREA

Main road (B1)

The main road that came to Poetovio from the west crossed the river and the town centre with its forum, ascended northeastwards across the pass between Panorama and Grajski grič and descended again to the Grajena stream and the workshop area at Rabelčja vas.¹⁸ Investigations next to the modern road across Panorama unearthed layers of gravel that may be the remains of this Roman road (*Pl. 13*: B1; 20). Moreover, pieces of a life-sized bronze statue in the vicinity of the highest point of the pass indicate a place of special significance (*Fig. 29*; *Pl. 49*: 6).

Presumed fortification wall

The GPR images show a long, variously wide and in some places interrupted anomaly along the edge of the SE slope. It is marked as XXX and probably represents the remains of a thick wall. In Areas 2/4–2/7, this wall is very well preserved in two sections, 50 and 57.5 m long and 2–3 m wide (*Pl. 25–34*). Down the slope (Area 2/3), it may be traced in Walls 7 and 8 (length of 37 and 10 m; *Pl. 17*; 18; 21–24). It may also include the remains on top of Panorama: a 1 m wide wall (XX) excavated in the length of 20.30 m (*Pl. 41–42*) and with a 90 cm wide wall unearthed in the 1913 trench (*Pl. 42*: D; 47: 6). Two roughly 4 × 4 m large square structures lean onto XXX (*Pl. 27–33*: 15; 40: 15,20). The latter and the potentially associated wall sections may represent the remains of a fortification wall with square towers along the interior; the position of the towers would date the fortification to the Early Imperial period.¹⁹

A predominantly empty space lines the interior side of the hypothetical fortification that may represent a street (A3) leading from the pass to the summit of Panorama (*Pl. 13*; 40).

South-eastern slope (Areas 2/1–7)

The orientation of the buildings here follows the slight incline of the slope. Streets B2–B7 are positioned perpendicularly to the slope, with a 60° deviation from true north, and divide the space into several large insulae (*Pl. 13*). The buildings between the streets were constructed on low terraces to adapt to the slightly inclined terrain.

No buildings appear on the GPR image next to the main road between Panorama and Grajski grič, in Area 2/1 (*Pl. 17*; 18; 21–24). However, we know from trial trenching that this was a densely built-up area, but with archaeological layers buried at greater depths (under 1.5 m).

In Area 2/2, Building I of considerable size (ca. 48 × 37 m) covered a large part of the insula. It comprised numerous rooms and was renovated several times; its layout suggests a large domus. Smaller Buildings II, III

¹⁶ Božič 1993, 189, Fig. 1: 1.

¹⁷ Abramić 1914; Saria 1922.

¹⁸ Horvat et al. 2003.

¹⁹ Fischer (ed.) 2012, 258.

and IV in its vicinity consisted of single rows of small rooms (*Pl. 17; 18; 21–24*).

Area 2/3 holds a large open space, probably an L-shaped square (VI). Next to it is Building V with several series of large rooms of a similar size and relatively few renovations (*Pl. 17; 18; 21–24*).

Located between Streets B4 and B5 in Area 2/4 is Building VII with numerous variously large rooms that may be another domus (with a garden?). Just northeast of it is Building IX. Almost half of the insula is taken up by an open space (VIII) – a garden or a square (*Pl. 25–30*).

Areas 2/5, 2/6 and the south part of 2/7 (along Streets B5, B6 and B7) host long narrow Buildings X, XI, XII and XIII of a very similar ground plan (*Pl. 25–34*). Buildings X and XI were initially more than 60 m long and longitudinally divided into two parts, each composed of a series of small rooms lined on either long side by a corridor or porticus. In the northeast, the building terminates in a pair of larger rooms taking up the whole width. Buildings XII and XIII may have been conceived as one unit; each had a single series of rooms. The different depths of the foundations indicate later adaptations of the rooms.

Street B7 had a gravel surface and Street B6 a surface of stone slabs, both with drainage canals along the centre. In the northeast, they were built over with walls so that Buildings X–XIII at some point functioned as a single unit closed off at least on one side.

The form of Buildings X–XIII, i.e. narrow, long and divided longitudinally into two series of small rooms terminating in a large room, is typical of army barracks.²⁰ Series of small, equally sized rooms also lined the streets of Roman town or city centres and served as tabernae. Apart from a commercial function, closed complexes of small rooms could also serve as storage facilities.²¹ Having said that, the renovations visible on the GPR image show that the function of Buildings X to XIII and of individual rooms changed through time.

A more detailed insight into the construction and function of the SW part of Building X (or possibly XI) can be gained from the results of the 1911 excavations (*Pl. 35; 39: 1 or 2*).²² In the corner of Room C, excavations revealed three plain marble slabs positioned vertically in a manner to suggest they enclosed a water spring or a fountain. Rooms C and D yielded fragments of sacred images: four slabs dedicated to the cult of the Danube Horsemen, four to Silvanus, two to Liber and single images of Dionysus, Aesculapius with Hygieia, Venus, Victory, Eros and Nutrix. Numerous small fragments of stone suggest intentional destruction of the votive texts and images (*Catalogue of stone monuments*,

Nos. 9, 10, 19, 21, 25, 27, 33–37, 39, 41–47, 50–57). The reliefs and inscriptions are broadly attributed to the 2nd–3rd centuries, only one inscription fragment may be later (4th–5th c.; *Catalogue of stone monuments*, No. 37). It would appear that cult activities were conducted in Rooms C and D in the 2nd–3rd and possibly also the 4th century.

Located in the upper part of the SE slope is a large complex that may represent a single unit (Building XIV; *Pl. 25–34*). The circular and semicircular rooms probably belong to its first construction phase (*Pl. 27: 11,12*). They were later rebuilt, though rooms with semicircular walls again appear at higher altitudes and in different locations (*Pl. 29–30: 13,14*). The semicircular shapes indicate baths.²³ In 1913, Saria conducted trial trenching in the area of Building XIV and unearthed part of a peristyle (*Pl. 37; 38–39: 4*).²⁴ In the immediate vicinity, he excavated part of baths (Building XVI) from the 3rd century that may belong to the same building (*Pl. 36; 38–39: 3*).²⁵ We presume that Building XIV was either a bath complex or a large domus that incorporated baths and a peristyle.

East of Building XIV, the GPR image clearly shows Building XV, probably also with several phases (*Pl. 25–30*).

The NE edge of Area 2 was also built up (*Pl. 25–30: 18*), but the buildings are not clearly discernible on the GPR image and hence their relationship to the presumed fortification wall (XXX) is not known. Chance finds from this area consist of fragments of decorated stone elements and parts of mosaics (*Fig. 24–26*) that reveal the existence of an Early Christian church, though it cannot be identified on the GPR image (*Pl. 26–30: 19*).²⁶

Summit of Panorama (Area 2/8)

The highest peak of Panorama is occupied by buildings oriented to the southwest with a roughly 205° deviation from true north, i.e. slightly differently than the buildings lower down the SE slope (*Pl. 12; 13; 42*).

One of the buildings on the summit is Building XVIIb. It was only partially investigated and its precise location remains uncertain. It is large and has thick (60–90 cm) foundations and several rooms. It was adorned with wall paintings and at least one of its rooms was fitted with underfloor heating (*Pl. 42; 44*).²⁷

North of it is Building XVIIa with a square central space or room surrounded by a triple corridor (*Pl. 42; 43*). Its exterior sides measure 30 m, the foundations are roughly 1 m thick. It is possible that Buildings

²⁰ E.g.: Johnson 1987, 188–198; Reddé 2006, 109–111; Fischer (ed.) 2012, 261–263.

²¹ Gros 2002, 465–474; Baratto 2003.

²² Abramić 1914.

²³ Gros 2002, 388–417.

²⁴ Saria 1922, 198–200.

²⁵ Saria 1922, 195–197.

²⁶ Schmid 1936, 110, Fig. 26 a–b; Knific 1991, 15–19.

²⁷ Abramić 1914, 89–90.

XVIIa and XVIIb form parts of the same unit. In 1948, researchers interpreted Building XVIIa as a Late Roman fort, constructed on top of the ruins of an earlier building.²⁸ However, the known Late Roman watch towers in Pannonia are of a different ground plan.²⁹ The architectural form rather suggests the remains of an ambulatory sanctuary.³⁰ On that note, two damaged votive inscriptions from the debris of Building XVIIb (*Catalogue of stone monuments*, Nos. 22, 23; *Pl. 47: 1*), a small altar dedicated to Jupiter recovered in the vicinity (*Catalogue of stone monuments*, No. 5; *Pl. 47: 2*) and lead votive statuettes (*Fig. 27; Pl. 47: 4*)³¹ support a cult character of the buildings on the summit of Panorama.

The geophysical results point to further four smaller buildings on the summit (XVIII, XIX, XXI, XXII; *Pl. 41; 42*). Of these, Building XVIII was a foundry;³² the pottery kilns at the western edge of the summit also point to workshop activities (*Pl. 42: B*).³³

North-eastern slope and foot (Areas 3 and 4)

Chance finds and small-scale investigations on the steep NE slope and its foot reveal that this area also hosted buildings of solid construction. The slope is heavily damaged through terracing, making the geophysical results less telling. They did reveal a grid of streets (A4, B8–10, C; *Fig. 13*) at the foot of the hill that have a slightly different orientation to that on the gentle SE slope. They also hinted at several large buildings (XXIV–XXVII). The anomaly marked as XXIII remains unexplained (*Pl. 48; 49; Catalogue of stone monuments*, Nos. 18, 20, 24, 31, 40, 49, 58, 60, 61).

South-western slope (Area 1)

The GPR image of the steep SW slope shows hypothetical Building XXIX and anomalies that might represent walls. The results of trial trenching confirm that the area was inhabited. It is possible, however, that the steep terrain prevented the area to be densely built-up (*Pl. 15;16*).

Aqueduct (Area 5)

Water was supplied along the valley of the Grajena stream³⁴ to reach the northern slopes of Panorama at the approximate altitude of 245 m, where it appears to have terminated in large Building XXVIII (*Pl. 50–51*). Baths (XVI; Area 2/7) were sited some 10 m higher up.

Chronology

The absence of modern and more extensive archaeological investigations hinder any certainty as to the beginnings of Roman-period habitation on Panorama. The earliest stray finds date to the 1st century AD and are associated with the army (bricks with the stamps of *legio XIII*, pieces of military equipment – *Fig. 19–23; 28*).³⁵ The first construction phase of some buildings visible on the GPR images may also be associated with the army. In ground plan, Buildings X, XI, XII and XIII in the central part of the SE slope (Areas 2/5–7) are similar to army barracks (*Pl. 27*).³⁶

The disposition of streets and buildings shows construction according to a preconceived plan (*Pl. 13*). This regular street grid probably dates to the 2nd century at the latest, possibly soon after the colony had been founded. The architectural remains and small finds indicate that this habitation district had its heyday in the 2nd and 3rd centuries.

The last reliably dated habitation find is the remains of a church from the beginning of the 5th century (location on *Pl. 26–30*).³⁷ After the buildings on Panorama had been abandoned, the cemetery spread among their ruins. In the absence of more tangible evidence, we may only presume that the end of habitation came roughly contemporaneously with most other lowland settlements in the south-eastern Alps – in the second quarter or middle of the 5th century.³⁸

After the end of the Roman period, Panorama was never again inhabited.

²⁸ Korošec P. 1950, 77.

²⁹ The watch towers of the 4th century have thick walls (1.4 to 1.6 m), a square ground plan and are enclosed within a fortification wall and a ditch. E.g. Soproni 1978, 92–93.

³⁰ Gros 2002, 199–203. The central room of the sanctuary of Savus and Adsalluta near Hrastnik has a double ambulatory around the exterior: Krajšek, Stergar 2008, Fig. 3.

³¹ Pečovnik, Rupnik 2017b. Cf. Grabherr, Kainrath 2019.

³² Korošec P. 1950, 78.

³³ Korošec P. 1950, 78; Lubšina Tušek 2015, 94.

³⁴ Pahič, Šašel 1950.

³⁵ The relatively numerous pieces of Early Imperial military equipment recovered in different parts of Panorama and Vičava are held in the Ptuj–Ormož Regional Museum and the Centre for Preventive Archaeology.

³⁶ See above.

³⁷ Knific 1991, 14–17.

³⁸ Ciglencečki 2012, 466.

BURIAL GROUNDS

Burials have come to light on the lower, north peak of Panorama and the northern slope (*Pl. 51*), within the ruins of the abandoned buildings on the summit (*Pl. 46*), individually also in the ruins of the buildings on the SE slope. The cemetery has never been systematically investigated and all evidence comes from chance finds or watching briefs.

Tombstones and few cremations (Area 2/8; *Pl. 46: 3*) show that burial began in the 3rd century at the latest and at the edge of the habitation area (*Catalogue of stone monuments*, Nos. 26, 29, 31, 38). Fragments of decorated stone pieces, funerary inscriptions and five rectangular stone patches, presumably the foundations of masonry tombs such as aediculae or altars (*Pl. 51: 4–8*), represent the remains of imposing funerary monuments.

Most burials are inhumations and date to the Late Roman period. The deceased were laid into simple pits of varying orientations, some with a masonry lining of brick and reused stones. In the last period (possibly towards the end of the 4th or the 5th century), burials spread among the already abandoned buildings. They are similar in character to those from other Late Roman cemeteries of Poetovio.³⁹

CONCLUSION

Archaeological evidence shows that Panorama was one of the central districts of Poetovio. Its sunny and elevated location directly above the centre of the town, overlooking the river crossing and the main thoroughfare, made it an attractive habitation area. Panorama was built-up according to a preconceived plan and had a well-organized infrastructure: parallel streets with gravel or stones surfaces and drainage canals, two squares (VI, VIII) and a water supply system. On its slopes, build-

ings were constructed on low terraces. Most are narrow and long with evenly arranged rooms that suggest production-commercial activities. That said, remains of different crafts are scarce. Three large buildings with numerous rooms (I, VII and XIV) were probably lavish houses, particularly the highest lying Building XIV with associated baths (XVI).

Panorama yielded numerous votive monuments and images that show it was also one of the cult centres of Poetovio.⁴⁰

Five monuments dedicated to Jupiter were found here, one of them on the summit and three in secondary use in the cemetery (*Catalogue of stone monuments*, Nos. 2–6). Two rooms probably intended for the worship of different deities were discovered in Building X or XI. Standing apart in number among the various votive monuments from the two rooms are those belonging to the cults of the Danube Horsemen and Silvanus (*Catalogue of stone monuments*, Nos. 19, 44–47, 50–52). The votive slabs for Nutrices recovered from one of the Late Roman graves (*Catalogue of stone monuments*, Nos. 11–17) as well as a statue of a Nutrix (*Catalogue of stone monuments*, No. 43) indicate that a sanctuary dedicated to them must have stood on Panorama as well. The cult of Nutrices, protectors of children and the family, was the most important cult with roots in the Poetovio area.⁴¹

The foundations of Building XVIIa on the summit of the hill are similar in plan to those of ambulatory sanctuaries (*Pl. 43*). The lead votive statuettes (*Fig. 27*), an altar dedicated to Jupiter and fragments of two other votive monuments found in the vicinity of Building XVIIa support the hypothesis of a sanctuary, though it can as yet not be connected with one particularly divinity.

The cult centre on Panorama was active into the Late Roman period, when a church was constructed near the summit.

(See Bibliography on pp. 55–58.)

³⁹ Vomer Gojkovič 1997.

⁴⁰ Jerala 2011, 81.

⁴¹ Šašel Kos 1999.

KATALOG KAMNITIH SPOMENIKOV

CATALOGUE OF STONE MONUMENTS

Anja RAGOLIČ

V katalogu je zbranih in opisanih 61 kamnitih spomenikov, ki so bili odkriti na Panorami med arheološkimi izkopavanji ali kot posamične naključne najdbe ter so že bili objavljeni na različnih mestih. Razdeljeni so na votivne, nagrobne in fragmentarne napisne spomenike in na nenapisno gradivo (reliefi, kipi, stebri). Votivni spomeniki si sledijo po abecednem redu božanstva, ki je omenjeno v napisu, nagrobni spomeniki pa po abecednem redu rodovnega (gentilnega) imena. Reliefne plošče z upodobitvami si sledijo po abecednem redu upodobljenega božanstva. Neopredeljene reliefne upodobitve, fragmenti kipov in stebri so nanizani na koncu kataloga. Informacije o posameznem spomeniku so zapisane v sledečih si razdelkih:

Zaporedna številka kataloga in naslov: Vsak spomenik je določen z zaporedno kataloško številko, ki služi kot sklic na katalog (npr. kat. št. 7). Naslov sporoča, za katero vrsto spomenika gre (votivni spomenik, nagrobni spomenik, fragment, relief, steber).

Najdišče: V razdelku so navedeni podatki o odkritju spomenika, kot ga navajajo avtorji objave. Natančna lokacija je določena s sklicem na načrte v prvem delu monografije: območja (t. 12) in bolj podrobne lokacije (t. 15–51). Kjer zaradi pomanjkljivih podatkov lociranje ni bilo možno, stoji *podrobno nelocirano*.

Hramba: Navedena je trenutna hramba spomenika. S PMPO je okrajšan Pokrajinski muzej Ptuj–Ormož, z inv. št. pa inventarna številka spomenika.

Opis: Navedeno je trenutno stanje in ohranjenost spomenika, njegova oblika, podrobno pa so opisane tudi (morebitne) upodobitve na njem. Vedno so opisane moznice, saj te sporočajo, da je spomenik služil kot podstavek za kip oziroma da je bil kip pritrjen na bazo, ki se ni ohranila (ali ni bila odkrita). Navedeno je tudi, če je spomenik obklesan zaradi vnovične oz. sekundarne rabe in če se na napisu pojavljajo ločilna znamenja.

Material/mere: Navajamo material, iz katerega je spomenik izdelan, in mere: v. = višina, š. = širina, db. = debelina, v. črk = višina črk.

The catalogue presents 61 stone objects found on the hill of Panorama either during archaeological investigations or as chance finds. They have already been published, but never together, in a single catalogue. They are divided into votive, funerary, fragmentary epigraphic and non-epigraphic monuments (reliefs, statues, columns) with individual categories arranged in alphabetical order: votive objects according to the deity mentioned in the inscription, funerary ones according to the gentilitium, figural relief slabs according to the depicted deity. The undeterminable relief depictions, fragments of statues and column parts are presented at the end. Information for each item is given in the following order:

Successive catalogue number and type: Each object bears its own catalogue number, which also serves as a reference (e.g. Cat. No. 7), and a typological attribution.

Find context: Data on the discovery as noted in the publications. Exact location is given with reference to the maps in the first part of the book, either broadly per area (Pl. 12) or more precisely (Pl. 15–51). In cases of insufficient spatial data, we marked *detailed location unknown*.

Kept in: Current place of storage. PMPO is the abbreviation for the Ptuj–Ormož Regional Museum, Inv. No. for the inventory number.

Description: Current condition in terms of shape, possible depictions, construction features, traces of reuse and punctuation marks in the inscription.

Material/size: Stone of which an object is made and its measurements: h. = height, w. = width, th. = thickness, letter h. = height of the letters.

Bibliography: This is given in four categories: epigraphic databases, epigraphic corpora, publications before and publications after WWII. Important references without a transcription are listed separately. Abbreviations of databases, corpora and other references are explained in the bibliography.

Transcription: The text is transcribed and restored according to standard guidelines (Leiden Con-

Literatura: Po alinejah je razdeljena na štiri podrazdelke: epigrafske baze, epigrafske korpuse, objave pred drugo svetovno vojno, objave po drugi svetovni vojni. Pomembne omembe (v katerih ni transkripcije napisa) so napisane posebej. Okrajšave baz in korpusov kot tudi reference na posamezne objave so navedene v literaturi.

Transkripcija: Besedilo napisa je prepisano in dopolnjeno po standardnih smernicah (Leidenska konvencija), ki veljajo za objave grških in latinskih napisov. Ligature so označene s polkrožnim simbolom nad obema črkama: npr. *et*.

Prevod: Vsak napis je preveden v slovenski in angleški jezik.

Tekstnokritični komentar: Prevodu sledi tekstnokritični komentar (*apparatus criticus*), v katerem so navedene ključne značilnosti in posebnosti branja oziroma dopolnitve besedila.

Komentar: Navedene so osnovne informacije o božanstvu, osebah (onomastična in prozopografska analiza), legijah in upodobitvah, s katerimi bralcu omogočamo razumevanje celotnega spomenika, hkrati pa ga tako postavimo v prostor in čas. Reference za imena oseb, ki so pogosta in so izpričana po vsem imperiju, ne navajamo. Bralec jih lahko poišče v temeljni onomastični literaturi: *OPEL*, Alföldy 1969, Barkóczy 1964, Kajanto 1965, Kakoschke 2012, Lochner von Hüttenbach 1989, Mócsy 1959 in Radman-Livaja 2014.

Datacija: Zadnja rubrika je posvečena dataciji spomenika. Argumenti datiranja (paleografija, *damnatio memoriae*, onomastika, arheologija ipd.) kot tudi referenca postavljene datacije sta navedena v oklepaju.

ventions) for the publication of Greek and Latin texts. Ligatures are marked with a crescent-shaped symbol above both letters, for example *et̄*.

Translation: Each inscription is translated into Slovenian and English.

Apparatus: Notes the characteristics and particularities connected with reading or restoring the text.

Commentary: Basic information on the deity, individuals (onomastic and prosopographic analysis), legions and depictions that enable the reader an integral understanding of a find in its chronological and spatial context. The common personal names recorded across the Empire are not provided with references; these are available in the basic onomastic literature: *OPEL*, Alföldy 1969, Barkóczy 1964, Kajanto 1965, Kakoschke 2012, Lochner von Hüttenbach 1989, Mócsy 1959 and Radman-Livaja 2014.

Dating: The chronological attribution is given and explained (paleography, *damnatio memoriae*, onomastics, archaeology and other dating criteria) together with the pertinent references in a bracket.

VOTIVNI SPOMENIKI

VOTIVE MONUMENTS

1. Votivni oltar, posvečen božanstvu Donave

Najdišče: Odkrit 15. maja leta 1937 na Panorami. Območje 5, podrobno nelocirano (*t. 12*).

Hramba: PMPO.

Opis: Ohranjen je zgornji del votivnega oltarja s profiliranim ovršjem. Na zgornji ploskvi viden ostanek moznice. Od napisnega polja ohranjen le začetek prve vrstice.

Material/mere: Marmor. V. 17 cm, š. 15 cm, db. 20 cm, v. črk 4,5 cm.

Literatura: EDCS-72200167 = HD068553.

AIJ 266.

Jerala 2009, 170, kat. št. 105.

Transkripcija:

Dan[ubio(?) ---]

Prevod: (Posvečeno) božanstvu Donave (?) ...

Tekstnokritični komentar:

Vr. 1: Od črke N ohranjen le del leve haste.

Komentar:

Dopolnitev napisa ni zanesljiva. Saria kot vzporednico navaja oltar *CIL* III 10263 iz Osijeka, posvečen božanstvoma Donave in Drave (*Danuvio / et Dravo ...*). Posvetitve rečnim božanstvom na območju jugovzhodnih Alp in severnega Jadrana niso redkost (prim. *AIJ* 267, 268; *CIL* III 10263; morda *ILS* 3911 = *CIL* III 3416; *CIL* III 14359²⁷). Tako oltarji kot številne najdbe, ki so bile načrtno odložene v reke kot votivni darovi, pa kažejo na izjemen pomen rek kot transportnih poti (Šašel Kos 1999a, 23).

Datacija: Druga polovica 2. ali 3. st. (paleografija).

1. Altar to the deity of the Danube

Find context: Found on 15 May 1937 on Panorama. Area 5, detailed location unknown (*Pl. 12*).

Kept in: PMPO.

Description: Upper left fragment part of an altar with a moulded capital and a dowel hole on the bedding surface. Only the beginning of the first line survives of the inscription.

Material/size: Marble. H. 17 cm, w. 15 cm, th. 20 cm, letter h. 4.5 cm.

Bibliography: EDCS-72200167 = HD068553.

AIJ 266.

Jerala 2009, 170, Cat. No. 105.

Transcription:

Dan[ubio(?) ---]

Translation: To the deity of the Danube (?) ...

Apparatus:

L. 1: Only part of the left hasta survives of the letter N.

Commentary:

Inscription restoration is unreliable. As a parallel, Saria states the altar *CIL* III 10263 from Osijek, dedicated to the deities of the River Danube and Drava (*Danuvio / et Dravo ...*). Dedications to river deities are not rare in the area of the south-eastern Alps (cf. *AIJ* 267, 268; *CIL* III 10263; possibly *ILS* 3911 = *CIL* III 3416; *CIL* III 14359²⁷). The altars, but also numerous artefacts intentionally deposited into the rivers of this area indicate the great significance of rivers as transport routes (Šašel Kos 1999a, 23).

Dating: Second half of the 2nd or 3rd century (paleography).

Kat. št. / Cat. No. 1.

2. Votivni oltar za največjega in najboljšega Jupitra

Najdišče: Votivni oltar je bil odkrit v sekundarni rabi 18. marca 1937 na Panorami kot pokrov poznorimskega groba. Območje 5, podrobno nelocirano (*t. 12*).

Hramba: PMPO, inv. št. RL 71.

Opis: Votivni oltar je zgoraj in na zadnji strani odlomljen. Baza spomenika je profilirana. Na levi stranski ploskvi je ohranjena stilizirana upodobitev dela svežnja strel, relief desne stranske ploskve ni jasen.

Material/mere: Marmor. V. 77 cm, š. 51 cm, db. 17 cm, v. črk 3 cm.

Literatura: EDCS-15900119 = HD022293 = lupa 8847. AIJ 278 = AE 1938, 154.

Jevremov 1988, 123, št. 148; Jerala 2009, 114–115, kat. št. 33.

Transkripcija:

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)].

[-----]

[-----]

[--- Au]-

⁵ g[[[g]]](ustorum) nostrorum
tabul(arii) vectigal(is) Ill-
yric(i) et vil(ici) stat(ionis) Po-
etoviensis

Tertius ser(vus) ex voto.

2. Altar to Jupiter, Best and Greatest

Find context: Found on 18 March 1937 in secondary use as the cover of a Late Roman grave on Panorama. Area 5, detailed location unknown (*Pl. 12*).

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 71.

Description: Lower front part of an altar with a moulded base. A stylised bundle of lightning bolts is depicted on the left side, while the relief on the right side is not clear.

Material/size: Marble. H. 77 cm, w. 51 cm, th. 17 cm, letter h. 3 cm.

Bibliography: EDCS-15900119 = HD022293 = lupa 8847. AIJ 278 = AE 1938, 154.

Jevremov 1988, 123, No. 148; Jerala 2009, 114–115, Cat. No. 33.

Transcription:

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)].

[-----]

[-----]

[--- Au]-

⁵ g[[[g]]](ustorum) nostrorum
tabul(arii) vectigal(is) Ill-
yric(i) et vil(ici) stat(ionis) Po-
etoviensis

Tertius ser(vus) ex voto.

Kat. št. / Cat. No. 2

(po / after lupa 8847 in /and arhiv Inštituta za arheologijo, ZRC SAZU / Archives of the Institute of Archaeology, ZRC SAZU).

Prevod: Najboljšemu in največjemu Jupitru. ... naših cesarjev je po zaobljubi postavil Tercij, suženj davčne uprave za Ilirik in upravnika petovionske postaje.

Tekstnokritični komentar:

Vr. 1: Dopolnitev vrstice na podlagi upodobitve snopa strel na stranski ploskvi spomenika.

Vr. 2: Morda posvetilna formula *pro salute* (prim. *AE* 1938, 154).

Vr. 5: Druga črka G je eradirana; na podlagi tega je spomenik mogoče datirati v čas skupnega vladanja Karakale in Gete.

Komentar:

Vrhovno božanstvo Jupiter je čaščeno po vsem imperiju; skupaj z Junono in Minervo sestavlja t. i. kapitolinsko triado. Morda bi lahko Jupitrovo svetišče (ali svetišče kapitolinski triadi) pričakovali tudi na Panorami, griču, ki se dviguje nad mestom, v domnevno neposredni bližini upravnega centra Petovione na Vičavi (Horvat et al. 2003, 161). Pod Hadrijanom je Petoviona postala sedež carine (*Publicum portorii Illyrici*) in davčne uprave za Ilirik (*vectigal Illyrici* – *CIL* III 4603 in *AIJ* 278; cf. Šašel Kos 2014, 149–150 s starejšo literaturo). Imena in funkcije uradnikov so znani iz številnih napisov (*AIJ* 291, 293–294, 297–298). Pridevniška raba imena mesta *Poetovio* je redko vklesana tako, da je izpisana v celoti – *Poetovionensis*. Poleg tu omenjenega oltarja se pojavlja samo še dvakrat, obakrat v Meziji (*CIL* III 753: *coloniarius(um) Ulpiae Poetovionensis*; *AE* 1981, 841: *stati/onis P(o)etobionen/sis(!)*).

Datacija: 211–212 (*damnatio memoriae* cesarja Gete; Kienast et al. 2017⁶, 160).

3. Votivni oltar za največjega in najboljšega Jupitra

Najdišče: Med polaganjem vodovodnih cevi so delavci leta 1915 na drugi in tretji petini trase od potoka Grajene do vrha Panorame naleteli na ostanke osmih rimskih grobov. Kot stranica enega izmed njih je služil votivni oltar Jupitru. Območje 5, t. 51: 9.

Hramba: PMPO, inv. št. RL 30 (stara inv. št. 728).

Opis: Votivni oltar je zaradi sekundarne rabe kot stranica skrinjastega groba zgoraj odklesan, vzdolž napisnega polja pa je na levi strani vklesan žleb. Napisno polje je zaradi poškodovane površine mestoma neberljivo. Baza spomenika je profilirana.

Material/mere: Bel (pohorski?) marmor. V. 95 cm, š. 34 cm, db. 25 cm, v. črk 2,5 cm.

Literatura: EDCS-11301001 = HD068758 = *lupa* 9399. *AIJ* 279 + *ILJug* str. 4*.

Saria 1922, 193–194, sl. 3.

Translation: To Jupiter, Best and Greatest. ... our emperors Tercius, slave of the tax administration for Illyricum and of the tax office manager in Poetovio (set this up) in accordance with his vow.

Apparatus:

L. 1: Restored on the basis of the lightning bolts depicted on the left side of the altar shaft.

L. 2: Possibly the *pro salute* dedicatory formula (cf. *AE* 1938, 154).

L. 5: The second letter G is erased, suggesting that the altar can be dated to the time of the joint rulership of Caracalla and Geta.

Commentary:

The supreme god Jupiter was worshipped across the Empire; together with Juno and Minerva he formed the Capitoline Triad. A temple of Jupiter (or the Capitoline Triad) may also have stood on Panorama, the hill that dominated the Roman town in close proximity to the presumed administrative centre at Vičava (Horvat et al. 2003, 161). Under Hadrian, Poetovio hosted the central offices of the Illyrian customs (*Publicum portorii Illyrici*) and of the Illyrian tax administration (*vectigal Illyrici* – *CIL* III 4603 and *AIJ* 278; cf. Šašel Kos 2014, 149–150 with earlier references), with the names and functions of the different officials related in numerous inscriptions (*AIJ* 291, 293–294, 297–298). The name of *Poetovio* rarely occurs in inscriptions in its full adjectival form, as *Poetovionensis*. Apart from this altar, it has only been recorded twice more in Moesia (*CIL* III 753: *coloniarius(um) Ulpiae Poetovionensis*; *AE* 1981, 841: *stati/onis P(o)etobionen/sis(!)*).

Dating: 211–212 (*damnatio memoriae* of the Emperor Geta; Kienast et al. 2017⁶, 160).

3. Altar to Jupiter, Best and Greatest

Find context: Found in 1915 when workers digging for the installation of water pipelines stumbled upon the remains of eight Roman graves on the second and third fifth of the route from the Grajena stream to the summit of Panorama, one of which had the altar as the lining. Area 5, Pl. 51: 9.

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 30 (previous Inv. No. 728).

Description: Altar with a moulded base, missing upper end and a groove carved along the left edge of the shaft front for reuse as the lining of a cist grave. The front is heavily damaged and the inscription illegible in places.

Material/size: White (Pohorje?) marble. H. 95 cm, w. 34 cm, th. 25 cm, letter h. 2.5 cm.

Bibliography: EDCS-11301001 = HD068758 = *lupa* 9399. *AIJ* 279 + *ILJug* p. 4*.

Saria 1922, 193–194, Fig. 3.

Jevremov 1988, 97–98, št. 103; Jerala 2009, 113–114, kat. št. 32.

Pomembne omembe: Abramić 1925a, 155, št. 204 = Abramić 1925b, 155, št. 204; Klemenc, Saria 1936, 41, št. 36; Alföldy 1964/1965, 138–139, št. 6.

Transkripcija:

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)]

[pro s]alu[te]

[-----]

[---] I

⁵ V[a]ler[i]

[-----]

M....I...

d[ec(urionis)] c(oloniae) U(lpiae) T(raianae)

P(oetovionensis),

a[edi]li[s q(uaestoris)]

¹⁰ pr[ae]f(ecti) pr[o]

II[viris] i(ure) d(icundo).

Iu[li]us et

S[al]via

[? Iul]iana

¹⁵ p[ar]entes

[v(otum)] s(olverunt).

Prevod: Najboljšemu in največjemu Jupitru za blagor ... Valerija ... mestnega svetnika v koloniji Ulpiji Trajani Petovioni, edila, kvestorja, vršilca dolžnosti mestnega sodnika. Starša Julij in Salvija Julijana (?) sta izpolnila zaobljubo.

Tekstnokritični komentar:

Vr. 1: Ob odkritju je bila vrstica domnevno še berljiva.

Vr. 5–7: Morda pripadajo ostanki črk v vr. 7 imenu, zatorej Alföldy dopolnjuje kot V[a]ler[i Maxi]m[ian]i in posledično domneva, da gre morda za M. Valerija Maksimijana starejšega.

Komentar:

V rimskih avtonomnih mestih je mestne zadeve vodil mestni svet (*ordo decurionum*), iz katerega so bili voljeni visoki uradniki, zadolženi za različne funkcije v mestu (duoviri, edili, kvestorji). Mestni svetniki (*decuriones*) so spadali med vladajočo elito nekega mesta, v Petovioni in njenemu agru jih je izpričanih kar 15 (glej Šašel Kos 1993; EDCS). Funkcija, imenovana prefektura *pro Ilviris*, se lahko razlaga na dva načina: bodisi je prefekta določil eden od dveh županov, ko je njegov sožupan že bil odsoten in je tudi sam želel za nekaj dni zapustiti mesto (torej nekakšen namestnik župana) bodisi je bil za duovirja častno določen vladar, ki pa je na svoje mesto imenoval prefekta *i(ure) d(icundo)*, da je duoviralne funkcije opravljal namesto njega (Enßlin 1954, 1313–1323; prim. kat. št. 13). Ker pa je bila prefektura glede na epigrafske indice samostojna funkcija, po mnenju Marjete Šašel Kos morda pomeni celo pomočnika duovirja, ki je skupaj z enim županom (ali z obema županoma)

Jevremov 1988, 97–98, No. 103; Jerala 2009, 113–114, Cat. No. 32.

Main references: Abramić 1925a, 155, No. 204 = Abramić 1925b, 155, No. 204; Klemenc, Saria 1936, 41, No. 36; Alföldy 1964/1965, 138–139, No. 6.

Transcription:

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)]

[pro s]alu[te]

[-----]

[---] I

⁵ V[a]ler[i]

[-----]

M....I...

d[ec(urionis)] c(oloniae) U(lpiae) T(raianae)

P(oetovionensis),

a[edi]li[s q(uaestoris)]

¹⁰ pr[ae]f(ecti) pr[o]

II[viris] i(ure) d(icundo).

Iu[li]us et

S[al]via

[? Iul]iana

¹⁵ p[ar]entes

[v(otum)] s(olverunt).

Translation: To Jupiter, Best and Greatest, for the welfare of ... Valerius ... member of the town council (*decurio*) of the colony Ulpia Traiana Poetovio, official in charge of public buildings, law and order (*aedilis*), custodian of the town's treasury (*questor*), acting mayor (*praefectus pro Ilviris iure dicundo*), parents Iulius and Salvia Iuliana (?) fulfilled their vow.

Apparatus:

L. 1: Presumably still legible upon discovery.

L. 5–7: The remains of letters in Line 7 may have formed part of a name, hence Alföldy restored this part as V[a]ler[i Maxi]m[ian]i and posited the individual to be M. Valerius Maximianus Sr.

Commentary:

In the Roman autonomous towns, administration was in the hands of the city council (*ordo decurionum*), the high officials from which were elected to different town functions (*duumviri, aediles, quaestores*). The members of the town council (*decuriones*) ranked among the ruling elite of a town; as many as 15 have been recorded in Poetovio and her ager (see Šašel Kos 1993; EDCS). The function of *praefectus pro Ilviris* mentioned in the inscription may be interpreted in one of two ways: either one of the two mayors appointed the prefect when his co-mayor was already absent and he himself wished to leave the town for a short period (i.e. sort of a deputy mayor), or the emperor was appointed honorary *duumvir* and named a *praefectus i(ure) d(icundo)* to perform the duties in his place (Enßlin 1954, 1313–1323; cf. Cat. No. 13). Epigraphic evidence indicates that prefecture may have been an independent function, which led Marjeta Šašel

urejal zadeve znotraj velikega območja mestnega agra Petovione (Šašel Kos 1993, 225–227).

Gens Valeria je bila ena pomembnejših rodbin Petovione in vsaj v 2. st. so nekateri funkcionarji mesta (mestni svetniki, župani, edili, kvestorji) nosili to ime. M. Valerij Maksimijan starejši (*M. Valerius Maximianus*) je v mestu opravljal funkcijo župana s cenzorsko oblastjo (*duumvir quinquennalis*) ter svečenika (*sacerdotalis*) za Zgornjo Panonijo. Njegov sin, M. Valerij Maksimijan mlajši, je bil sprejet v najvišji družbeni razred in postal prvi znan senator iz Panonije (*PIR VIII 2*, 59–62 št. 125; Alföldy 1964/1965, 139–140; Šašel Kos 1993, 225–226; Šašel Kos 2014, 155–156).

Gentilno ime *Salvius* je zelo razširjeno in izpričano povsod, v Panoniji se pojavlja pogosteje po Marku Avreliju (Radman-Livaja 2014, 257 s starejšo literaturo). Sprva je bilo v rabi kot prenamen oziroma prvo osebno ime (Salomies 1987, 88–90), kasneje pa sta se iz njega razvila tako gentilno ime kot kognomen (Kajanto 1965, 134 in 177); v Petovioni je kot rodovno ime izpričano tudi na fragmentu nagrobnega spomenika, na katerem se omenja *Salvia Quintiana* (*CIL III 4079*). Oba kognomna z napisa (*Iulius* in *Iuliana*) sta splošno razširjeni imeni in navedeni v vseh temeljnih onomastičnih korpusih (glej uvod h katalogu).

Datacija: Sredina ali druga polovica 2. st. (paleografija – Saria in Alföldy).

Kos to suggest it signified assistant duumvir who managed affairs of the large territory of Poetovio together with one or possibly both mayors (Šašel Kos 1993, 225–227).

Gens Valeria was one of the most important families of Poetovio and, at least in the 2nd century, some of the high officials in the town (*decuriones, duumviri, aediles, quaestores*) bore that name. M. Valerius Maximianus served as mayor with censorship authority (*duumvir quinquennalis*) and priest (*sacerdotalis*) for Upper Pannonia. His son, M. Valerius Maximianus Jr, attained the highest-ranking civil service and became the first recorded senator from Pannonia (*PIR VIII 2*, 59–62 No. 125; Alföldy 1964/1965, 139–140; Šašel Kos 1993, 225–226; Šašel Kos 2014, 155–156).

The gentilitium *Salvius* is widespread and recorded across the Empire. In Pannonia, it becomes more common after Marcus Aurelius (Radman-Livaja 2014, 257 with earlier references). It was initially used as a praenomen (Salomies 1987, 88–90), but later developed into both gentilitium and cognomen (Kajanto 1965, 134 and 177); in Poetovio the gentilitium also occurs on a fragment of a tombstone mentioning *Salvia Quintiana* (*CIL III 4079*). The cognomina from the altar inscription (*Iulius* and *Iuliana*) are common and widespread, and cited in all basic onomastic corpora (see introduction to the catalogue).

Dating: Middle or second half of the 2nd century (paleography – Saria and Alföldy).

Kat. št. / Cat. No. 3
(po / after *lupa* 9399).

4. Votivni oltar za največjega in najboljšega Jupitra

Najdišče: Votivni oltar je 17. marca 1945 na severnem pobočju Panorame izruvala bomba. Območje 5, podrobno nelocirano (*t. 12*).

Hramba: PMPO, stara inv. št. A 613.

Opis: Ohranjen je zgornji del votivnega oltarčka.

Material/mere: Marmor. V. 52 cm, š. 27 cm, v. črk 4,1–5,2 cm.

Literatura: EDCS-10000389 = HD074695.

ILJug 338.

Bratanič 1951, 12 s sl.; Jerala 2009, 115, kat. št. 34.

Transkripcija:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo).

[C(aius) O]c̄t̄ay(ius) C(ai)

f(ilius) Oſ̄en(tina)

Viçtor

⁵ *EM O A p-*

raet[---]

P[---]

Prevod: Najboljšemu in največjemu Jupitru. Gaj Oktavij Viktor, Gajev sin, iz volilnega okrožja Oufentina ...

Tekstnokritični komentar:

Vr. 5–6: Bratanič vrstici dopolnjuje kot *em(eritus) o(ptio) a(lae) p/raet(oriae) [c(ivium) R(omanorum)]*. Šašel transkribira kot *[.]VC[.] '[.] / AI[.]* in domneva, da je bil morda omenjen pretorijanec.

Komentar:

Gentilno ime *Octavius* je pogosto izpričano po vsem imperiju in navedeno v temeljnih onomastičnih korpusih (glej uvod h katalogu). V Panoniji nosijo to ime večinoma Italiki (Mócsy 1959, 157) in tudi tukaj omenjeni G. Oktavij Viktor je izviral iz Italije, morda iz Mediolana (dan. Milana, prim. Kubitschek 1889). Iz Ptuja sta znana še dva votivna spomenika z omembo tega rodovnega imena (*CIL* III 4027 in *ILJug* 352), iz volilnega okrožja Oufentina in mesta Milana pa je v Petoviono prišel tudi vojak legije Trinajste Gemine Gaj Rufij, izpričan na nagrobniku *CIL* III 4061. Kognomen *Victor* je poznan po vsem imperiju.

Datacija: Konec 2. ali 3. st.

4. Altar to Jupiter, Best and Greatest

Find context: Came to light on 17 March 1945 when a bomb exploded on the northern slope of Panorama. Area 5, detailed location unknown (*Pl. 12*).

Kept in: PMPO, previous Inv. No. A 613.

Description: Part of a small altar.

Material/size: Marble. H. 52 cm, w. 27 cm, letter h. 4.1–5.2 cm.

Bibliography: EDCS-10000389 = HD074695.

ILJug 338.

Bratanič 1951, 12 with ill.; Jerala 2009, 115, Cat. No. 34.

Transcription:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo).

[C(aius) O]c̄t̄ay(ius) C(ai)

f(ilius) Oſ̄en(tina)

Viçtor

⁵ *EM O A p-*

raet[---]

P[---]

Translation: To Jupiter, Best and Greatest. Gaius Octavius Victor, son of Gaius, of the Oufentina voting tribe ...

Apparatus:

L. 5–6: Bratanič restores as *em(eritus) o(ptio) a(lae) p/raet(oriae) [c(ivium) R(omanorum)]*. Šašel transcribes as *[.]VC[.] '[.] / AI[.]* and presumes the individual was probably a praetorian.

Commentary:

Gentilium *Octavius* is common across the Empire and cited in all the basic onomastic corpora (see introduction to the catalogue). In Pannonia, it is mostly associated with Italian immigrants (Mócsy 1959, 157). C. Octavius Victor was also of Italian origin, possibly from Mediolanum (today Milan, cf. Kubitschek 1889). Two other votive monuments with this gentilium are known from Ptuj (*CIL* III 4027 and *ILJug* 352), while the Oufentina voting tribe and Mediolanum are the origin of a soldier of *legio XIII Gemina*, Gaius Rufius, known from the tombstone *CIL* III 4061. The cognomen *Victor* is known across the Empire.

Dating: End of the 2nd or 3rd century.

Kat. št. / Cat. No. 4
(po / after Bratanič 1951, 12).

Kat. št. / Cat. No. 5.

5. Votivni oltar za najboljšega in največjega Jupitra

Najdišče: Votivni oltar je bil odkrit leta 1989, ko so delavci Kmetijskega kombinata Ptuj, TOZD sadjarstvo Osojnik, kopali temelje za vodno cisterno na vrhu Panorame. Območje 2/8, t. 47: 2.

Hramba: PMPO.

Opis: Oltar je v celoti ohranjen, a zaradi strojnega izkopa na robovih, zlasti pa na profilaciji zgoraj nekoliko okrušen. Napisno polje se nahaja med profilirano bazo in profiliranim ovršjem z visokim nastavkom. Ločilna znamenja so globoka in trikotne oblike.

Material/mere: Marmor. V. 61,5 cm, š. 26 cm, db. 20 cm, v. črk 2,8–3,5 cm.

Literatura: EDCS-03700680 = HD052958.

AE 1993, 1286.

Tušek 1993, 203 in 204, sl. 1; Jerala 2009, 113, kat. št. 31.

Transkripcija:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo).

C(aius) Geusi(us)

Domest-
-cus

⁵ *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Prevod: Jupitru najboljšemu in največjemu. Gaj Gevzij Domestik je izpolnil zaobljubo rad in po pravici.

Komentar:

Gentilno ime *Geusius* je do zdaj prvikrat izpričano na tem oltarju. Čeprav ne prav pogosto, se kognom-

5. Altar to Jupiter, Best and Greatest

Find context: Found in 1989 when the workers of Ptuj's agricultural collective combine of Ptuj (*Kmetijski kombinat Ptuj, TOZD sadjarstvo Osojnik*) excavated a foundation trench for a water cistern on the summit of Panorama. Area 2/8, Pl. 47: 2.

Kept in: PMPO.

Description: Completely preserved altar with chipped capital moulding and a moulded base. Punctuation marks are deep and triangular.

Material/size: Marble. H. 61.5 cm, w. 26 cm, th. 20 cm, letter h. 2.8–3.5 cm.

Bibliography: EDCS-03700680 = HD052958.

AE 1993, 1286.

Tušek 1993, 203 and 204, Fig. 1; Jerala 2009, 113, Cat. No. 31.

Transcription:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo).

C(aius) Geusi(us)

Domesti-
-cus

⁵ *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Translation: To Jupiter, Best and Greatest. Gaius Geusius Domesticus willingly and deservedly fulfilled his vow.

Commentary:

The nomen gentile *Geusius* has only been recorded on this inscription. The cognomen *Domesticus*

men *Domesticus* pojavlja po vsem imperiju, zlasti kot ime sužnjev in osvobodencev (Radman-Livaja 2014, 199 s starejšo literaturo).

Datacija: Konec 1. ali začetek 2. st. (paleografija – Tušek).

6. Votivni oltar za največjega in najboljšega Jupitra

Najdišče: Votivni oltar je bil po Mommsenu odkrit leta 1840 na Panorami (CIL: “*Pettaviae rep. in colle Färberschak, qui est a septentrione montis Schlossberg, a. 1840*”). Podrobno nelocirano.

Hramba: Vzidan na arkadnem stopnišču na Ptujskem gradu.

Opis: Oltar s profilirano bazo in ovršjem je v celoti ohranjen, nekoliko so okrušeni le robovi.

Material/mere: Marmor. V. 60,5 cm, š. 29 cm, db. 14,5 cm.

Literatura: EDCS-28800771 = HD074413 = lupa 20482. CIL III 4024 (avtopsija).

Muchar 1846, 398; Knabl 1855, 139–140; Knabl 1862, 446; Abramić 1925a, 161, št. 226 = Abramić 1925b, 161, št. 226; Dobó 1940, 174, št. 34.

Laet 1949, 379; Ørsted 1985, 277 in 288 op. 486; Fitz 1993, 748, št. 434, 2; Jerala 2009, 116, kat. št. 35; Kritzinger 2016, 579, št. 9.

Transkripcija:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

pro salute Gōn-

gi Nestoriani

procuratoris

⁵ *Augg[[g(ustorum)]] nn[[n(ostrorum)]]*

Ianuarius

eorundem

[s]er(vus contra)sc(riptom)

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Prevod: Jupitru najboljšemu in največjemu za zdravje Gongija Nestorijana, prokuratorja naših cesarjev, je Januarij, njihov suženj kontrolor, izpolnil zaobljubo rad in po pravici.

Tekstnokritični komentar:

Napačno branje pri Mucharju in Knablu.

Vr. 4: Zadnji dve črki sta zaradi prostorske stiske nekoliko manjši.

Vr. 8: Namesto *contra* je vklesan črki G podoben znak. Za črko C morda viden ostanek črke R. Ker je v vrstici za črkama ER prostora še za 5–6 črk, Krizinger vrstico dopolni kot *[s]er(vus) [Aug]g[g](?) sc(riptom) [..]*.

Komentar:

Prokurator, katerega ime se v celoti glasi *M(arcus) Gongius Paternus Nestorianus*, je poznan tudi z drugih napisov, na podlagi katerih lahko sledimo njegovi službeni poti (*cursus honorum*): med letoma 197 in 199 je M. Gongij Patern Nestorijan pove-

is not common, but is known across the empire, particularly as the name of slaves and freedmen (Radman-Livaja 2014, 199 with earlier references).

Dating: End of the 1st or beginning of the 2nd century (palaeography – Tušek).

6. Altar to Jupiter, Best and Greatest

Find context: Mommsen writes it was found in 1840 on Panorama (CIL: “*Pettaviae rep. in colle Färberschak, qui est a septentrione montis Schlossberg, a. 1840*”). Detailed location unknown.

Kept in: Built into the arcaded staircase of Ptuj Castle.

Description: Completely preserved altar with acroteria and a moulded capital and base with chipped edges.

Material/size: Marble. H. 60.5 cm, w. 29 cm, th. 14.5 cm.

Bibliography: EDCS-28800771 = HD074413 = lupa 20482.

CIL III 4024 (autopsy).

Muchar 1846, 398; Knabl 1855, 139–140; Knabl 1862, 446; Abramić 1925a, 161, No. 226 = Abramić 1925b, 161, No. 226; Dobó 1940, 174, No. 34.

Laet 1949, 379; Ørsted 1985, 277 and 288 note 486; Fitz 1993, 748, No. 434, 2; Jerala 2009, 116, Cat. No. 35; Kritzinger 2016, 579, No. 9.

Transcription:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

pro salute Gōn-

gi Nestoriani

procuratoris

⁵ *Augg[[g(ustorum)]] nn[[n(ostrorum)]]*

Ianuarius

eorundem

[s]er(vus contra)sc(riptom)

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Translation: To Jupiter, Best and Greatest, for the welfare of Gongius Nestorianus, the procurator of our emperors, Ianuarius, their slave checking clerk, willingly and deservedly fulfilled his vow.

Apparatus:

Erroneous reading in Muchar and Knabl.

L. 4: The last two letters are slightly smaller due to spatial constraints.

L. 8: A mark resembling the letter G is carved instead of *contra*. The remains of the letter R visible after C. With enough space for 5–6 letters after ER, Krizinger restored the inscription as *[s]er(vus) [Aug]g[g](?) sc(riptom) [..]*.

Commentary:

The procurator, whose full name is *M(arcus) Gongius Paternus Nestorianus*, is also known from other inscriptions that allows us to trace his career (*cursus honorum*): between 197 and 199 he commanded the *ala I Thracum veterana sagittaria* at Campona (CIL XV 7465; AE 2003, 1432–1434; Lórinicz 2001,

ljeval prvi tračanski ali lokostrelcev veteranov (*ala I Thracum veterana sagittaria*) v Camponi (*CIL XV 7465*; *AE 2003*, 1432–1434; Lőrincz 2001, 24–25), med letoma 209 in 211 je bil v Petovioni prokurator ilirske carine, po oktobru 213 pa je poveljeval ravenski mornarici (*CIL XVI 138*; *PIR IV/1 1952*, 36; Fitz 1993, 748). Gentilno ime *Gongius* je izpričano le v Panoniji in Italiji, pri čemer je na šestih napisih omenjen tukaj obravnavani poveljnik in prokurator (*EDCS*). Medtem ko je kognomen *Paternus* precej pogost (*OPEL III*, 127–128; Radman-Livaja 2014, 242 s starejšo literaturo; *EDCS*), se drugi kognomen *Nestorianus* pojavlja, z izjemo napisa iz Lacija (*CIL X 3103*), zgolj kot kognomen M. Gongija Paterna Nestorijana.

Suženj Ianuarij je na napisu naveden z okrajšavo SC, ki so jo starejši avtorji dopolnjevali kot *contrascriptor* (za druge možnosti glej Kritzinger 2016, 569). Ta poklic se začne v carinski administraciji pojavljati šele od 2. st. naprej. *Contrascriptores* so bili zadolženi za izdajo in kontrolo računov, vezanih na carinski prehod, na hierarhični lestvici pa so stali takoj za nadzornikom carine (*vilicus*), ki so ga lahko v nekaterih primerih tudi nadomeščali (*vicarius vilici*) (Kritzinger 2016, 576).

Datacija: 209–211 (*damnatio memoriae* za Geto; Kienast et al. 2017⁶, 160).

24–25), between 209 and 211 he served as the procurator of Illyrian customs, after October 213 he commanded the Ravenna fleet (*CIL XVI 138*; *PIR IV/1 1952*, 36; Fitz 1993, 748). The nomen gentile *Gongius* is only recorded in Pannonia and Italy, with six of the inscriptions mentioning this particular commander and procurator (*EDCS*). The cognomen *Paternus* is rather common (*OPEL III*, 127–128; Radman-Livaja 2014, 242 with earlier references; *EDCS*), while the other cognomen, *Nestorianus*, is only known on an inscription from Latium (*CIL X 3103*) in addition to that of M. Gongius Paternus Nestorianus.

The slave Ianuarius is noted on the inscription with the abbreviation SC, which earlier authors restored as *contrascriptor* (for other possibilities, see Kritzinger 2016, 569). This function only appeared in the customs administration from the 2nd century onwards. *Contrascriptores* were tasked with issuing and controlling invoices connected to customs transit and ranked immediately after customs control officers (*vilicus*), whom they could in some cases even replace (*vicarius vilici*) (Kritzinger 2016, 576).

Dating: 209–211 (*damnatio memoriae* for Geta; Kienast et al. 2017⁶, 160).

Kat. št. / Cat. No. 6
(po / after lupa 20482).

7. Votivni oltar, posvečen Jupitru Depulsorju

Najdišče: Oltar je bil odkrit v letu 1841 na Panorami (Ferberškov hrib). Podrobno nelocirano.

Hramba: Vzidan na vzhodni strani Mestnega stolpa.

Opis: Oltar je na desni zgornji strani nekoliko poškodovan, prav tako manjka del na levi stranski ploskvi. Baza in ovršje sta močno profilirana. Profilirano napisno polje je obdano z vogalnima stebričkoma, prav tako sta dva vogalna stebrička tudi na hrbtni strani spomenika.

Material/mere: Marmor. V. 137 cm, š. 87 cm, db. 45 cm, v. črk 4,5–5,5 cm.

Literatura: EDCS-26600446 = HD057347 = lupa 4920.

CIL III 4018 (avtopsija) = AIJ 285.

Muchar 1846, 398; Knabl 1862, št. 478.

Zotović 1966, 37–38; Jerala 2009, 126–127, kat. št. 50.

Pomembne omembe: Abramić 1925a, 143 št. 156 = Abramić 1925b, 142, št. 156.

Transkripcija:

Iovi Depuṡs(ori)

C(aius) Petronius

Chryseros

ex visu.

⁵ *L(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).*

Prevod: Jupitru Depulsorju (je) Gaj Petronij Hrizer (postavil) po videnju. Prostor (za postavitev spomenika) dan po odloku mestnega sveta.

Tekstnokritični komentar:

Vr. 2: *T longa*. Napačno branje imena pri Mucharju in Knablu kot *Caetronius*.

Vr. 4: *I longa*.

Komentar:

Jupiter Depulsor (Odvračevalec) je bil bog z zdravilnimi močmi, zaščitnik pred boleznimi in epidemijami, širše tudi zaščitnik mej in sovražnih napadov (Egger 1929; Pflaum 1955, 453–454). Omenjen je na več kot 40 spomenikih (EDCS), pri čemer je največja koncentracija izpričana v Noriku in Panoniji (nekdanjem Noriškem kraljestvu), kar kaže na lokalni keltski, t. j. noriško-tavriški izvor kulta (Pflaum 1955, 451; Šašel Kos 1995, 378–370 in ead. 1999a, 126 in 129; o nasprotnem, rimskem izvoru tega kulta na podlagi eponima Depulsor in izvora dedikantov glej Kolendo 1989, 1069 ter 1072 in Hainzmann 2004, 231). Največ napisov je bilo odkritih v Petovionii, ki predstavlja center čaščenja tega božanstva (Šašel Kos 1995, 374–375; ead. 1999a, 123). Od tod se je zlasti med markomanskimi vojnami (večina spomenikov je namreč datirana v drugo polovico 2. in v 3. st.) kult razširil v ostale province (za čaščenje Jupitra na območju današnje Hrvaške glej Sinobad 2010; Cesarik, Štrmelj 2016).

Gentilno ime *Petronius* je pogosto izpričano (Radman-Livaja 2014, 243 s starejšo literaturo). Grški kognomen *Chryseros* (gr. *Χρυσέρος*) se na

7. Altar to Jupiter Depulsor

Find context: Found in 1841 on Panorama (Ferberškov hrib). Detailed location unknown.

Kept in: Built into the east side of the city tower (Mestni stolp).

Description: Altar with acroteria and elaborately moulded capital and base, missing upper right side and damage along the left front edge. The inscription field has a moulded frame flanked with a pair of corner pilasters. Two such pilasters also stand at the rear corners.

Material/size: Marble. H. 137 cm, w. 87 cm, th. 45 cm, letter h. 4.5–5.5 cm.

Bibliography: EDCS-26600446 = HD057347 = lupa 4920.

CIL III 4018 (autopsy) = AIJ 285.

Muchar 1846, 398; Knabl 1862, No. 478.

Zotović 1966, 37–38; Jerala 2009, 126–127, Cat. No. 50.

Main references: Abramić 1925a, 143, No. 156 = Abramić 1925b, 142, No. 156.

Transcription:

Iovi Depuṡs(ori)

C(aius) Petronius

Chryseros

ex visu.

⁵ *L(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).*

Translation: To Jupiter Depulsor Gaius Petronius Chryseros (set up) in consequence of a vision. The site (for the erection of the monument) was given by decree of the town council.

Apparatus:

L. 2: *T longa*. Muchar and Knabl erroneously read as *Caetronius*.

L. 4: *I longa*.

Commentary:

Jupiter Depulsor (Averter) was a god with healing powers, protector against illnesses and epidemics, in a broader sense also the protector of borders and enemy attacks (Egger 1929; Pflaum 1955, 453–454). He is mentioned on more than 40 monuments (EDCS). They concentrate in Noricum and Pannonia (former Norican Kingdom), which suggests a local Celtic, i.e. Norico-Tauriscan origin of the cult (Pflaum 1955, 451; Šašel Kos 1995, 378–370 and ead. 1999a, 126 and 129; for the contrary opinion on a Roman origin of the cult based on the eponym of Depulsor and the origin of the dedicators, see Kolendo 1989, 1069 and 1072, as well as Hainzmann 2004, 231). The greatest number of inscriptions came to light at Poetovio, which thus represents the centre of his worship (Šašel Kos 1995, 374–375; ead. 1999a, 123). From here, the cult spread to other provinces, particularly during the Marcomannic Wars as most monuments date to the second half of the 2nd and the 3rd century (for

tem spomeniku pojavlja prvič v Panoniji (Mócsy 1959, 169), razmeroma pogosto pa je predvsem v grško govorečih provincah (*EDCS*; *LGPN* I, 487; *LGPN* II, 480; *LGPN* III. A, 479; *LGPN* III. B, 445; *LGPN* IV, 358; *LGPN* V. A, 466; *LGPN* V. B, 441; *LGPN* V. C, 450–451). Gaj Petronij Hrizer je bil bodisi osvobojenec (prim. Solin 1996, 236–237) bodisi vzhodnega izvora. Večina grško govorečih prišlekov je v Petovionu prišla ali iz vzhodnih ali iz južnih, grško govorečih provinc (Makedonije, Trakije). Dotok teh prišlekov (tudi prek Akvileje) se je začel kmalu po markomanskih vojnah, zlasti pa pod Seversko dinastijo (Mócsy 1974, 227–230 in 259–263; cf. Šašel Kos 1980, 16–17). To se jasno vidi po nerimskih (torej vzhodnih/orientalskih) imenih pa tudi po več grških ali dvojezičnih napisih, najdenih v Petovionu (Kovács 1998–1999; za grške ali dvojezične napise Petovione glej *CIGP*³ 2007, str. 26–28).

Datacija: Morda druga polovica 2. st. (dotok grških priseljencev v Panonijo).

the worship of Jupiter in the territory of present-day Croatia, see Sinobad 2010; Cesarik, Štrmelj 2016).

The gentilium *Petronius* is common (Radman-Livaja 2014, 243 with earlier references). The Greek cognomen *Chryseros* (*Χρυσέρος*) occurs here for the first time in Pannonia (Mócsy 1959, 169), but is relatively common in the Greek-speaking provinces (*EDCS*; *LGPN* I, 487; *LGPN* II, 480; *LGPN* III. A, 479; *LGPN* III. B, 445; *LGPN* IV, 358; *LGPN* V. A, 466; *LGPN* V. B, 441; *LGPN* V. C, 450–451). C. Petronius Chryseros was either a freedman (cf. Solin 1996, 236–237) or of Eastern origin. Most Greek-speaking immigrants came to Poetovio from eastern of southern Greek-speaking provinces (Macedonia, Thrace). The influx of these immigrants (also via Aquileia) began soon after the Marcomannic Wars and was most intense under the Severan Dynasty (Mócsy 1974, 227–230 and 259–263; cf. Šašel Kos 1980, 16–17). This is visible in the non-Roman (Eastern/Oriental) names and several Greek or bilingual inscriptions found in Poetovio (Kovács 1998–1999; for the Greek or bilingual inscriptions of Poetovio, see *CIGP*³ 2007, pp. 26–28).

Dating: Possibly second half of the 2nd century (dating of the Greek immigration to Pannonia).

Kat. št. / Cat. No. 7.

8. Fragment votivnega oltarja, posvečenega največjemu in najboljšemu Jupitru Depulsorju

Najdišče: Odkrit pozimi 1935/1936 na zahodnem pobočju Panorame v sekundarni rabi kot pokrov poznorimskega groba. Območje 5, t. 51: 10.

Hramba: PMPO, inv. št. RL 81.

Opis: Votivni oltar je spodaj in na zadnji strani odbit, profilacija je odklesana. Ovršje krasita akroterija, napisno polje pa je obdano s polstebričkoma s kapitelom.

Material/mere: Marmor. V. 43 cm, š. 40 cm, db. 14 cm, v. črk 4–4,5 cm.

Literatura: EDCS-11301006 = HD057348 = *lupa* 9362. AIJ 286.

Zotović 1966, 38; Jevremov 1988, 63, št. 34; Jerala 2009, 126, kat. št. 49.

Pomembne omembe: Klemenc, Saria 1936, 41, št. 37.

Transkripcija:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

Depul(sori)

Prevod: (Posvečeno) največjemu in najboljšemu Jupitru Depulsorju ...

Tekstnokritični komentar:

Vr. 2: Vidna le zgornja polovica oziroma tretjina črk, vendar dopolnitev ni dvomljiva.

Komentar:

Za opis kulta Jupitra Depulsorja glej kat. št. 7.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

8. Altar to Jupiter Depulsor, Best and Greatest

Find context: Found in the winter 1935/1936 on the western slope of Panorama in secondary use as the cover of a Late Roman grave. Area 5, *Pl.* 51: 10.

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 81.

Description: Upper front fragment of an altar with acroteria above the capital (moulding carved off) and the inscription field flanked with a pair of pilasters.

Material/size: Marble. H. 43 cm, w. 40 cm, th. 14 cm, letter h. 4–4.5 cm.

Bibliography: EDCS-11301006 = HD057348 = *lupa* 9362. AIJ 286.

Zotović 1966, 38; Jevremov 1988, 63, No. 34; Jerala 2009, 126, Cat. No. 49.

Main references: Klemenc, Saria 1936, 41, No. 37.

Transcription:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

Depul(sori)

Translation: To Jupiter Depulsor, Best and Greatest ...

Apparatus:

L. 2: Only the upper half/third of the letters is visible, but restoration is clear.

Commentary:

For the description of the cult of Jupiter Depulsor, see Cat. No. 7.

Dating: No elements for dating.

Kat. št. / Cat. No. 8
(po / after *lupa* 9362).

9. Votivna reliefna plošča, posvečena Očetu Liberu

Najdišče: Izkopavanja Abramića leta 1911, stavba z več prostori. Odkrit v sobi D (Abramić 1914, 91–92, sl. 68). Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali X1; t. 35: D; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. R 8299.

Opis: Levi del votivne reliefne plošče. Nad napisnim poljem je ohranjen levi vogal reliefa s prednjimi tacami panterja. Morda je ob panterju na desni strani stal Liber s tizom in kantarosom.

Material/mere: Pohorski (?) marmor. V. 18 cm, š. 14 cm, db. 4,5 cm, v. črk 2,5 cm.

Literatura: EDCS-11301008 = HD068771.

AIJ 289.

Abramić 1914, 103–104, sl. 75.

Vidrih Perko, Vomer Gojkovič 2005, 326, št. 2, sl. 3; Jerala 2009, 149–150, kat. št. 79.

Pomembne omembe: Abramić 1925a, 158, št. 211 = Abramić 1925b, 158, št. 211.

Transkripcija:

Lib(ero) P(atri) A[---]

Vital[is ---].

Prevod: Očetu Liberu ... Vitalis.

Tekstnokritični komentar:

Vr. 1: Dopolnitev črk P in A lahko tudi *P(atri) A[ug(usto)]* ali *P(ublius) A[---]*.

Komentar:

Liber pater (tudi *Leiber pater*) je staroitalski bog plodnosti, ki so ga Rimljani pod vplivom helenizma v 2. st. pr. Kr. začeli istovetiti z grškim Dionizom (Bruhl 1953, 332); tedaj postane tudi zaščitnik vinske trte in vina, posledično trgovine (z vinom). Častili so ga v celotni latinski polovici imperija, predvsem v Podonavju (Dalmacija, Panonija, Dakija), kjer včasih nastopa v paru z *Liberu* (v Panoniji npr. *RIU* 439, 810, 1039). V Naroni so svetišče temu božanstvu posvetili že v republikanskem obdobju (*CIL* III 1784; Mayer 2009, 310–311; Mayer-Olivé 2017, 530–531), od koder bi se naj kult širil v sosednji provinci Dakijo in Mezijo (o pomenu vojske pri širjenju kulta glej Mayer 2009; Mayer-Olivé 2017). Čaščenje doseže višek v času Severske dinastije (Bruhl 1953, 333). V ikonografiji je *Liber* prevzel podobo Dioniza, zato je upodobljen z Bakhovo/Dionizovo palico – tizom (lat. *thyrsus*, gr. *θύρσοϛ*; Schur 1926; Matijašić, Tassaux 2000, 70). O posvetilnih napisih *Liberu* patru v Petovionii glej Vidrih Perko, Vomer Gojkovič 2005. Za pogosto izpričan kognomen *Vitalis* (tudi kot žensko ime) glej onomastično literaturo, navedeno v uvodu kataloga.

Datacija: 2. ali 3. st.

9. Relief dedicated to Liber Pater

Find context: Excavations by Abramić in 1911, in multi-room building, Room D (Abramić 1914, 91–92, Fig. 68). Area 2/5 or 2/6, Building X or X1; Pl. 35: D; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. R 8299.

Description: Left fragment of a slab with a relief depiction in a simple frame. Only the front paws of a panther survive of the depiction; *Liber* with a thyrsus and a kantharos may have stood right of the panther. The inscription is on the widened lower frame.

Material/size: Pohorje (?) marble. H. 18 cm, w. 14 cm, th. 4.5 cm, letter h. 2.5 cm.

Bibliography: EDCS-11301008 = HD068771.

AIJ 289.

Abramić 1914, 103–104, Fig. 75.

Vidrih Perko, Vomer Gojkovič 2005, 326, No. 2, Fig. 3; Jerala 2009, 149–150, Cat. No. 79.

Main references: Abramić 1925a, 158, No. 211 = Abramić 1925b, 158, No. 211.

Transcription:

Lib(ero) P(atri) A[---]

Vital[is ---].

Translation: To Liber Pater ... Vitalis.

Apparatus:

L. 1: The letters P and A may also be restored as *P(atri) A[ug(usto)]* or *P(ublius) A[---]*.

Commentary:

Liber pater (also *Leiber pater*) is an old Italic god of fertility whom the Romans began to identify with the Greek Dionysus under Hellenistic influences in the 2nd century BC (Bruhl 1953, 332); he then also became the protector of vine grapes and wine, consequently also (wine) trading. He was worshipped across the Latin part of the Empire, most commonly in the Danube Basin (Dalmatia, Pannonia, Dacia), where he sometimes occurs together with *Libera* (in Pannonia for example *RIU* 439, 810, 1039). In Naronia, a temple to him was consecrated as early as the Republican period (*CIL* III 1784; Mayer 2009, 310–311; Mayer-Olivé 2017, 530–531), whence the cult is believed to have spread to neighbouring Dacia and Moesia (on the role of the army in the spread of the cult, see Mayer 2009; Mayer-Olivé 2017). The worship reached its peak in the Severan period (Bruhl 1953, 333). Iconographically, *Liber* adopted the image of Dionysus and was depicted with a *thyrsus* (*θύρσοϛ*; Schur 1926; Matijašić, Tassaux 2000, 70). On the inscriptions dedicated to *Liber Pater* at Poetovio, see Vidrih Perko, Vomer Gojkovič 2005. On the common cognomen *Vitalis* (also as a female name), see the basic onomastic literature given in introduction to the catalogue.

Dating: 2nd or 3rd century.

Kat. št. / Cat. No. 9.

Kat. št. / Cat. No. 10.

10. Votivna reliefna plošča, posvečena Očetu Liberu

Najdišče: Izkopavanja Abramića 1911. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali X1, prostor D?; t. 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. 8305.

Opis: Fragment je na vseh straneh odlomljen. Zgoraj je v reliefni niši stala upodobitev, od katere je ohranjen panter (?). Pod njo je bil vklesan dvovrstični napis.

Material/mere: Marmor. V. 10 cm.

Literatura: Vidrih Perko, Vomer Gojkovič 2005, 326, št. 3; Jerala 2009, 150, kat. št. 80.

Transkripcija:

[---]C Lib(er) Pater [---]
DOMI[---].

Prevod: ... Oče Liber ...

Tekstnokritični komentar:

Vr. 2: Črke niso vklesane v vodoravni liniji, ampak poševno. Od zadnje črke ohranjena samo hasta – lahko I ali L.

Komentar:

Za opis kulta Očeta Libera glej kat. št. 9.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

10. Relief dedicated to Liber Pater

Find context: Excavations by Abramić in 1911. Area 2/5 or 2/6, Building X or X1, Room D?; Pl. 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. 8305.

Description: Fragment of a slab with relief depictions in a simple frame. Only part of the panther (?) survives of the depiction. The inscription in two lines is on the widened lower frame.

Material/size: Marble. H. 10 cm.

Bibliography: Vidrih Perko, Vomer Gojkovič 2005, 326, No. 3; Jerala 2009, 150, Cat. No. 80.

Transcription:

[---]C Lib(er) Pater [---]
DOMI[---].

Translation: ... Liber Pater ...

Apparatus:

L. 2: Letters are carved in an oblique rather than horizontal line. Only the hasta – I or L – survives of the last letter.

Commentary:

On the cult of Liber Pater, see Cat. No. 9.

Dating: No elements for dating.

11. Votivna reliefna plošča, posvečena vzvišenim Nutricam

Najdišče: Votivni relief je bil odkrit med zaščitnimi arheološkimi deli pri obnavljanju sadovnjaka na Panorami leta 1983. Ob odstranjevanju sadovnjaka je bil odkrit skeletni grob iz 4. st. (grob 3), ki je bil obložen z obdelanimi in neobdelanimi marmornimi ploščami, od katerih je bilo šest fragmentiranih votivnih plošč posvečenih Nutricam. Sedma votivna plošča, prav tako posvečena Nutricam, je služila kot pokrov groba. Območje 5, t. 51: 2.

Hramba: PMPO, inv. št. RL 975.

Opis: Napisna plošča je spodaj in desno odlomljena. V reliefu s profiliranim okvirjem je na desni strani upodobljena ženska, oblečena v dolgo obleko (*palla*), ki z obema rokama drži košaro s hlebi kruha ali peciva, ki jo nosi na glavi. Pred njo stoji ženska, oblečena v tuniko in ogrinjalo. Lase ima spete na zatilju v figo. Odbiti figuri na desni strani – Nutrici – ponuja golega dojenčka. Napis se nahaja na zgornjem robu. Ločilna znamenja so globoka in trikotne oblike.

Material/mere: Marmor. V. 46 cm, š. 60 cm, db. 10 cm, v. črk 2,5–3 cm.

Literatura: EDCS-07600368 = HD007956 = lupa 8757. AE 1986, 566.

Tušek 1986, 348, T. 7; Jevremov 1988, 55–56, št. 27; Šašel Kos 1999a, 172–173, št. 32, sl. 18.

Pomembne omembe: Diez 1992, 937, št. 9.

Transkripcija:

Nutricibus Aug(ustis) sacr(um) P(ublius) Mi+[---].

Prevod: Vzvišenim Nutricam je Publij ...

Tekstnokritični komentar:

Za črkama MI je ohranjena vertikalna hasta. Jevremov napačno *sacru(m)*. Po AE zadnji dve črki stojita morda za ime *Municius* oziroma *Mindius*.

Komentar:

Kult Dojilj oziroma Nutric, ki so na reliefih običajno upodobljene kot dve ali tri ženske, predstavlja poleg imen avtohtonega prebivalstva redke keltski element, ki se je ohranil še v rimski čas. Čaščenje Nutric je bilo v Petovionii izredno pogosto, število spomenikov (odkritih je bilo kar 23 rimskih spomenikov z napisi in/ali reliefi) pa celo presega posvetila Jupiteru ali Mitri. Gre za lokalni kult, ki je z izjemo danes izgubljenega oltarja iz Maribora (*CIL* III 5314 = 11713) izpričan le v Petovionii. Svetišče Nutric je bilo z arheološkimi izkopavanji odkrito na Spodnji Hajdini (Gurlitt 1896; Wigand 1915; Schmid 1935), na podlagi koncentracije več spomenikov pa se svetišči domnevata tudi na Zgornjem Bregu in Panorami (prim. Diez 1992, 936–938; Šašel Kos 1999a, 153–156 s kartiranimi svetišči v Petovionii na sl. 1).

Datacija: Sredina ali druga polovica 2. st. (arheologija – Šašel Kos).

11. Relief dedicated to the Nutrices Augustae

Find context: Found in 1983 during the rescue archaeological investigations that accompanied works in the orchard on Panorama. When the orchard was later removed, an inhumation burial from the 4th century (Grave 3) was unearthed lined with six and covered with the seventh relief slab dedicated to the Nutrices. Area 5, Pl. 51: 2.

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 975.

Description: Upper left fragment of a slab with a relief depiction in an inscribed moulded frame. Shown on the left is a woman in a *palla*, possibly a servant, who holds a platter with loaves of bread or pastry on her head with both hands. The woman next to her is wearing a tunic and cloak, her hair is gathered in a chignon and she is holding a nude child towards the missing Nutrix. The inscription is carved on the upper part of the frame. Punctuation marks are deep and triangular.

Material/size: Marble. H. 46 cm, w. 60 cm, th. 10 cm, letter h. 2.5–3 cm.

Bibliography: EDCS-07600368 = HD007956 = lupa 8757. AE 1986, 566.

Tušek 1986, 348, Pl. 7; Jevremov 1988, 55–56, No. 27; Šašel Kos 1999a, 172–173, No. 32, Fig. 18.

Main references: Diez 1992, 937, No. 9.

Transcription:

Nutricibus Aug(ustis) sacr(um) P(ublius) Mi+[---].

Translation: To the Nutrices Augustae. Publius ...

Apparatus:

A vertical hasta survived after letters MI. Jevremov erroneously transcribed as *sacru(m)*. According to AE, the last two letters may be restored as the name *Municius* or *Mindius*.

Commentary:

The cult of the Nutrices, in reliefs usually depicted as two or three women, is a rare Celtic element alongside the names of the autochthonous inhabitants of Poetovio that survived into the Roman times. The worship of the Nutrices was very strong here, with the number of dedicatory monuments (as many as 23 recorded monuments with inscriptions and/or relief depictions) even exceeding the dedications to Jupiter or Mithras. It is a local cult only recorded at Poetovio with the exception of a currently lost altar from Maribor (*CIL* III 5314 = 11713). Archaeological investigations have unearthed the remains of their sanctuary at Spodnja Hajdina (Gurlitt 1896; Wigand 1915; Schmid 1935), while the concentrations of monuments point to other sanctuaries at Zgornji Breg and Panorama (cf. Diez 1992, 936–938; Šašel Kos 1999a, 153–156 with a map of sanctuaries in Poetovio in Fig. 1).

Dating: Middle or second half of the 2nd century (archaeology – Šašel Kos).

Kat. št. / Cat. No. 11.

Kat. št. / Cat. No. 12.

12. Votivna reliefna plošča, posvečena vzvišenim Nutricam

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 11. Območje 5, t. 51: 2.

Hramba: PMPO, inv. št. RL 976.

Opis: Reliefna plošča je zlomljena na dva prilegajoča se dela, levo spodaj manjka del reliefa in napisa. Reliefna niša se zgoraj zaključuje s tremi oboki, med katerimi sta upodobljeni dvoročajni posodi na visoki nogi, ob straneh pa rozeti. Pod vsakim obokom je upodobljena po ena ženska: desno je na stolu z visokim naslonjalom upodobljena Nutrica z golim otrokom, ki ga doji. Pred njo stoji oltar, levo ob njem pa ženska v pripasanim nagubani obleki z dolgimi rokavi. Desnico drži nad oltarjem, v levici pa nosi posodo s sadjem ali hlebi kruha. Še ena ženska, domnevno služabnica, je upodobljena na levi strani, vendar je od postave ohranjena le glava, na kateri nosi košaro. Napis se nahaja pod reliefom.

Material/mere: Marmor. V. 58 cm, š. 60 cm, db. 7 cm, v. črk 2,7–2,9 cm.

Literatura: EDCS-07600369 = HD007959 = lupa 8759. AE 1986, 567.

Tušek 1986, 349, T. 3, 1; Jevremov 1988, 57–58, št. 29; Šašel Kos 1999a, 171–172, št. 31, sl. 17.

Transkripcija:

[Nutricib(us)] Aug(ustis) Aelia Vera
[pro salute ? ---]iar(---) Antoniae f(iliae)
[--- Anto]ni fili(i) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Prevod: Vzvišenim Nutricam je Elija Vera za zdravje (?) ... za hčerko Antonijo ... in za sina Antonija izpolnila zaobljubo rada in po pravici.

12. Relief dedicated to the Nutrices Augustae

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 11. Area 5, Pl. 51: 2.

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 976.

Description: Two fragments of a slab with a relief depiction in a simple frame and an inscription below with missing lower left part of the relief and inscription. The upper frame is in the shape of a triple arch with a kantharos shown in the two central spandrels and a rosette in each corner. Depicted under each of the arches is a female figure. The woman on the left, presumably a servant, is holding a basket with fruit or pastry on her head with her left hand; only the head part of her survives. To the right of her is a woman with a girded long-sleeved dress holding her right hand above the altar and her left arm around a basket with fruit or loaves of bread. Further right is a Nutrix sitting on a high-back breastfeeding a naked infant.

Material/size: Marble. H. 58 cm, w. 60 cm, th. 7 cm, letter h. 2.7–2.9 cm.

Bibliography: EDCS-07600369 = HD007959 = lupa 8759. AE 1986, 567.

Tušek 1986, 349, Pl. 3, 1; Jevremov 1988, 57–58, No. 29; Šašel Kos 1999a, 171–172, No. 31, Fig. 17.

Transcription:

[Nutricib(us)] Aug(ustis) Aelia Vera
[pro salute ? ---]iar(---) Antoniae f(iliae)
[--- Anto]ni fili(i) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Translation: To the Nutrices Augustae, Aelia Vera for the welfare (?) of daughter Antonia and ... son Antonius willingly and deservedly fulfilled her vow.

Tekstnokritični komentar:

V. 1: Po Jevremov A]ug(ustis).

V. 2 in 3: Morda [pro salute fil]iar(um) Antoniae et / [--- et Anto]ni fili v. s. l. m.

Komentar:

Kognomen *Antonius* je pogosto izpričan v podonavskih provincah, čeprav se pojavlja tudi na zahodu (OPEL I, 60–61). Cesarski gentilicij *Aelius* kaže na dodelitev državljanstva v času cesarja Hadrijana ali Antonina Pija oziroma na potomce tistih, ki so pod omenjenima cesarjema prejeli državljanstvo. Za kult Nutric glej kat. št. 11.

Datacija: Sredina ali druga polovica 2. st. (onomastika – Šašel Kos).

13. Votivna reliefna plošča, posvečena vzvišenim Nutricam

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 11. Območje 5, t. 51: 2.

Hramba: PMPO, inv. št. RL 974.

Opis: Votivni relief s profiliranim okvirjem je predvsem v zgornji polovici (relief) precej poškodovan. V ohranjenem delu je na desni strani upodobljena sedeča Nutrica z otrokom v naročju; glava je odbita. V sredini stoji ženska, ki drži otroka nad oltarjem in ga podaja sedeči Nutrici na desni. Levo je bila morda upodobljena služabnica (?), a je upodobitev ohranjena le od pasu navzdol; v levici drži posodo. Napis se nahaja pod reliefno nišo. Ločilna znamenja so trikotne oblike.

Material/mere: Marmor. V. 56 cm, š. 71 cm, db. 10 cm, v. črk 1,5–1,7 cm.

Literatura: EDCS-07600370 = HD007962 = lupa 8760. AE 1986, 568.

Tušek 1986, 349, T. 8; Jevremov 1988, 58–59, št. 30; Šašel Kos 1993, 226, št. 15; Šašel Kos 1999a, 169, št. 28, sl. 14.

Transkripcija:

Nutricibus Aug(ustis) sacr(um). T(itus) Cassius Verinus dec(urio) col(oniae) Poet(ovionensium), praef(ectus) fabr(um), praef(ectus) pro Iivir(is) et Donnia Maximilla con(iux) pro salute T(iti) Cassi Severi fili(i).

Prevod: Vzvišenim Nutricam. Tit Kasij Verin, mestni svetnik v koloniji Petovioni, načelnik (prefekt) združenja obrtnikov, vršilec dolžnosti župana, in njegova žena Donija Maksimila (sta postavila ploščo) za zdravje sina Tita Kasija Severa.

Tekstnokritični komentar:

Vr. 2: Zadnja črka je vklesana na robu.

Komentar:

Gentilno ime *Cassius* je množično izpričano po vsem imperiju in navedeno v temeljnih onomastičnih korpusih (glej uvod h katalogu). Zanimivo je, da je

Apparatus:

L. 1: According to Jevremov A]ug(ustis).

L. 2 and 3: Possibly [pro salute fil]iar(um) Antoniae et / [--- et Anto]ni fili v. s. l. m.

Commentary:

The cognomen *Antonius* is common in the Danubian provinces and also occurs west of them (OPEL I, 60–61). The imperial gentilicium *Aelius* indicates that citizenship was granted in the time of the Emperor Hadrian or Antoninus Pius, either to the dedicators or their predecessors. For the cult of the Nutrices, see Cat. No. 11.

Dating: Middle or second half of the 2nd century (onomastics – Šašel Kos).

13. Relief dedicated to the Nutrices Augustae

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 11. Area 5, Pl. 51: 2.

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 974.

Description: Slab with a relief depiction and inscription in a moulded frame, damaged and partly missing in the upper part. The depiction shows a woman on the left, possibly a servant (surviving from the waist down), who is holding a vessel in her right hand. The central figure is handing an infant over the altar to the Nutrix who is sitting to the right (her head is broken off) and breastfeeding a naked infant. Punctuation marks are triangular.

Material/size: Marble. H. 56 cm, w. 71 cm, th. 10 cm, letter h. 1.5–1.7 cm.

Bibliography: EDCS-07600370 = HD007962 = lupa 8760. AE 1986, 568.

Tušek 1986, 349, Pl. 8; Jevremov 1988, 58–59, No. 30; Šašel Kos 1993, 226, No. 15; Šašel Kos 1999a, 169, No. 28, Fig. 14.

Transcription:

Nutricibus Aug(ustis) sacr(um). T(itus) Cassius Verinus dec(urio) col(oniae) Poet(ovionensium), praef(ectus) fabr(um), praef(ectus) pro Iivir(is) et Donnia Maximilla con(iux) pro salute T(iti) Cassi Severi fili(i).

Translation: To the Nutrices Augustae. Titus Cassius Verinus, member of Poetovio's town council, official in charge of the guild of craftsmen, acting mayor, and his wife Donnia Maximilla (set this up) for the welfare of their son Titus Cassius Severus.

Apparatus:

L. 2: Last letter carved on the frame.

Commentary:

The gentilicium *Cassius* is very common and widespread across the Empire, cited in all the basic onomastic corpora (see introduction to the catalogue). Interestingly, P. Cassius Secundus, prefect of the *ala Britannica milliaria civium Romanorum*, set up

Kat. št. / Cat. No. 13.

in Emoni P. Kasij Sekund, prefekt britanske pomožne vojaške enote (*ala Britannica milliaria civium Romanorum*), postavil oltar lokalnemu božanstvu Ekvorni (Šašel, Šašel 1977), podobno kot je Kasij Verin v Petovionii postavil oltar lokalnim Nutricam. Kognomen *Verinus* je značilen predvsem za keltska in germanska območja (OPEL IV, 158–159). *Donnii* so bili brez dvoma romanizirani keltski staroselci, saj je ime izpričano predvsem na keltskih območjih (OPEL II, 107; EDCS). Ženski kognomen *Maximilla* se sicer največkrat pojavlja v Italiji (Rim in Prva italjska regija), pogost pa je tudi v Galiji, Dalmaciji in Panoniji (OPEL III, 69; EDCS).

Za vlogo dekurionov v mestih in funkcijo *praefectus pro Ilviris* glej kat. št. 3, za kult Nutric glej kat. št. 11.

Datacija: Sredina ali druga polovica 2. st. (arheologija – Šašel Kos).

14. Votivna reliefna plošča, posvečena vzvišenim Nutricam

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 11. Območje 5, t. 51: 2.

Hramba: PMPO, inv. št. RL 973.

Opis: Reliefna plošča je desno zgoraj odlomljena, poškodovan pa je tudi levi spodnji vogal z delom napisu. V reliefu s preprostim okvirjem je desno upodobljena Nutrica na prestolu (glava je odlomljena), ki doji povitega dojenčka. Oblečena je v dolgo nagubano obleko z dolgimi rokavi. Pred njo je oltar, čez katerega ji ženska v dolgi nagubani obleki s kratkimi rokavi in z lasmi spetimi na zatilju v figo podaja majhnega otroka. Za njo stoji na levi strani ženska (služabnica?) v dolgi nagubani obleki s kratkimi rokavi, ki z obema rokama drži košaro

Kat. št. / Cat. No. 14.

an altar to the local deity Equorna at Emona (Šašel Šašel, 1977) similarly as Cassius Verinus set up an altar at Poetovio dedicated to the local Nutrices. The cognomen *Verinus* mainly occurs in Celtic and Germanic areas (OPEL IV, 158–159). *Donnii* were certainly members of the Romanised Celtic population, as the name has mainly been recorded in Celtic areas (OPEL II, 107; EDCS). The female cognomen *Maximilla* is most common in Italy (Rome and Regio I), but is also fairly numerous in Gallia, Dalmatia and Pannonia (OPEL III, 69; EDCS).

For the role of the *decuriones* in Roman towns and the function of *praefectus pro Ilviris*, see Cat. No. 3, for the cult of the Nutrices, see Cat. No. 11.

Dating: Middle or second half of the 2nd century (archaeology – Šašel Kos).

14. Relief dedicated to the Nutrices Augustae

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 11. Area 5, Pl. 51: 2.

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 973.

Description: Slab with a relief depiction in an inscribed simple frame with missing upper right corner and damage to the left lower corner with the inscription. The depiction shows a woman on the left, possibly a servant, wearing a long dress with short sleeves and holding a basket with goods on her head. The central female figure, in a long dress with short sleeves and hair gathered in a chignon, is holding a naked infant over the altar and handing it over to the Nutrix (head is missing), who is sitting on a throne to the right of the altar and breastfeeding a swaddled infant. She is wearing a long dress with

dobrot, ki jo nosi na glavi. Napis se nahaja pod reliefom. Trikotna ločilna znamenja so globoka.

Material/mere: Marmor. V. 62 cm, š. 71 cm, db. 10 cm, v. črk 2–2,5 cm.

Literatura: EDCS-07600371 = HD007965 = *lupa* 8761. AE 1986, 569.

Tušek 1986, 349–350, T. 9; Jevremov 1988, 59–60, št. 31; Šašel Kos 1999a, 171, št. 30, sl. 16.

Transkripcija:

Nutricibus Auḡ(ustis) sacrum. L(ucius) Fusc(inius) Exsuperatus, Aug(ustalis) col(oniae)

Poet(ovionensium), et

[Ae?]lia Honorata pro salute

[- F]uscini Honorati fil(ii) v(otum) s(olverunt).

Prevod: Posvečeno vzvišenim Nutricam. Lucij Fuscinijs Eksuperat, avgustal v koloniji Petovionij, in Elija (?) Honorata sta za zdravje sina Fuscinijs Honorata izpolnila zaobljubo.

Tekstnokritični komentar:

Vr. 1: Namesto G vklesana črka C.

Vr. 3: Po AE, Jevremov, EDCS in *lupa* napačno *[fi]lia*, po Šašel Kos in EDH *[Ae?]lia*, vendar možno tudi *[Iu]lia* (prim. Šašel Kos 1999a, 171).

Vr. 2 in 3: V AE transkribirano kot ena vrstica.

Komentar:

Gentilno ime *Fuscinius* je zelo redko; do zdaj je izpričano po enkrat v Sp. Germaniji, Belgijski Galiji, Lugdunski Galiji in Panoniji ter trikrat v Noriku (OPEL II, 156; Kakoschke 2012, 105; EDCS). Prav tako redek je kognomen *Exsuperatus*, ki je največkrat izpričan v Panoniji, a šele po vladanju Marka Avrelija (OPEL II, 131; Barkóczi 1964, 311; EDCS). Kognomen *Honoratus* je eden najpogostejših kognomnov imperija.

Lucij Fuscinijs Eksuperat je bil svečenik – avgustal. Običajno so bili avgustali osvobodenci (Alföldy 1958, 435; Šašel Kos 1999b), ki so skrbeli za cesarski kult v mestu, med njihove naloge pa so sodile tudi raznovrstne aktivnosti znotraj municipijev in kolonij, kar jim je omogočalo hitro in enostavno vključitev v vsakdanje življenje mesta (Alföldy 1958, 434). Na območju Petovione in njenega agra je bilo do zdaj odkritih kar osem napisov z omembo avgustalov (CIL III 4107; AIJ 312; ILJug 341; CIL III 10882; Kušan Špalj 2014, št. 79/164 in št. 73/159 ter Ragolič, Gojkovič 2016, 190–192).

Datacija: Najverjetneje sredina 2. st. (paleografija – Šašel Kos).

long sleeves. The inscription is on the widened lower frame. Punctuation marks are deep and triangular.

Material/size: Marble. H. 62 cm, w. 71 cm, th. 10 cm, letter h. 2–2.5 cm.

Bibliography: EDCS-07600371 = HD007965 = *lupa* 8761. AE 1986, 569.

Tušek 1986, 349–350, Pl. 9; Jevremov 1988, 59–60, No. 31; Šašel Kos 1999a, 171, No. 30, Fig. 16.

Transcription:

Nutricibus Auḡ(ustis) sacrum. L(ucius) Fusc(inius) Exsuperatus, Aug(ustalis) col(oniae)

Poet(ovionensium), et

[Ae?]lia Honorata pro salute

[- F]uscini Honorati fil(ii) v(otum) s(olverunt).

Translation: To the Nutrices Augustae. Lucius Fuscinius Exsuperatus, priest of the imperial cult at Poetovio (*augustalis*), and Aelia (?) Honorata for the welfare of their son Fuscinius Honoratus fulfilled their vow.

Apparatus:

L. 1: Letter C carved instead of G.

L. 3: AE, Jevremov, EDCS and *lupa* erroneously restore as *[fi]lia*, Šašel Kos and EDH as *[Ae?]lia*, but possibly also *[Iu]lia* (cf. Šašel Kos 1999a, 171).

L. 2 and 3: AE transcribes as a single line.

Commentary:

The nomen gentile *Fuscinius* is very rare; so far it has been recorded once in Germania Inferior, Gallia Belgica, Gallia Lugdunensis and Pannonia, and three times in Noricum (OPEL II, 156; Kakoschke 2012, 105; EDCS). Also rare is the cognomen *Exsuperatus*, which is most frequent in Pannonia, but only after the rule of Marcus Aurelius (OPEL II, 131; Barkóczi 1964, 311; EDCS). The cognomen *Honoratus*, in contrast, is one of the commonest cognomina of the Empire.

Lucius Fuscinius Exsuperatus was a priest – *augustalis*. These were usually freedmen (Alföldy 1958, 435; Šašel Kos 1999b) who attended to the maintenance of the imperial cult, but also had other tasks in municipia and coloniae that allowed them to quickly and easily integrate the everyday life of a town (Alföldy 1958, 434). The territory of Poetovio thus far yielded as many as eight inscriptions mentioning *augustales* (CIL III 4107; AIJ 312; ILJug 341; CIL III 10882; Kušan Špalj 2014, No. 79/164 and No. 73/159, and Ragolič, Gojkovič 2016, 190–192).

Dating: Most likely mid-2nd century (paleography – Šašel Kos).

15. Votivna reliefna plošča, posvečena vzvišenim Nutricam

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 11. Območje 5, t. 51: 2.

Hramba: PMPO, inv. št. RL 972.

Opis: Reliefna plošča s preprostim okvirjem ima v reliefni niši upodobljeni na levi in desni strani dve sedeči Nutrici v dolgih nagubanih oblekah, ki obe dojeta povitega dojenčka. V sredini je upodobljena tretja Nutrica v dolgi nagubani obleki, ki z levo roko drži stoječega otroka za roko, z desnico pa žrtvuje s patero nad trinožnim oltarjem. Napis se nahaja na okvirju pod reliefno nišo. Okrogla ločilna znamenja so plitva.

Material/mere: Marmor. V. 53 cm, š. 80 cm, db. 12 cm, v. črk 1,5–2,9 cm.

Literatura: EDCS-07600366 = HD007950 = lupa 8762. AE 1986, 564.

Tušek 1986, 348 in 368, T. 5, 1; Jevremov 1988, 61, št. 32; Šašel Kos 1999a, 174–175, št. 35, sl. 21.

Transkripcija:

Nutricibus Aug(ustis) sacr(um).

Vitalis et Vi[n]tumila coniugi(!) pro Maximilla f(ilia) v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito).

Prevod: Posvečeno vzvišenim Nutricam. Vitalis in žena Vintumila sta za hčerko Maksimilo zaobljubo izpolnila rada in po pravici.

Tekstnokritični komentar:

Vr. 2: Dopolnitev imena žene je negotova. Napačno *coniugi* namesto *coniux*.

Komentar:

Medtem ko se kognomen *Vitalis* pojavlja množično po vsem imperiju (glej onomastično literaturo navedeno v uvodu kataloga), je ženino ime *Vintumila* (če je branje pravilno) do zdaj izpričano zgolj na tem napisu.

Datacija: Konec 2. ali začetek 3. st. (paleografija – Šašel Kos).

15. Relief dedicated to the Nutrices Augustae

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 11. Area 5, Pl. 51: 2.

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 972.

Description: Completely preserved slab with a relief depiction in an inscribed simple frame. Sitting at either end of the relief is a Nutrix in a long dress, breastfeeding a swaddled infant. Between them is the third Nutrix in a long dress who is holding a patera in her right hand and offering sacrifice on the altar, and with her left hand holding the hand of a child. The inscription is on the widened lower frame. Punctuation marks are round and shallow.

Material/size: Marble. H. 53 cm, w. 80 cm, th. 12 cm, letter h. 1.5–2.9 cm.

Bibliography: EDCS-07600366 = HD007950 = lupa 8762. AE 1986, 564.

Tušek 1986, 348 and 368, Pl. 5, 1; Jevremov 1988, 61, No. 32; Šašel Kos 1999a, 174–175, No. 35, Fig. 21.

Transcription:

Nutricibus Aug(ustis) sacr(um).

Vitalis et Vi[n]tumila coniugi(!) pro Maximilla f(ilia) v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito).

Translation: To the Nutrices Augustae. Vitalis and his wife Vintumila for their daughter Maximilla willingly and deservedly fulfilled their vow.

Apparatus:

L. 2: The restoration of the wife's name is uncertain. *Coniugi* mistakenly for *coniux*.

Commentary:

While the cognomen *Vitalis* is very common and widespread across the Empire (see introduction to the catalogue), the wife's name *Vintumila* (if the reading is correct) has only been recorded here.

Dating: End of the 2nd or beginning of the 3rd century (paleography – Šašel Kos).

Kat. št. / Cat. No. 15.

16. Votivna reliefna plošča, posvečena vzvišenim Nutricam

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 11. Območje 5, t. 51: 2.

Hramba: PMPO, inv. št. 978.

Opis: Robovi votivne plošče so okrušeni, površina mesta odkrušena. V sredini plošče s preprostim okvirjem je upodobljena ženska v dolgi nagubani obleki ob oltarju, ki sedeči Nutrici na desni strani podaja otroka. Nutrica sedi na stolu z visokim naslonjalom in doji dojenčka. Levo je upodobljena služabnica v dolgi nagubani obleki, ki z obema rokama drži pladenj s hlebi kruha, ki ga nosi na glavi. Napis se nahaja na okvirju pod upodobitvijo. Trikotna ločilna znamenja so plitva.

Material/mere: V. 41 cm, š. 46 cm, db. 7 cm, v. črk 0,9–1,5 cm.

Literatura: EDCS-07600367= HD007953 = lupa 8763. AE 1986, 565.

Tušek 1986, 348, T. 6; Jevremov 1988, 61–62, št. 33; Šašel Kos 1999a, 173, št. 33, sl. 19.

Transkripcija:

*Nutricibus Augustis
deis. Aur' e'lius Servandus et
Ulpia Secundina pro Secumdino(!)
et Servato fili<i>s votum.*

⁵ *V(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito).*

Prevod: Posvečeno božanskim vzvišenim Nutricam. Avrelij Servand in Ulpija Sekundina sta se za sinova Sekundina in Servata zaobljubila. Zaobljubo sta izpolnila rada in po pravici.

Tekstnokritični komentar:

Črke so površno izdelane, vrstice niso dosledne in ravne. Ločilna znamenja ne stojijo samo med posameznimi (okrajšanimi) besedami, ampak tudi znotraj posameznih besed (prim. Šašel Kos 1999a, 173).

Vr. 2: Namesto E v *Aurelius* vklesana črka F.

Vr. 3–5: Po AE in EDCS ni navedeno deljenje vrstic.

Komentar:

Cesarsko gentilno ime *Aurelius* je izpričano po vsem imperiju (glej temeljno onomastično literaturo navedeno v uvodu kataloga), množično se začne pojavljati po uvedbi Antoninovega edikta (*constitutio Antoniniana*) v letu 212, ko so vsi svobodni ljudje dobili polnopravne državne pravice, novi državljani pa so običajno prevzeli Karakalovo gentilno ime *Aurelius*. Prav tako se povsod izredno pogosto pojavlja tudi gentilno ime *Ulpus*, najpogosteje v Panoniji. To je povezano z rastočo urbanizacijo v času Trajana, ki je mesto Petoviovo povzdignil v status kolonije, nekaterim prebivalcem pa podaril rimsko državljanstvo. Kognomni *Servandus*, *Secundinus* in *Servatus* so pogosti (glej temeljno onomastično literaturo navedeno v uvodu kataloga).

Datacija: Konec 2. ali prva polovica 3. st. (onomastika – Šašel Kos).

16. Relief dedicated to the Nutrices Augustae

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 11. Area 5, Pl. 51: 2.

Kept in: PMPO, Inv. No. 978.

Description: Slab with a relief depiction in an inscribed simple frame with missing upper left and lower right corners, as well as chipped edges. Shown on the far left is a servant in a long dress holding a platter with loaves of bread on her head. The centrally positioned female figure in a long dress is handing a child over to the Nutrix across the altar. The Nutrix is sitting on a high-back chair and breastfeeding a child. The inscription is on the widened lower frame. Punctuation marks are shallow and triangular.

Material/size: H. 41 cm, w. 46 cm, th. 7 cm, letter h. 0.9–1.5 cm.

Bibliography: EDCS-07600367= HD007953 = lupa 8763. AE 1986, 565.

Tušek 1986, 348, Pl. 6; Jevremov 1988, 61–62, No. 33; Šašel Kos 1999a, 173, No. 33, Fig. 19.

Transcription:

*Nutricibus Augustis
deis. Aur' e'lius Servandus et
Ulpia Secundina pro Secumdino(!)
et Servato fili<i>s votum.*

⁵ *V(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito).*

Translation: To the divine Nutrices Augustae. Aurelius Servandus and Ulpia Secundina vowed for their sons Secundinus and Servatus. They willingly and deservedly fulfilled their vow.

Apparatus:

The letters are carved imprecisely and in irregular lines. Punctuation marks stand not only between individual (abbreviated) words, but also between individual letters of words (cf. Šašel Kos 1999a, 173).

L. 2: Letter F carved instead of E in *Aurelius*.

L. 3–5: AE and EDCS do not state the line division.

Commentary:

The imperial gentilitium *Aurelius* can be found across the Empire (see introduction to the catalogue). It became very common after *constitutio Antoniniana* in 212 that granted full Roman citizenship to all free individuals, with the new citizens usually taking Caracalla's gentilitium *Aurelius*. Also widespread and very common is the gentilitium *Ulpus*, which is most common in Pannonia. This is linked to the growing urbanization in the time of Trajan, who raised Petovio to the status of a colony and granted Roman citizenship to some of its inhabitants. The cognomina *Servandus*, *Secundinus* and *Servatus* are common (see introduction to the catalogue).

Dating: End of the 2nd or first half of the 3rd century (onomastics – Šašel Kos).

Kat. št. / Cat. No. 16.

Kat. št. / Cat. No. 17.

17. Votivna reliefna plošča, posvečena Nutricam

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 11. Območje 5, t. 51: 2.

Hramba: PMPO, inv. št. RL 977.

Opis: Votivna plošča je spodaj in desno odlomljena. Reliefna niša je obdana s preprostim okvirjem. Levo je upodobljena služabnica (?) v nagubani obleki, ki v desni roki nosi posodo z ročajem, z levico pa na svoji glavi drži košaro s hlebi kruha ali pecivom. Pred njo stoji ženska v nagubani obleki s kratkimi rokavi, ki drži povitega dojenčka. Na desni strani tretja ženska v nagubani obleki drži golega otroka nad oltarjem. Morda je v desnem, danes odbitem delu reliefa bila upodobljena sedeča Nutrica. Napis je danes odlomljen.

Material/mere: Marmor. V. 42 cm, š. 56 cm, db. 6 cm.

Literatura: lupa 8758.

Tušek 1986, 349, T. 5:2; Jevremov 1988, 56–57, št. 28; Šašel Kos 1999a, 176, št. 37, sl. 23.

Komentar:

Reliefna plošča je bila najdena skupaj z ostalimi tukaj predstavljenimi votivnimi ploščami Nutricam (prim. kat. št. 11–16) kot del poznoantičnega groba. Ker je plošča spodaj odlomljena, je tako danes izgubljen tudi napis, ki je bil verjetno vklesan na spodnjem robu plošče.

Datacija: Morda 2. st. (po Šašel Kos).

17. Relief dedicated to the Nutrices

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 11. Area 5, Pl. 51: 2.

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 977.

Description: Slab with a relief depiction in a simple frame with missing lower and right parts. The depiction shows a female servant (?) on the left holding a handled vessel in her right hand and supporting a basket with loaves of bread or pastry on her head with the left hand. Standing to the right of her is a woman in a short-sleeved dress holding a swaddled infant. Further right is another woman holding a naked child above the altar. The far right part of the relief is missing and presumably bore the depiction of a seated Nutrix. The inscription, presumably located on the lower frame, is also missing.

Material/size: Marble. H. 42 cm, w. 56 cm, th. 6 cm.

Bibliography: lupa 8758.

Tušek 1986, 349, Pl. 5:2; Jevremov 1988, 56–57, No. 28; Šašel Kos 1999a, 176, No. 37, Fig. 23.

Commentary:

The slab was found together with all of the above-presented slabs dedicated to the Nutrices (cf. Cat. No. 11–16) in a Late Roman grave.

Dating: Possibly 2nd century (according to Šašel Kos).

18. Votivni relief, posvečen Priapu

Najdišče: Delavci Osojnikove zadruga so v letu 1953 orali na severovzhodnem pobočju Panorame, med pešpotjo in vurberško cesto, severno od telefonskih drogov. Po večkratnem pregledu terena je bil poleg ostalih keramičnih, koščeni, bronastih, steklenih in kamnitih najdb najden tudi fragment votivnega reliefa Priapa (Bratanič 1954). Območje 4, podrobno nelocirano (t. 12).

Hramba: PMPO, inv. št. RL 665.

Opis: Relief je zgoraj odlomljen. Priap je upodobljen kot gol moški v razkoraku s težiščem na desni nogi, čez ramena ima ogrnjen plašč, ki ga ima na desni rami spetega z okroglo fibulo. V gubi plašča nosi sadje, ki ga podpira z levo roko. V spuščeni desnici drži košaro polno sadja. Falus ima poudarjen in mu sega do gležnja leve noge. Glava in vrat sta odlomljena. Napis se nahaja ob strani in med nogami.

Material/mere: Pohorski (?) marmor. V. 25,5 cm, š. 19 cm, db. 5 cm.

Literatura: EDCS-32300432 = lupa 9387.

Bratanič 1954, 364 sl. 3; Jevremov 1988, 104, št. 113; Jerala 2009, 157–158, kat. št. 90.

Transkripcija:

T(erminus) fel(ix).

Prevod: Blagohoten Tërmin.

Tekstnokritični komentar:

Napis se začne desno od nog in se konča med nogami boga.

Komentar:

Po mitološki razlagi je bil Priap (gr. *Πρίαπος*, lat. *Priapus*) sin Dioniza in Afrodite, na trebuh katere je Hera iz ljubosumja položila roko in s tem še nerojenega Priapa kaznovala z grdim izgledom in ogromnim falusom. Iz sramu je Afrodita sina izpostavila v gorah, kjer so ga vzgajali pastirji, zaradi poudarjenega falusa pa so ga častili kot prinašalca plodnosti. Med njegove glavne naloge je sodilo spodbujanje vegetativne in živalske plodnosti, posledično pa tudi odvratanje škode. Izviral naj bi iz Lampsaka v Mali Aziji, v rimski svet se pa se je širil skupaj z Dionizom, s katerim je bil tesno povezan. Običajno je upodobljen kot bradat starec, gol ali s plaščem, ki ga ima po navadi zavihanega nad trebuhom, tako da je poudarjena velikost falusa; v gubi plašča nosi sadje. Častili so ga tako v mestih kot na podeželju, predvsem v vrtovih, vinogradih, pašnikih in gajih, kjer so lesene kipce in upodobitve, najpogosteje na meje parcel, preprosto započili v zemljo (Herter 1954; Heinze 2001, 308–309).

Datacija: Ni elementov za datacijo.

18. Relief dedicated to Priapus

Find context: Workers of the Osojnik cooperative ploughed the NE slope of Panorama in 1953, between the path and the Vurberg road, north of the telephone poles. A subsequent survey of the area yielded ceramic, bone, bronze, glass and stone finds, the last also included a fragment of a relief dedicated to Priapus (Bratanič 1954). Area 4, detailed location unknown (Pl. 12).

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 665.

Description: Slab with a relief depiction and inscription with missing upper part. Priapus is shown naked, with the legs apart and the weight on his right leg. He has a cloak across the shoulders fastened on the right shoulder with a disc brooch. With the left hand he is holding fruit in the fold of his cloak, while a basket brimming with fruit is in the right hand. His phallus is large, reaching to the left ankle. The head and neck are missing. The inscription is carved at the side and between the legs.

Material/size: Pohorje (?) marble. H. 25.5 cm, w. 19 cm, th. 5 cm.

Bibliography: EDCS-32300432 = lupa 9387.

Bratanič 1954, 364 Fig. 3; Jevremov 1988, 104, No. 113; Jerala 2009, 157–158, Cat. No. 90.

Transcription:

T(erminus) fel(ix).

Translation: Blessed Terminus.

Apparatus:

The inscription begins right of the legs and terminates between them.

Commentary:

According to mythology, Priapus (*Πρίαπος*) was the son of Dionysus and Aphrodite. Jealous Hera placed her hand onto the pregnant belly of Aphrodite and punished the unborn Priapus with an ugly exterior and a large phallus. Ashamed of her son, Aphrodite exposed him in the mountains, where he was raised by shepherds who worshipped him as the conveyor of fertility due to his large phallus. One of his main tasks was encouraging all kinds of procreation, including that of livestock and plants, consequently also preventing damage. He is believed to originate in Lampsakos in Asia Minor and spread into the Roman world together and closely linked to Dionysus. He is usually shown as a bearded old man, either completely naked or draped in a cloak most frequently folded above the belly to emphasise the size of the phallus and bearing fruits in the fold. He was venerated in urban areas and the countryside, primarily in gardens, vineyards, pastures and groves where wooden statues and other depictions would be simply driven into the ground, usually at the boundaries of plots of land (Herter 1954; Heinze 2001, 308–309).

Dating: No elements for dating.

Kat. št. / Cat. No. 18.

Kat. št. / Cat. No. 19.

19. Votivna reliefna plošča, posvečena Silvanu

Najdišče: Izkopavanja Abramića leta 1911, stavba z več prostori. Fragmenti votivne plošče so bil najdeni v sobi C in D (Abramić 1914, 91–92, sl. 68). Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI; t. 35: C, D; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. R 8294.

Opis: Ohranjenih je pet prilegajočih se odlomkov votivne plošče z ostankom reliefne niše in delom napisa. Od reliefa je ohranjen samo spodnji del. Levo so vidne noge osebe, oblečene v dolgo oblačilo, ki stoji ob oltarju. Desno od osebe je baza z ostanki napisa ANO. Na drugi strani oltarja je moški v kratki tuniki, ob njem na desni strani pa so vidne še noge ženske, oblečene v dolgo oblačilo. Ženska ima desnico usmerjeno proti cilindričnemu predmetu, morda prenosnemu oltarju.

Material/mere: Marmor. V. 20,5 cm, š. 39 cm, db. 4,5 cm, v. črk 3–3,4 cm.

Literatura: EDCS-11301027 = HD068893.

AIJ 337.

Abramić 1914, 101–102, sl. 73.

Jerala 2009, 144–145, kat. št. 73.

Transkripcija:

[Silv]ano//

[--- co]nveniunt v(oto) s(uscepto) sac(rarium?)
sa(craverunt).

19. Relief dedicated to Silvanus

Find context: Excavations by Abramić in 1911, multi-room building. Fragments of the relief were found in Rooms C and D (Abramić 1914, 91–92, Fig. 68). Area 2/5 or 2/6, Building X or XI; Pl. 35: C, D; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. R 8294.

Description: Five conjoining fragments of the lower part of a slab with relief depiction in an inscribed simple frame. Visible on the left are the feet of a figure in a long dress standing at the altar, of which only the base is visible bearing the letters ANO. On the other side of the altar is a male figure in a short tunic and further right a woman in a long dress. Her right hand points to a cylindrical object, possibly a portable altar. The inscription is on the widened lower frame.

Material/size: Marble. H. 20.5 cm, w. 39 cm, th. 4.5 cm, letter h. 3–3.4 cm.

Bibliography: EDCS-11301027 = HD068893.

AIJ 337.

Abramić 1914, 101–102, Fig. 73.

Jerala 2009, 144–145, Cat. No. 73.

Transcription:

[Silv]ano//

[--- co]nveniunt v(oto) s(uscepto) sac(rarium?)
sa(craverunt).

Prevod: (Posvečeno) Silvanu ... so se zbrali (in) po zaobljubi posvetili svetišče.

Tekstnokritični komentar:

Vr. 1–2: Po *EDH* je napis transkribiran v štirih vrstah z argumentacijo, da je morda vr. 1 stala na sredini upodobljenega oltarja oziroma se je napis začel na zgornjem robu okvirja, ki obdaja upodobitev.

Vr. 2: Po Sarii možna dopolnitev tudi *sac(ellum)*. Abramčić vrstico dopolnjuje kot [*qui ad .....co*]nveniunt, pri čemer je v manjkajočem delu bil naveden kraj, kjer so se verniki sestajali.

Komentar:

Silvan, zaščitnik polj, gozdov in čred pa tudi mej in popotnikov, je čaščen po vsem imperiju (za čaščenje Silvana v donavskih provincah glej Dészpa 2012; v Dalmaciji in Panoniji pa Perinić 2016). Najstarejši napis sodi v avgustejski čas (*CIL IX 2799*), vendar je kult v donavskih provincah dosegel višek predvsem v drugi polovici 2. in v začetku 3. st. Izvor kulta ni popolnoma jasen; najverjetneje je Silvan italskega (etrusčanskega) izvora, mestoma pa lahko opazimo tudi lokalna mešanja z nekim neznanim avtohtonim božanstvom (cf. Matijašić, Tassaux 2000, 85; Dészpa 2012, 95–96 in 183 ter Perinić 2016, 1–10 s starejšo literaturo). Silvan je lahko upodobljen kot starec (z brado in kodrastimi lasmi) ali kot mladenič (brez brade), s pastirsko palico (*pedum*), srpom (*falx*), piščaljo (*syrix*) in psom, s čimer je bila poudarjena njegova pastirska vloga, medtem ko prisotnost drevesa in ukrivljenega noža (včasih tudi jelena) kaže povezavo z gozdarstvom oziroma vinogradništvom; Matijašić, Tassaux 2000, 79). V Dalmaciji Silvan na reliefih običajno nastopa kot moški s kozjimi rogovi in nogami – t. i. *tragopus* (kozjenog) (Matijašić, Tassaux 2000, 85, 88–89; Perinić 2016, 8). Silvanovi ukrasni pridevki (t. i. epiteton) so *Domesticus*, *Silvestris*, *Augustus*, *Castrensis* ipd.; epiteton *Augustus* je pogost v Dalmaciji in Akvileji (Dészpa 2012, 224 in 267; Perinić 2016, 59–60).

Tukaj predstavljena reliefna plošča je bila odkrita v dveh sobah večje stavbe na Panorami (Abramić 1914). Domeneva se, da je bila omenjena stavba (X ali XI) kultni prostor čaščenja več različnih božanstev. Glede na ohranjeno besedilo napisa, so se tukaj morda sestajali člani nekega združenja (*collegium*) (prim. Dészpa 2012, 163; Zaccaria 2000).

Datacija: Konec 2. ali 3. st.

Translation: To Silvanus ... they gathered after undertaking their vow (and) set up a sanctuary.

Apparatus:

L. 1–2: *EDH* transcribes the inscription in four lines, arguing that Line 1 may have stood in the middle of the depicted altar or possibly even on the upper frame of the relief.

L. 2: According to Saria, the restoration as *sac(ellum)* is also possible. Abramčić restores the line as [*qui ad .....co*]nveniunt, with the missing part stating the place where the worshippers would gather.

Commentary:

Silvanus was the protector of forests and fields, also of livestock, boundaries and travellers. He was venerated across the Empire (for the worship of Silvanus in the Danubian provinces, see Dészpa 2012; in Dalmatia and Pannonia, see Perinić 2016). The earliest inscription mentioning Silvanus dates to the Augustan period (*CIL IX 2799*). In the Danubian provinces, the cult reached its peak in the second half of the 2nd and the early 3rd century. The origin of the cult is unclear; he is most likely of Italic (Etruscan) origin, but merged with autochthonous divinities also outside Italy (cf. Matijašić, Tassaux 2000, 85; Dészpa 2012, 95–96 and 183, as well as Perinić 2016, 1–10 with earlier references). He can be depicted as an old (with a beard and wavy hair) or a young man (beardless), with a shepherd's staff (*pedum*), sickle or pruning knife (*falx*), flute (*syrix*) and a dog that underline his role as a shepherd, while the presence of a tree and a pruning knife (sometimes also a stag) links him to forestry and winegrowing (Matijašić, Tassaux 2000, 79). In Dalmatia, Silvanus is usually shown as a man with goat's horns and legs – *tragopus* (Matijašić, Tassaux 2000, 85, 88–89; Perinić 2016, 8). His epitheta are *Domesticus*, *Silvestris*, *Augustus*, *Castrensis* and others; the epitheton *Augustus* is common in Dalmatia and Aquileia (Dészpa 2012, 224 and 267; Perinić 2016, 59–60).

The fragments of this relief on Panorama were found in two of the rooms of a large building (Abramić 1914). It is presumed that this building (X or XI) was the cult place for the worship of different deities. The surviving inscription suggests it may have been the cult place of a *collegium* (cf. Dészpa 2012, 163; Zaccaria 2000).

Dating: End of the 2nd or 3rd century.

20. Votivni oltar, posvečen Viktoriji

Najdišče: Najden decembra 1952, ko so delavci Osojnikeve zadrage orali na vzhodnem pobočju Panoramskega hriba. Območje 3, podrobno nelocirano (t. 12).

Hramba: PMPO, inv. št. RL 619.

Opis: Oltar v obliki stebra je spodaj odlomljen, mesto pa tudi okrušen. Napisno polje je profilirano, levo in desno od njega pa sta izdelani pravokotni profilirani reliefni niši. V obeh je upodobljena gola Viktorija. Plašč ji je zdrsnil na boke, lase ima spete na zatilju v figo. V desnici drži palmovo vejico, v levisi venec.

Material/mere: Bel (pohorski?) marmor. V. 50 cm, pr. 39 cm, v. črk 1,6–2,5 cm.

Literatura: EDCS-10000391 = HD074703 = *lupa* 8848. *ILJug* 340.

Bratanič 1953, 285–286; Sovrè 1955, 31; Bratanič 1956, 139; Jevremov 1988, 112–113, št. 127; Jerala 2009, 137, kat. št. 64.

Transkripcija:

Victo-
riae
Aug(ustae) sac(rum).
C(aius) Cassi-

5

us
Silvester
vet(eranus) leg(ionis) IIII
F[l(aviae) Fel]licis
[pro? salut]e(?)

10

Prevod: Posvečeno vzvišeni Viktoriji. Gaj Kasij Silvester, veteran legije Četrte Flavije Srečne je za zdravje ...

Tekstnokritični komentar:

Vr. 6: Sovrè napačno *Silvanus*. T *longa*

Vr. 8: Od druge črke je viden zgornji konec.

Vr. 9: Od zadnje črke viden samo zgornji konec, lahko tudi F.

Komentar:

Oltar v obliki stebrička (*cippus*) po svoji obliki izstopa. Običajno so oltarji kvadri z napisom na sprednji strani in le redko z upodobitvami na eni ali obeh stranskih ploskvah. Iz Italije in province Dalmacije so znani nagrobniki v obliki stebrička (npr. *lupa* 9629, 9633, 20691 ipd.).

Rimska boginja in personifikacija zmage Viktorija je pogosto upodobljena kot krilata ženska z rogom izobilja, vencem ali palmovo vejico – slednja dva atributa prepoznamo tudi na petovionskem oltarju. Rimljani so jo častili že v času republike (Miano 2016), njeno čaščenje pa se je iz Italije razširilo v province predvsem z vojsko (Weinstock 1958, 2529). Na votivnih oltarjih se kot njeni ukrasni pridevki pojavljajo *Britannica*, *Parthica*, *Aeterna*, *Domina*, *Sancta*, a daleč najpogostejši epiteton

20. Altar dedicated to Victoria

Find context: Found in December 1952, when the workers of the Osojnik cooperative ploughed the east slope of Panorama. Area 3, detailed location unknown (*Pl.* 12).

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 619.

Description: Fragment of a round altar. The inscription field has a moulded frame as do the relief niches on either side. Both feature a naked Victoria with the cloak around the hips and the hair gathered in a chignon. She holds a palm branch in the right hand and a wreath in the left.

Material/size: White (Pohorje?) marble. H. 50 cm, diam. 39 cm, letter h. 1.6–2.5 cm.

Bibliography: EDCS-10000391 = HD074703 = *lupa* 8848. *ILJug* 340.

Bratanič 1953, 285–286; Sovrè 1955, 31; Bratanič 1956, 139; Jevremov 1988, 112–113, No. 127; Jerala 2009, 137, Cat. No. 64.

Transcription:

Victo-
riae
Aug(ustae) sac(rum).
C(aius) Cassi-

5

us
Silvester
vet(eranus) leg(ionis) IIII
F[l(aviae) Fel]licis
[pro? salut]e(?)

10

Translation: To Victoria Augusta. Gaius Cassius Silvester, veteran of the Fourth Legion Flavia Felix for the welfare ...

Apparatus:

L. 6: Sovrè erroneously read as *Silvanus*. T *longa*.

L. 8: Only the upper end is visible of the second letter.

L. 9: Only the upper end is visible of the last letter, possibly also F.

Commentary:

The altar stands apart in its form of a round pillar (*cippus*) from the usual square altars that only rarely have relief depictions on one or both sides. Round tombstones are known from Italy and the province of Dalmatia (for example *lupa* 9629, 9633, 20691 ipd.).

The Roman goddess and personification of Victory is often depicted as a winged woman holding a cornucopia, wreath or a palm branch – the last two attributes are also shown on the altar from Poetovio. Romans already worshipped her in the Republican period (Miano 2016). Her veneration spread from Italy to the provinces mainly with the army (Weinstock 1958, 2529). Her name on altars is often associated with epitheta *Britannica*, *Parthica*, *Aeterna*, *Domina*, *Sancta* and by far the most com-

je *Augusta* (Weinstock 1958, 2533–2534; Scherf 2003, 189–190). Oltar je Viktoriji postavil Gaj Kasij Silvester, katerega rodovno ime je po *OPEL*-u zelo pogosto predvsem v (severni) Italiji, Galiji, Dalmaciji in Hispaniji, čeprav se pojavlja tudi v drugih provincah (*OPEL* II, 41); za razprostranjenost imena v Noriku glej Kakoschke 2012, 332–333 in Scherrer 2002, 20–21 ter 24–25, Karte 6. Kognomen *Silvester* je najpogosteje izpričan v Italiji in Dalmaciji (*OPEL* IV, 82; Alföldy 1969, 297–298; *EDCS*), zato je András Mócsy menil, da je pokojni Gaj Kasij Silvester morda izviral iz Dalmacije (Mócsy 1959, 190 in 213, št. 4). Isti *Caius Cassius Silvester* je izpričan tudi na nagrobniku, odkritem na območju dominikanskega samostana na Ptujju (*CIL* III 4056). Na obeh ptujskih spomenikih piše, da je bil Gaj Kasij Silvester veteran Četrte flavijske legije, ki se je pod Trajanom (med letoma 102 in 107) nahajala v Sarmizegetusi, v času Marka Avrelija pa je bila premaknjena v Akvink (dan. Budimpešta) v Spodnji Panoniji. Poimenovanje *legio III Fl(avia) Felix* se pojavlja do vladavine Trajana oziroma Hadrijana, kasneje se legija imenuje le *III Flavia* (Ritterling 1925, 1540–1549).

Datacija: Morda prva polovica 2. st. (vojaška zgodovina).

mon *Augusta* (Weinstock 1958, 2533–2534; Scherf 2003, 189–190). The altar in Poetovio was set up by C. Cassius Silvester, whose nomen gentile is very common mainly in (northern) Italy, Gallia, Dalmatia and Hispania, although it also occurs in other provinces (*OPEL* II, 41); for the distribution of the name in Noricum, see Kakoschke 2012, 332–333 and Scherrer 2002, 20–21 and 24–25, Map 6. The cognomen *Silvester* is most frequently recorded in Italy and Dalmatia (*OPEL* IV, 82; Alföldy 1969, 297–298; *EDCS*), which led András Mócsy to posit that C. Cassius Silvester may have originated in Dalmatia (Mócsy 1959, 190 and 213, No. 4). The same *Gaius Cassius Silvester* is also known from a tombstone found at the Dominican Monastery in Ptuj (*CIL* III 4056). Both inscriptions state that he was a veteran of *legio III Flavia*. This legion was stationed at Sarmizegetusa under Trajan (between 102 and 107) and moved to Aquincum (present-day Budapest) in Lower Pannonia under Marcus Aurelius. The nomen *Felix* has been recorded during the reign of Trajan or Hadrian, later it was dropped (Ritterling 1925, 1540–1549).

Dating: Possibly first half of the 2nd century (military history).

Kat. št. / Cat. No. 20
(po / after *lupa* 8848).

21. Fragment votivnega oltarja

Najdišče: Izkopavanja Abramića leta 1911, stavba z več prostori. Odkrit v sobi C (Abramić 1914, 91–92, sl. 68). Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, t. 35: C; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. RL 72.

Opis: Spodnji del votivnega oltarja. Profilirana baza in levi rob sta mestoma odkrušena. Hrbtna stran je neobdelana.

Material/mere: Bel (pohorski?) marmor. V. 53 cm, š. 41 cm, db. 24 cm, v. črk 2–2,5 cm.

Literatura: EDCS-11301032 = HD027442 = lupa 9378.

AIJ 346 = CIGP 58 = AE 1920, 62.

Abramić 1914, 110–111, sl. 85.

Dobó 1940, 176, št. 54; Jevremov 1988, 102, št. 110; Jerala 2009, 193, kat. št. 138.

Pomembne omembe: Abramić 1925a, 155, št. 201 = Abramić 1925b, 155, št. 201; Fitz 1994, 1091, št. 721.

Transkripcija:

[---]Σ[---]

[ἐ]πίτρο-

πος

Σεβ(αστοῦ)

⁵ [pr]o salute sua

[fil]iaequae et

[c]oniugis.

Prevod: ... cesarski upravnik (je postavil) za blagor sebe, hčere in žene.

Tekstnokritični komentar:

Vr. 1: Na tem mestu je stala posvetitev božanstvu in ime dedikanta (verjetno prav tako zapisani z grškimi črkami).

Vr. 2–4: ἐπίτροπος Σεβαστοῦ = procurator Augusti.

Komentar:

Za pobiranje carin so v rimski državi od zgodnje cesarske dobe do konca 1. st. skrbele družbe najemnikov izterjevanja davkov (*societates publicanorum*), nato pa so bila posamezna carinska območja zaupana zakupnikom (*conductores*). V Petovionu je bil sedež ilirskega carinskega okrožja (*publicum portorii Illyrici*) ustanovljen med vladavino Hadrijana ali nekoliko za tem. Med vladanjem Komoda je administracija carine prišla pod direktni nadzor države (prim. *CIL* III 752=7435 iz leta 182), posamezna carinska območja pa so od zdaj vodili cesarjevi prokuratorji (*procuratores Augusti*; Laet 1949, 378; Saria 1951, 1169 in 1174; Vittinghoff 1953, zlasti 384–394). Imena in funkcije uradnikov carine so znana iz številnih napisov, odkritih znotraj I. in II. ptujskega mitreja (Dobó, 1940, 173–176, št. 32–54; Saria 1951, 1178; Dobó 1968, 182–183; Horvat et al. 2003, 157). Ime cesarjevega prokuratorja (ki je na zgoraj obravnavanem napisu naveden v grščini) ni ohranjeno, je pa iz Ptujja kot cesarjev prokurator poznan Gaj Antonij Ruf (*C. Antonius Rufus*, *CIL* III 14354³³ in 14354³⁴).

21. Fragment of an altar

Find context: Excavations by Abramić in 1911, Room C of a multi-room building (Abramić 1914, 91–92, Fig. 68). Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, Pl. 35: C; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 72.

Description: Lower part of an altar with a moulded base and damage to the base and left edge. The rear side is coarsely dressed.

Material/size: White (Pohorje?) marble. H. 53 cm, w. 41 cm, th. 24 cm, letter h. 2–2.5 cm.

Bibliography: EDCS-11301032 = HD027442 = lupa 9378.

AIJ 346 = CIGP 58 = AE 1920, 62.

Abramić 1914, 110–111, Fig. 85.

Dobó 1940, 176, No. 54; Jevremov 1988, 102, No. 110; Jerala 2009, 193, Cat. No. 38.

Main references: Abramić 1925a, 155, No. 201 = Abramić 1925b, 155, No. 201; Fitz 1994, 1091, No. 721.

Transcription:

[---]Σ[---]

[ἐ]πίτρο-

πος

Σεβ(αστοῦ)

⁵ [pr]o salute sua

[fil]iaequae et

[c]oniugis.

Translation: ... imperial procurator (set this up) for the welfare of himself, his daughter and his wife.

Apparatus:

L. 1: Contained the dedication to a deity and the name of the dedicator (probably also written in Greek).

L. 2–4: ἐπίτροπος Σεβαστοῦ = procurator Augusti.

Commentary:

From the Early Imperial period to the end of the 1st century, the collection of customs duties in the Roman state was entrusted to *societates publicanorum*, a business organisation for collecting taxes and other activities, later individual customs territories were entrusted to *conductores* or lessees. The central offices of the Illyrian customs (*publicum portorii Illyrici*) were established in Poetovio in the reign of Hadrian or shortly thereafter. Under Commodus, the customs administration came under direct control of the state (cf. *CIL* III 752=7435 from the year 182), while individual customs territories were headed by *procuratores Augusti* (Laet 1949, 378; Saria 1951, 1169 and 1174; Vittinghoff 1953, particularly 384–394). The names and functions of the customs officers in Poetovio are known from the numerous inscriptions found in Mithrea I and II at Ptuj (Dobó, 1940, 173–176, Nos. 32–54; Saria 1951, 1178; Dobó 1968, 182–183; Horvat et al. 2003, 157). The name of the imperial procurator (written in Greek) did not survive on this altar, but we know of a C. Antonius Rufus who had this function at Poetovio (*CIL* III 14354³³ and 14354³⁴).

Kat. št. / Cat. No. 21 (po / after *lupa* 9378).

Datacija: Med letoma 180–193 ali po 211 (omemba enega cesarja – Fitz).

22. Fragment votivnega oltarja

Najdišče: Izkopavanja Abramića leta 1911, najden v zapisnem materialu hipokavsta. Območje 2/8, stavba XVIIb, t. 41; 42.

Hramba: PMPO, stara inv. št. A 533.

Opis: Ohranjen je spodnji del votivnega oltarja ali baze. Rob je na levi in desni strani še viden.

Material/mere: Marmor. V. 21 cm, š. 14 cm, v. črk 3 cm.

Literatura: EDCS-11301035 = HD068904.

AIJ 349.

Abramić 1914, 112, sl. 86.

Transkripcija:

[...]E(?)[..]

Helen[a(?)]

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Prevod: ... Helena (?) je izpolnila zaobljubo rada in po pravici.

Tekstnokritični komentar:

Vr. 1: Od črke E(?) ohranjena samo spodnja vodoravna hasta; lahko bi bila tudi L. Po Abramiću morda C ali R.

Kat. št. / Cat. No. 22.

Dating: 180–193 or after 211 (the mention of one emperor – Fitz).

22. Fragment of an altar

Find context: Excavations by Abramić in 1911, found in the fill of the hypocaust in Building XVIIb. Area 2/8, Building XVIIb, Pl. 41; 42.

Kept in: PMPO, previous Inv. No. A 533.

Description: Fragment of the lower part of a small altar or pedestal with the original sides surviving in small parts.

Material/size: Marble. H. 21 cm, w. 14 cm, letter h. 3 cm.

Bibliography: EDCS-11301035 = HD068904.

AIJ 349.

Abramić 1914, 112, Fig. 86.

Transcription:

[...]E(?)[..]

Helen[a(?)]

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Translation: ... Helena (?) willingly and deservedly fulfilled her vow.

Apparatus:

L. 1: Only the lower hasta survives of the letter E(?) that might also be an L. Possibly C or R according to Abramić.

Komentar:

Grški kognomen *Helenus* (tudi *Elenus*, v ženski obliki tudi *Elena*, *Helene*, *Helena*; gr. Ἠλένη) je izredno pogosto izpričan v Italiji (predvsem v Rimu oziroma Laciju) in v zahodnih provincah, drugje je redek (*OPEL* II, 175; Kakoschke 2012, 443; *EDCS*). Najverjetneje se je ime v Panonijo razširilo iz severne Italije prek Akvileje (Barkóczi 1964, 313).

Datacija: Druga polovica 2. ali začetek 3. st. (onomastika – Barkóczi).

23. Fragment votivnega oltarja

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 22. Območje 2/8, stavba XVIIb, t. 41; 42.

Hramba: PMPO, stara inv. št. A 328.

Opis: Ohranjen je levi spodnji del votivnega oltarčka.

Okvir, ki je obdajal napis, je na levi strani odklesan.

Material/mere: Marmor. V. 28 cm, š. 34 cm, db. 18,5 cm, v. črk 1,9–2,1 cm.

Literatura: *EDCS*-11301036 = *HD*068905.

AIJ 351.

Abramič 1914, 112, sl. 87.

Transkripcija:

[--- cum]

Maxima [et ---]

nilla fili(i)s [pro]

salute su[a et]

⁵ *suoru[m v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]*.

Prevod: ... s hčerama Maksimo in ... je za svoje zdravje in za zdravje svojih postavil/-a zaobljubo rad/-a in po pravici.

Tekstnokritični komentar:

Vr. 1: Od črke M ohranjen samo spodnji del prve haste.

Komentar:

Latinski kognomen *Maximus* sodi med enega najpogostejše razširjenih imen (glej uvod h katalogu). Pred vladavino Marka Avrelija je večkrat izpričano v Emoni in Karnuntu (Mócsy 1959, 181). Od drugega imena na spomeniku so ohranjene le črke *-nilla*, ki se lahko dopolnijo na več načinov (Mócsy 1983, 374), vendar sta imeni *Petronilla* ali *Crispinilla* (tako je predlagal že Saria) med vsemi najpogostejše zastopani, tudi v Petovionu.

Datacija: Druga polovica 2. ali 3. st. (onomastika – Barkóczi).

Commentary:

The Greek cognomen *Helenus* (also *Elenus*, in the female form *Elena*, *Helene*, *Helena*; Ἠλένη) is very common in Italy (mainly Rome and Latium) and the western provinces, while it is rare elsewhere (*OPEL* II, 175; Kakoschke 2012, 443; *EDCS*). The name probably spread to Pannonia via northern Italy and Aquileia (Barkóczi 1964, 313).

Dating: Second half of the 2nd or early 3rd century (onomastics – Barkóczi).

23. Fragment of an altar

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 22. Area 2/8, Building XVIIb, Pl. 41; 42.

Kept in: PMPO, previous Inv. No. A 328.

Description: Fragment of the left lower part of an altar with the inscription in a moulded frame.

Material/size: Marble. H. 28 cm, w. 34 cm, th. 18.5 cm, letter h. 1.9–2.1 cm.

Bibliography: *EDCS*-11301036 = *HD*068905.

AIJ 351.

Abramič 1914, 112, Fig. 87.

Transcription:

[--- cum]

Maxima [et ---]

nilla fili(i)s [pro]

salute su[a et]

⁵ *suoru[m v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]*.

Translation: ... with daughters Maxima and ... for the welfare of himself/herself and his/hers willingly and deservedly fulfilled his/her vow.

Apparatus:

L. 1: Only the lower part of the first hasta survives of the letter M.

Commentary:

The Latin cognomen *Maximus* is among the most widespread in the Empire (see introduction to the catalogue). It has been recorded on several inscriptions from Emona and Carnuntum dated to the time of Marcus Aurelius (Mócsy 1959, 181). Of the second name only *-nilla* survives that can be restored in more than one way (Mócsy 1983, 374), with the names *Petronilla* or *Crispinilla* (as Saria already suggested) the most common and also documented at Poetovio.

Dating: Second half of the 2nd or 3rd century (onomastics – Barkóczi).

Kat. št. / Cat. No. 23.

Kat. št. / Cat. No. 24.

24. Fragment votivnega oltarja

Najdišče: Fragment je bil odkrit leta 1928 na vzhodnem pobočju Panorame (t. i. Ferberškov vrh). Območje 4, t. 49: 3.

Hramba: PMPO, stara inv. št. A 729.

Opis: Ohranjen je spodnji levi del votivnega oltarčka. Baza je profilirana. Vidni so sledovi načrtanja vrstic.

Material/mere: Apnenec. V. 52,5 cm, š. 40,5 cm, db. 29 cm, v. črk 2,5–3 cm.

Literatura: EDCS-11301037 = HD068937.

AIJ 352.

Abramić 1931, 182–183.

Jevremov 1988, 50, št. 21.

Transkripcija:

Ulp[us]

Proc(u)l[us]

v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)].

Prevod: ... Ulpij Prokul je izpolnil zaobljubo rad in po pravici.

Tekstnokritični komentar:

Vr. 1 in 2: Možna dopolnitev tudi v ženski obliki kot Ulpia Proc(u)la.

Komentar:

Abramić (1931, 183) in Saria (AIJ) sta sklepala, da je bil oltar morda posvečen Jupitru, ker naj bi na Panorami stalo Jupitrovo svetišče (prim. CIL III 4018 = kat. št. 7, 4024 = kat. št. 6; Abramić, 1925, 32).

24. Fragment of an altar

Find context: Found in 1928 on the east slope of Panorama (Ferberškov vrh). Area 4, Pl. 49: 3.

Kept in: PMPO, previous Inv. No. A 729.

Description: Lower left fragment of an altar with a moulded base. Visible setting-out lines.

Material/size: Limestone. H. 52.5 cm, w. 40.5 cm, th. 29 cm, letter h. 2.5–3 cm.

Bibliography: EDCS-11301037 = HD068937.

AIJ 352.

Abramić 1931, 182–183.

Jevremov 1988, 50, No. 21.

Transcription:

Ulp[us]

Proc(u)l[us]

v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)].

Translation: ... Ulpius Proculus willingly and deservedly fulfilled his vow.

Apparatus:

L. 1 and 2: Possible restoration in the female form as Ulpia Proc(u)la.

Commentary:

Abramić (1931, 183) and Saria (AIJ) posited that the altar may have been dedicated to Jupiter on the basis of the possible existence of a temple of Jupiter on Panorama (cf. CIL III 4018 = Cat. No. 7, 4024 = Cat. No. 6; Abramić, 1925, 32).

The cognomen *Proclus* (also *Proculus*) developed from the praenomen *Proculus* associated with the

Kognomen *Proclus* (tudi *Proculus*) se je razvil iz prenomna *Proculus*, ki sta ga v času zgodnje republike nosili patricijski rodbini *Gegania* in *Verginia* (Salomies 1987, 44–45, 100, 133, 141, 171–172, 186; Kajanto 1965, 39–40 in 42). Izpričan je po vsem imperiju (glej temeljno onomastično literaturo v uvodu h katalogu). Za gentilno ime *Ulpius* glej kat. št. 16.

Datacija: 2. st. (onomastika).

25. Fragment votivnega oltarja

Najdišče: Izkopavanja Abramića leta 1911, stavba z več prostori (Abramić 1914, 91–92, sl. 68). Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, prostor C ali D, t. 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. R 8300.

Opis: Votivni oltarček je na vseh straneh odlomljen. V vr. 5 je med okrajšanima črkama V in S vidno ločilno znamenje.

Material/mere: Pohorski (?) marmor. V. 21 cm, š. 6,5 cm, db. 10 cm, v. črk 2–2,5 cm.

Literatura: EDCS-11301040 = HD068907.

AIJ 355.

Jerala 2009, 193–194, kat. št. 139.

Pomembne omembe: Abramić 1914, 112, sl. 88.

Transkripcija:

[---]TR[---]

[---]ERI[---]

[---]ETI[---]

[---]VTY[---]

⁵ *v(otum) s(olv-) [l(iben-) m(erito)]*.

Prevod: ... je izpolnil/so izpolnili zaobljubo rad/-i in po pravici.

Tekstnokritični komentar:

Vr. 4: Saria dopušča možnost dopolnitve vrstice kot [Euty[ches].

Datacija: Ni elementov za datacijo.

patrician families of *Gegania* and *Verginia* in the Early Republic (Salomies 1987, 44–45, 100, 133, 141, 171–172, 186; Kajanto 1965, 39–40 and 42). It is recorded across the Empire (see introduction to the catalogue). For the gentilium *Ulpius*, see Cat. No. 16.

Dating: 2nd century (onomastics).

25. Fragment of an altar

Find context: Excavations by Abramić in 1911, multi-room building (Abramić 1914, 91–92, Fig. 68). Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, Room C or D, Pl. 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. R 8300.

Description: Broken off on all sides except the front. A punctuation mark is visible in Line 5 between the abbreviated letters V and S.

Material/size: Pohorje (?) marble. H. 21 cm, w. 6.5 cm, th. 10 cm, letter h. 2–2.5 cm.

Bibliography: EDCS-11301040 = HD068907.

AIJ 355.

Jerala 2009, 193–194, Cat. No. 139.

Main references: Abramić 1914, 112, Fig. 88.

Transcription:

[---]TR[---]

[---]ERI[---]

[---]ETI[---]

[---]VTY[---]

⁵ *v(otum) s(olv-) [l(iben-) m(erito)]*.

Translation: ... willingly and deservedly fulfilled his/her/their vow.

Apparatus:

L. 4: Saria allows for the possible restoration as [Euty[ches].

Dating: No elements for dating.

Kat. št. / Cat. No. 25.

NAGROBNI SPOMENIKI

FUNERARY MONUMENTS

26. Nagrobna stela za Julijo Kupito

Najdišče: Najdena med zaščitnimi izkopavanji leta 1983 na severozahodni strani Panorame. Območje 5, t. 51: 3.

Hramba: PMPO, Inv. št. RL 1033.

Opis: Popolnoma ohranjena nagrobna stela je le na robovih nekoliko okrušena. Nad napisnim poljem je v niši upodobljeno doprsje pokojnikov: očeta, mame in hčere. Na levi strani je mati oblečena v tuniko, ogrnjena v palo (*palla*), okrog vratu nosi ogrlico, na sredincu desnice pa ima prstan. Lase ima na obeh straneh počesane ob glavi in na zatilju spete v figo. Obe roki je položila na hčerkinu ramena. Na desni strani je upodobljen bradat moški (*Apuleius Lupus*) oblečen v tuniko in ogrnjen s plaščem (*sagum*), ki ga ima na desnem ramenu spetega s fibulo. Na mezinu levice nosi pečatni prstan, v roki pa drži zvitek (*volumen*). Z desnico čez ramena objema ženo, ki stoji na njegovi desni. Hčerka je upodobljena med staršema in je oblečena v tuniko in nosi tudi ogrinjalo. Vsadnik za pritrditev v podlago je ohranjen. Med izkopavanji je bil odkrit tudi pripadajoči podstavek, ki pa je med dvigovanjem začel razpadati, zaradi česar so ga arheologi kasneje *in situ* zasuli. Trikotna ločilna znamenja so plitva in stojijo dosledno za (okrajšanimi) besedami.

Material/mere: Bel marmor, podstavek je bil izdelan iz rumenega peščenca (?). V. 153 cm, š. 60 cm, db. 27 cm, v. črk 2,5 cm (vr. 1), 3–3,5 cm (vr. 2–13).

Literatura: EDCS-07600372 = HD007968 = lupa 4250. AE 1986, 570.

Tušek 1986, 350–352 sl. 4 in T. 10; Mander 2013, 288, št. 614.

Pomembne omembe: Tušek 1984, 244 in 246.

Transkripcija:

*Memoriae //
Iuliae Cupitae,
obsequentissi-
mae et rarissim<a>e*

⁵ *propter pietatem*

coniugi, quae

vixit ann(os) XX, mēns(es)

VIII, d(ies) XIII. Apul(eius)

Lupus, mil(es) leg(ionis) XIII

¹⁰ *Gem(inae), et Iulia Fec<u>la,*

filia superst^es,

et Tiberi<a> Domitiāna,

mater et s(ibi) vivi f(aciendum) c(uraverunt).

Prevod: V spomin na zelo predano in edinstveno ženo Julijo Kupito, ki je živela 20 let, 9 mesecev in 13 dni. Apulej Lupus, vojak 14. Dvojne legije in živeča hčerka Julija Fekula in mati Tiberija Domicijana so

26. Tombstone for Julia Cupita

Find context: Found in 1983 during rescue excavations on the NW slope of Panorama. Area 5, Pl. 51: 3.

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 1033.

Description: Completely preserved tombstone with chipped edges. It has a portrait niche in a simple frame above and below it an inscription in a moulded frame. The deceased mother, father and daughter are depicted from the waist up. The mother on the left wears a tunic and *palla*, a necklace and a finger ring on the right middle finger. Her hair is combed in rippling waves behind the ears and tied at the nape into a chignon. Both hands are resting on her daughter's shoulders. The bearded father on the right (*Apuleius Lupus*) is dressed in a tunic and *sagum*, the latter fastened with a brooch on the right shoulder. He wears a signet ring on the little finger of the left hand that holds a scroll (*volumen*). His right arm is placed across the shoulders of his wife. Between them is the daughter wearing a tunic and cloak. Below the portrait niche is the inscription in a moulded frame. The tombstone had a foot, while the corresponding plinth was also found during the excavations, but it began disintegrating when lifted and archaeologists rather decided to backfill it *in situ*. The punctuation marks are triangular and stand consistently after (abbreviated) words.

Material/size: Tombstone of white marble, plinth of yellow sandstone (?). H. 153 cm, w. 60 cm, th. 27 cm, letter h. 2.5 cm (L. 1), 3–3.5 cm (L. 2–13).

Bibliography: EDCS-07600372 = HD007968 = lupa 4250. AE 1986, 570.

Tušek 1986, 350–352 Fig. 4 and Pl. 10; Mander 2013, 288, No. 614.

Main references: Tušek 1984, 244 and 246.

Transcription:

*Memoriae //
Iuliae Cupitae,
obsequentissi-
mae et rarissim<a>e*

⁵ *propter pietatem*

coniugi, quae

vixit ann(os) XX, mēns(es)

VIII, d(ies) XIII. Apul(eius)

Lupus, mil(es) leg(ionis) XIII

¹⁰ *Gem(inae), et Iulia Fec<u>la,*

filia superst^es,

et Tiberi<a> Domitiāna,

mater et s(ibi) vivi f(aciendum) c(uraverunt).

Translation: In memory of a compliant and peerless of wives Iulia Cupita who lived 20 years, 9 months and 13 days. Apuleius Lupus, soldier of the Fourteenth Legion Gemina and surviving daughter Iulia

za časa življenja poskrbeli za postavitev (nagrobnika Juliji Kupiti) in sebi.

Tekstnokritični komentar:

Vr. 1: Vrstica je vklesana med portretno nišo in napisnim poljem.

Vr. 2: Prvi I *longa*.

Vr. 7: Zadnja črka je vklesana na robu.

Vr. 8/9: Deljenje vrstic v *AE* in pri Mander ni označeno.

Vr. 10: Črki I v imenu *Iulia* sta vklesani nekoliko večje, druga zaradi ligature s črko L.

Vr. 11: *Superstis* namesto *superstes*.

Komentar:

Gentilno ime *Apuleius* (pogosteje *Appuleius*) je precej pogosto izpričano v Italiji (predvsem v Laciju in Kampaniji), Afriki, Dalmaciji, Hispaniji in Panoniji, redkeje drugje (*OPEL* I, 67–68; *EDCS*). Gens *Apuleia* se je v mejna območja Norika in Panonije priselila najbrž iz Akvileje (Šašel 1987, 151), v Navportu (dan. Vrhnika) so bili *Apuleii* prvi republikanski naseljenci (Šašel Kos 1990, 25; cf. *RINMS* 10 in 12). Kognomen *Lupus* je pogost predvsem v Italiji in na območjih s keltskim prebivalstvom (*OPEL* III, 39; Alföldy 1969, 234; Kakoschke 2012, 488). V Panonijo se je ime iz zahoda razširilo na koncu 1. st. (Mócsy 1959, 179). Hčerka nosi redke kognomen *Fecula*, ki je po *OPEL*-u izpričan samo enkrat v Hispaniji kot moški kognomen (*OPEL* II, 137; *AE* 1920, 79). Mati nosi gentilno ime *Tiberia*, ki je pogosto v Afriki, Dalmaciji, Galiji, severni Italiji in Panoniji (*OPEL* IV, 121; *EDCS*). Kognomen *Domitianus* je razširjen predvsem na zahodu (*OPEL* II, 105); po vladavini Marka Avrelija je med vsemi donavskimi provincami najpogostejši prav v Panoniji (Barkóczy 1964, 310).

Legio XIV Gemina je bila od leta 113 vse do pozne antike stacionirana v Karnuntu (dan. Bad Deutsch-Altenburg; Ritterling 1925, 1727–1747; Franke 2000).

Datacija: Med letoma 235 in 285 (frizura matere – Mander).

Fecula, as well as mother *Tiberia Domitiana* (set this up) for her and themselves in their lifetime.

Apparatus:

L. 1: Carved on the frame between the portrait niche and the inscription field.

L. 2: First I *longa*.

L. 7: Last letter carved on the frame.

L. 8/9: *AE* and Mander have no line division.

L. 10: The letters I in the name *Iulia* are larger, the second one due to the ligature with L.

L. 11: *Superstis* instead of *superstes*.

Commentary:

The gentilium *Apuleius* (more commonly *Appuleius*) is rather common in Italy (particularly in Latium and Campania), Africa, Dalmatia, Hispania and Pannonia, rarely elsewhere (*OPEL* I, 67–68; *EDCS*). The gens *Apuleia* probably immigrated to the border areas of Noricum and Pannonia from Aquileia (Šašel 1987, 151); at Nauportus (present-day Vrhnika), *Apuleii* were the first Republican immigrants (Šašel Kos 1990, 25; cf. *RINMS* 10 and 12). The cognomen *Lupus* is common mainly in Italy and areas with a Celtic population (*OPEL* III, 39; Alföldy 1969, 234; Kakoschke 2012, 488). The name spread to Pannonia from the west towards the end of the 1st century (Mócsy 1959, 179). The daughter bears a rare cognomen *Fecula*, documented according to *OPEL* only once in Hispania as a male cognomen (*OPEL* II, 137; *AE* 1920, 79). The mother's gentilium, *Tiberia*, is frequent in Africa, Dalmatia, Gallia, northern Italy and Pannonia (*OPEL* IV, 121; *EDCS*). The cognomen *Domitianus* is widespread mainly in the west (*OPEL* II, 105); in the Danubian provinces after the reign of Marcus Aurelius, it was most common in Pannonia (Barkóczy 1964, 310). *Legio XIV Gemina* was stationed at Carnuntum (present-day Bad Deutsch-Altenburg) from 113 to Late Antiquity (Ritterling 1925, 1727–1747; Franke 2000).

Dating: Between 235 and 285 (hairstyle of the mother – Mander).

FRAGMENTI

27. Fragment napisa

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 25. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, verjetno prostor C ali D, t. 35; 39.

Hramba: PMPO.

Opis: Napis se nahaja na robu plošče nepravilnih oblik, ki je levo in desno odlomljena. Po Abramiću je napis stal na zgoraj lokasto zaključeni nadzidni strešici, po Sarii gre morda za del okrogle mize.

Material/mere: Apnenec (?). V. 7 cm, š. 32 cm, db. 23 cm, v. črk 5 cm.

Literatura: EDCS-11301097 = HD068908 AIJ 441.

Abramić 1914, 112–113, sl. 89.

Transkripcija:

C(aius) Iul(ius) A[---]

Prevod: Gaj Julij A[–].

Tekstnokritični komentar:

Črke spominjajo na kurzivo.

Abramić transkribira kot *C(aia) Iulia [---]*, po AIJ *C(aius) Iul(ius) Ia[---]*.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

Kat. št. / Cat. No. 27.

Kat. št. / Cat. No. 26
(po / after lupa 4250).

FRAGMENTS

27. Fragment of an inscription

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 25. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, probably Room C or D, Pl. 35; 39.

Kept in: PMPO.

Description: Fragment of a slab with the inscription at the surviving edge. According to Abramić, the inscription stood on a small arched roof, Saria writes it may be part of a round table.

Material/size: Limestone (?). H. 7 cm, w. 32 cm, th. 23 cm, letter h. 5 cm.

Bibliography: EDCS-11301097 = HD068908 AIJ 441.

Abramić 1914, 112–113, Fig. 89.

Transcription:

C(aius) Iul(ius) A[---]

Translation: Gaius Julius A[–].

Apparatus:

Letters similar to a cursive.

Abramić transcribes as *C(aia) Iulia [---]*, AIJ as *C(aius) Iul(ius) Ia[---]*.

Dating: No elements for dating.

28. Fragment napisne plošče

Najdišče: Fragment je bil odkrit med sondiranji leta 1983 na položnem pobočju Panorame, južno od današnjega vodnega zbiralnika (sektor VI). Območje 2/7, t. 26–30: 19.

Hramba: PMPO.

Opis: Fragment je na vseh straneh odlomljen. Črke so dobro ohranjene, ohranjeni trikotni ločilni znamenji sta globoki.

Material/mere: Beli marmor (?). V. 12 cm, š. 27 cm, db. 13 cm, v. črk 5 cm.

Literatura: EDCS-67300070 = HD071702.

Tušek 1986, 353–354, sl. 7.

Transkripcija:

[---] E Ulp(i--) V[---]
[---]DE[---]

Prevod: ... Ulpiju/Ulpiji ...

Tekstnokritični komentar:

Vr. 1: Gentilno ime *Ulp(ius)* je običajno okrajšano s prvimi tremi črkami, zato je možna tako moška kot ženska oblika imena *Ulp(ius)* ali *Ulp(ia)*.

Vr. 2: Namesto E možno tudi F. Po Tušku ligatura *et̄*.

Datacija: Verjetno 2. st. (onomastika).

28. Fragment of an inscription

Find context: Found in 1983 during trial trenching on the gentle south slope of Panorama, south of the modern water cistern (Sector VI). Area 2/7, Pl. 26–30: 19.

Kept in: PMPO.

Description: Fragment is broken off on all sides except the front. The letters are well preserved, the two surviving punctuation marks are triangular and deep.

Material/size: White marble (?). H. 12 cm, w. 27 cm, th. 13 cm, letter h. 5 cm.

Bibliography: EDCS-67300070 = HD071702.

Tušek 1986, 353–354, Fig. 7.

Transcription:

[---] E Ulp(i--) V[---]
[---]DE[---]

Translation: ... Ulp(ius)/Ulp(ia) ...

Apparatus:

L. 1: The gentilitium *Ulp(ius)* is usually abbreviated to the first three letters, hence both the male and female form, *Ulp(ius)* or *Ulp(ia)*, is possible.

L. 2: F also possible instead of E. Ligature *et̄* according to Tušek.

Dating: Probably 2nd century (onomastics).

Kat. št. / Cat. No. 28

(po / after Tušek 1986, 353, sl. / Fig. 7).

29. Fragment nagrobnega napisa

Najdišče: Fragment je bil odkrit med izkopavanji Balduina Sarie na Panorami leta 1913 (Saria 1922, 194–195). Območje 2/6, stavba XI ali ulica B7, t. 25–34.

Hramba: PMPO, stara inv. št. A 717.

Opis: Od nagrobnega napisa je ostal le fragment, ki je na vseh straneh odlomljen. Črke so bile pobarvane z rdečo barvo, vrstice pa začrtane. Med posameznimi (okrajšanimi) besedami so vklesana trikotna ločilna znamenja.

Material/mere: Beli marmor (?). V. 16 cm, š. 30 cm, db. 11 cm, v. črk 6 cm.

Literatura: EDCS-11301057 = HD068976.

AIJ 384 z risbo.

Saria 1922, 194–195 z risbo sl. 5.

Transkripcija:

[--- a]nn(orum) X[---]
[stip(endiorum)] X(?)II, h(ic) s(itus) [e(st)].
[---]P(?)[---]

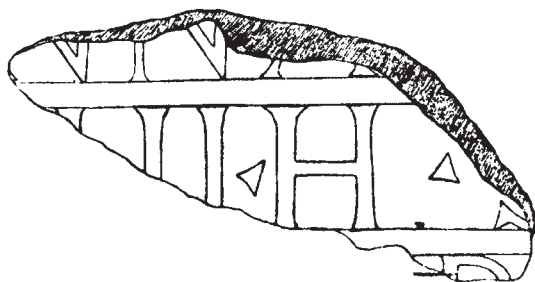
Prevod: ... let ... po 12 (?) letih vojaškega roka ... leži tukaj...

Tekstnokritični komentar:

Vr. 2: Število let služenja vojske je zaradi loma na tem mestu negotovo; možno tudi VII ali XVII.

Vr. 3: Saria navaja kot možnost dopolnitve [h(eres)] p(osuit). Namesto črke P lahko tudi B ali R.

Datacija: 1. st. (paleografija – Saria).

29. Fragment of a funerary inscription

Find context: Excavations by Saria in 1913 (Saria 1922, 194–195). Area 2/6, Building XI or Street B7, Pl. 25–34.

Kept in: PMPO, previous Inv. No. A 717.

Description: Only a fragment broken off on all sides survives of the inscription. The letters were painted red and carved with the help of setting-out lines. Triangular punctuation marks separate (abbreviated) words.

Material/size: White marble (?). H. 16 cm, w. 30 cm, th. 11 cm, letter h. 6 cm.

Bibliography: EDCS-11301057 = HD068976.

AIJ 384 with drawing.

Saria 1922, 194–195 with drawing in Fig. 5.

Transcription:

[--- a]nn(orum) X[---]
[stip(endiorum)] X(?)II, h(ic) s(itus) [e(st)].
[---]P(?)[---]

Translation: ... years ... after 12 (?) years of military service ... lies buried here...

Apparatus:

L. 2: The length of his military service is uncertain as the inscription is missing here; possible also VII or XVII.

L. 3: Saria states [h(eres)] p(osuit) as a possible restoration. Letter B or R possible instead of P.

Dating: 1st century (paleography – Saria).

Kat. št. / Cat. No. 29
(po / after AIJ 384).

Kat. št. / Cat. No. 30
(po / after Tušek 1986, 353, sl. / Fig. 6).

30. Fragment nagrobnika

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 28. Območje 2/7, t. 26–30: 19.

Hramba: PMPO.

Opis: Ohranjen je levi akroterij nagrobnega oltarja. Znotraj akroterija je vklesana črka D (v manjkajočem desnem je stala črka M).

Material/mere: Beli marmor (?). V. 12 cm, š. 12,5 cm, db. 11 cm, v. črk 6 cm.

Literatura: EDCS-67300069 = HD071700.

Tušek 1986, 353–354, sl. 6.

Transkripcija:

D(is) // [M(anibus)] //

Prevod: Posvečeno Božanskim Manom ...

Datacija: Verjetno 2. ali 3. st.

31. Fragment sarkofaga (?)

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 20. Območje 3, podrobno nelocirano (t. 12).

Hramba: PMPO, inv. št. RL 616.

Opis: Ohranjen je spodnji del napisne plošče z delom spodnje profilacije. Črke so neenakomerno velike, v zadnjih dveh vrsticah nekoliko večje in kvalitetnejše.

Material/mere: Pohorski (?) marmor. V. 70,5 cm, š. 75 cm, db. 15 cm, v. črk 3,3 cm (vr. 7 in 8,5 cm).

Literatura: EDCS-39500039 = HD035593 = lupa 9448.

CIGP³ 2007, 60 = SEG 31, 894.

Bratanič 1953, 283–285; Sovrè 1955, 26–32; Bratanič 1956, 137–140; Alič 1956, 141–142; Šašel Kos 1980, 11–20.

Kat. št. / Cat. No. 31
(po / after lupa 9448).

30. Fragment of a funerary altar

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 28. Area 2/7, Pl. 26–30: 19.

Kept in: PMPO.

Description: Left acroterium of a funerary altar survives and bears the letter D (the missing right acroterium would have had the letter M).

Material/size: White marble (?). H. 12 cm, w. 12.5 cm, th. 11 cm, letter h. 6 cm.

Bibliography: EDCS-67300069 = HD071700.

Tušek 1986, 353–354, Fig. 6.

Transcription:

D(is) // [M(anibus)] //

Translation: To the spirits of the departed ...

Dating: Probably 2nd or 3rd century.

31. Fragment of a sarcophagus (?)

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 20. Area 3, detailed location unknown (Pl. 12).

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 616.

Description: Fragment of a slab with an inscription in a moulded frame. The letters are unevenly large, in the last two lines slightly larger and carved with more precision.

Material/size: Pohorje (?) marble. H. 70.5 cm, w. 75 cm, th. 15 cm, letter h. 3.3 cm (l.7 and 8.5 cm).

Bibliography: EDCS-39500039 = HD035593 = lupa 9448.

CIGP³ 2007, 60 = SEG 31, 894.

Bratanič 1953, 283–285; Sovrè 1955, 26–32; Bratanič

Transkripcija:

[---]ΝΤΟ κρίσι[---]

θεσπεσίην ΑΙ[---]

[---]Ν ἀμιθιάλοντες[---]

εὐσεβίης ΤΑΓΑ[---]

⁵ [---] οὐράνιον πόλον ΑΥ+[---]

[---?] εὐμενέων ἀρε[τη (?) ---]

vac.

[---]ΒΗΣ Νείλω δόσαν[---]

[---]ης vac. τῶνδε [---]

Tekstnokritični komentar:

Branje po Kónacsu.

Vr. 1: Prve tri črke sodijo najverjetneje h glagolski obliki za 3. os. množine. Sledila je beseda *κρίσις*, bolj v pomenu sodba kot osebno ime *Κρίσπος* (prim. Sovrè 1955, 29).

Vr. 2: *θεσπέσιος* = božji, božanski.

Vr. 3: *ἀμιθιάλλω* = obdajam, ogrinjam, odevam, objemam.

Vr. 4: *εὐσεβίη* = genitiv poetične oblike za *εὐσέβεια* v pomenu pobožnost, spoštovanje do domovine, staršev itd. Ta interpretacija je verjetnejša kot osebno ime (prim. Sovrè 1955, 29). *Ταγα[...]* je morda začetek imena, npr. *Ταγας* (ženska oblika imena; *LGPN V. C*, 406), ali *Τάγος* (moška oblika imena; *LGPN V. A*, 422).

Vr. 5: *οὐράνιος πόλος* = nebesni svod.

Vr. 6: *εὐμενία* oz. *εὐμένεια* = dobrohotnost, prijaznost, naklonjenost, milost. *Ἀρετή* = krepost, pravičnost.

Vr. 7: *Νείλος* = reka Nil ali osebno ime (Pape-Benseler 1959, 984–985). Ime je pogosto izpričano v Grčiji, Makedoniji, Trakiji in Mali Aziji (*LGPN I*, 325; *LGPN II*, 328; *LGPN III. A*, 312; *LGPN IV*, 247; *LGPN V. A*, 329; *LGPN V. B*, 312; *LGPN V. C*, 312).

Komentar:

Ohranjen fragment je vklesan v heksametru, zato je tudi vsaka druga vrstica (pentameter) pomaknjena navznoter. Branja in interpretacije napisa so se lotili že Rudolf Bratanič, Fran Alič in Anton Sovrè; njihovo branje je *in extenso* navedeno v članku Marjete Šašel Kos, ki napisa sicer ne prevaja, a obsežen komentar omogoča razumevanje besedila. Zadnje branje najdemo pri Petru Kovácsu, znova brez prevoda. Glede problematike grških priseljencev in postavljanja grških oziroma dvojezičnih napisov glej kat. št. 7.

Datacija: Konec 2., začetek 3. st. (dotok grških priseljencev v Panonijo).

1956, 137–140; Alič 1956, 141–142; Šašel Kos 1980, 11–20.

Transcription:

[---]ΝΤΟ κρίσι[---]

θεσπεσίην ΑΙ[---]

[---]Ν ἀμιθιάλοντες[---]

εὐσεβίης ΤΑΓΑ[---]

⁵ [---] οὐράνιον πόλον ΑΥ+[---]

[---?] εὐμενέων ἀρε[τη (?) ---]

vac.

[---]ΒΗΣ Νείλω δόσαν[---]

[---]ης vac. τῶνδε [---]

Apparatus:

Reading according to Kónacs.

L. 1: The first three letters probably form part of a verbal form for third person singular. This is followed by the word *κρίσις*, more in the meaning of judgment than a personal name of *Κρίσπος* (cf. Sovrè 1955, 29).

L. 2: *θεσπέσιος* = divine.

L. 3: *ἀμιθιάλλω* = envelop, enclose, surround.

L. 4: *εὐσεβίη* = genitive of the poetic form for *εὐσέβεια* meaning piety, respect for the homeland, parents and so forth. This interpretation is more likely than a personal name (cf. Sovrè 1955, 29). *Ταγα[...]* may be the first part of a name such as *Ταγας* (female name form; *LGPN V. C*, 406) or *Τάγος* (male name form; *LGPN V. A*, 422).

L. 5: *οὐράνιος πόλος* = firmament.

L. 6: *εὐμενία* or *εὐμένεια* = benevolence, kindness, affection, grace. *Ἀρετή* = virtue, righteousness.

L. 7: *Νείλος* = the River Nile or a personal name (Pape-Benseler 1959, 984–985). The name is common in Greece, Macedonia, Thrace and Asia Minor (*LGPN I*, 325; *LGPN II*, 328; *LGPN III. A*, 312; *LGPN IV*, 247; *LGPN V. A*, 329; *LGPN V. B*, 312; *LGPN V. C*, 312).

Commentary:

The surviving fragment of inscription is in hexameter, hence every other line (pentameter) is indented. Several scholars have read and interpreted the inscription: Rudolf Bratanič, Fran Alič and Anton Sovrè; their reading is cited *in extenso* in the article written by Marjeta Šašel Kos who offers no translation, but rather an extensive commentary that enables a good understanding of the text. The last reading is by Peter Kovács, again without translation. On the subject of Greek immigrants and of inscriptions in Greek or both Greek and Latin, see Cat. No. 7.

Dating: Late 2nd and early 3rd century (influx of Greek immigrants to Pannonia).

Kat. št. / Cat. No. 32.

32. Fragment napisa

Najdišče: Fragment je bil odkrit leta 1965 na Panorami, ko so kopali luknje za nasad jablan. Kamen je ležal v jami V/24. Območje 2/1–5 ali 3, podrobno nelocirano (*t.* 12).

Hramba: PMPO, inv. št. RL 845.

Opis: Napisni kamen je na vseh straneh odlomljen; fragment je tipološko neopredeljiv.

Material/mere: Pohorski marmor (?). V. 16 cm, š. 16 cm, db. 7 cm, v. črk 11 cm.

Literatura: EDCS-10001165 = HD074751.

ILJug 1162.

Šubic 1967, 189–190 št. 5 s sl.

Transkripcija:

[---]RV[---]

Tekstnokritični komentar:

Vr. 1: Od črke V ohranjena samo leva polovica.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

33. Fragment napisa

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 25. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, verjetno prostor C ali D; *t.* 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. R 8321.

Opis: Napisna plošča je na vseh straneh odlomljena; ohranjen je levi rob s profilacijo.

Material/mere: Beli marmor (?). V. 9 cm, š. 9,5 cm, db. 4 cm, v. črk 3 cm.

Literatura: EDCS-11301087 = HD069095.

AIJ 427 s skico.

32. Fragment of an inscription

Find context: Found in 1965 on Panorama while digging planting holes for the apple orchard. The fragment lay in Pit V/24. Area 2/1–5 or 3, detailed location unknown (*Pl.* 12).

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 845.

Description: Broken off on all sides except the front.

Material/size: Pohorje marble (?). H. 16 cm, w. 16 cm, th. 7 cm, letter h. 11 cm.

Bibliography: EDCS-10001165 = HD074751.

ILJug 1162.

Šubic 1967, 189–190 No. 5 with illustration.

Transcription:

[---]RV[---]

Apparatus:

L. 1: Only the left half survives of the letter V.

Dating: No elements for dating.

33. Fragment of an inscription

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 25. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, probably Room C or D; *Pl.* 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. R 8321.

Description: Slab broken off on all sides except the front, where a section of the left moulded frame survives.

Material/size: White marble (?). H. 9 cm, w. 9.5 cm, th. 4 cm, letter h. 3 cm.

Bibliography: EDCS-11301087 = HD069095

AIJ 427 with sketch.

Transkripcija:

 M[---]
 CI[---]

Tekstnokritični komentar:

Vr. 1: Od črke M ohranjena samo leva polovica.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

34. Fragment napisa

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 25. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, verjetno prostor C ali D; *t.* 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. 8301.

Opis: Od napisne plošče je ohranjen le fragment, ki je na vseh straneh odlomljen.

Material/mere: Beli marmor (?). V. 12 cm, š. 12 cm, db. 3,5 cm, v. črk 3,5 cm.

Literatura: EDCS-11301093 = HD069101.

AIJ 437.

Transkripcija:

 [---]LVT[---]
 [---]VR[---]
 [---]H[---]

Tekstnokritični komentar:

Vr. 1: Črka L je poškodovana. Od črke T ohranjena le desna polovica.

Vr. 2: Od črke V ohranjen le del poševne haste.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

Kat. št. / Cat. No. 34.

Transcription:

 M[---]
 CI[---]

Apparatus:

L. 1: Only the left half survives of the letter M.

Dating: No elements for dating.

34. Fragment of an inscription

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 25. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, probably Room C or D; *Pl.* 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. 8301.

Description: Fragment broken off on all sides.

Material/size: White marble (?). H. 12 cm, w. 12 cm, th. 3.5 cm, letter h. 3.5 cm.

Bibliography: EDCS-11301093 = HD069101.

AIJ 437.

Transcription:

 [---]LVT[---]
 [---]VR[---]
 [---]H[---]

Apparatus:

L. 1: Letter L is damaged. Only the right half survives of the letter T.

L. 2: Only part of the oblique hasta survives of the letter V.

Dating: No elements for dating.

35. Fragmenta napisa

Najdišče: Izkopavanja Abramića leta 1911, stavba z več prostori (Abramić 1914, 91–92, sl. 68). Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, prostor C ali D, t. 35; 39.

Hramba: PMPO.

Opis: Od napisne plošče sta ohranjena dva prilegajoča se fragmenta. Eden od fragmentov je na desni strani ravno odklesan, zato je morda ohranjen desni rob.

Material/mere: Beli marmor (?). V. 10 cm, š. 6,5 cm, db. 9,5 cm, v. črk 2,5 cm.

Literatura: EDCS-11301096 = HD069106.

AIJ 440 s skico.

Transkripcija:

[---]I B [---]?

[---]S A [---]?

[---]D [---]?

Tekstnokritični komentar:

Vr. 3: Namesto črke D možno tudi P.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

35. Fragments of an inscription

Find context: Excavations by Abramić in 1911, multi-room building (Abramić 1914, 91–92, Fig. 68). Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, Room C or D, Pl. 35; 39.

Kept in: PMPO.

Description: Two conjoining fragments survive of the slab, one of them with a straight right edge that might represent the original edge.

Material/size: White marble (?). H. 10 cm, w. 6.5 cm, th. 9.5 cm, letter h. 2.5 cm.

Bibliography: EDCS-11301096 = HD069106.

AIJ 440 with sketch.

Transcription:

[---]I B [---]?

[---]S A [---]?

[---]D [---]?

Apparatus:

L. 3: Possible P instead of the letter D.

Dating: No elements for dating.

Kat. št. / Cat. No. 35.

36. Fragment napisa

Najdišče: Izkopavanja Abramića leta 1911, stavba z več prostori (Abramić 1914, 91–92, sl. 68). Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, prostor C ali D, t. 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. R 8302.

Opis: Napisna plošča je na vseh straneh odlomljena.

Material/mere: Apnenec (?). V. 15 cm, š. 13 cm, db. 5 cm, v. črk 3,5 cm.

Literatura: EDCS-11301094 = HD069103.

AIJ 438.

Transkripcija:

-----?

[---]T V[---]

[---]ONA[---]

Tekstnokritični komentar:

Vr. 1: Med obema ohranjenima črkama stoji trikotno ločilno znamenje. Možnosti dopolnitve: *T(itus) V[---]* (tako Saria) ali *[e]t V[---]*.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

36. Fragment of an inscription

Find context: Excavations by Abramić in 1911, multi-room building (Abramić 1914, 91–92, Fig. 68). Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, Room C or D, Pl. 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. R 8302.

Description: Slab broken off on all sides except the front.

Material/size: Limestone (?). H. 15 cm, w. 13 cm, th. 5 cm, letter h. 3.5 cm.

Bibliography: EDCS-11301094 = HD069103.

AIJ 438.

Transcription:

-----?

[---]T V[---]

[---]ONA[---]

Apparatus:

L. 1: A triangular punctuation mark stands between the two surviving letters. Possible restoration: *T(itus) V[---]* (according to Saria) or *[e]t V[---]*.

Dating: No elements for dating.

Kat. št. / Cat. No. 36.

37. Fragmenti napisa

Najdišče: Izkopavanja Abramića leta 1911, stavba z več prostori (Abramić 1914, 91–92, sl. 68). Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, prostor C ali D, t. 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. R 8303.

Opis: Trije neprilegajoči se fragmenti napisa so na vseh straneh odlomljeni. Ohranjeni so le ostanki dveh (fr. 1), treh (fr. 2) ali štirih črk (fr. 3). Vrstice so bile začrtane.

Material/mere: Apnenec (?). Fr. 1: v. 11 cm, š. 6,5 cm, db. 5,5 cm; fr. 2: v. 7 cm, š. 8 cm, db. 6 cm; fr. 3: v. 9 cm, š. 6 cm, db. 6 cm, v. črk 3,8 cm.

Literatura: EDCS-11301095 = HD069104.

AIJ 439.

Transkripcija:

Fr. 1:	Fr. 2:	Fr. 3:
-----	-----	-----
[---]V[---]	[---]Q[---]	[---]I S[---]
[---]M[---]	[---]R[---]	[---]II[---]
-----	[---]V[---]	-----

Tekstnokritični komentar:

Frag. 1: Transkripcija vrstice ni gotova, saj so ohranjeni le spodnji ostanki ene ali dveh črk. V EDCS transkribirano kot [---]A(?)[---].

Frag. 2:

Vr. 1: Namesto črke O možno tudi C, G ali Q, saj je ohranjena le spodnja tretjina zaobljenega dela črke.

Vr. 3: Ohranjena le leva poševna hasta.

Frag. 3:

Vr. 1: Med črkama I in S je vidno ločilno znamenje. Črka S ni popolnoma ohranjena, a nedvomna.

Vr. 2: Ohranjeni sta zgornji polovici dveh hast, ki sta lahko bili bodisi I, L bodisi pa del števila.

Komentar:

Tipološka opredelitev fragmentov je zaradi slabe ohranjenosti nemogoča. Saria je fragmente pripisal votivni ari.

Datacija: 4. ali 5. st. (paleografija? – EDH).

37. Fragments of an inscription

Find context: Excavations by Abramić in 1911, multi-room building (Abramić 1914, 91–92, Fig. 68). Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, Room C or D, Pl. 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. R 8303.

Description: Three conjoining fragments of an inscription with no original edges. Surviving two (Fr. 1), three (Fr. 2) or four letters (Fr. 3) carved between setting-out lines.

Material/size: Limestone (?). Fr. 1: H. 11 cm, w. 6.5 cm, th. 5.5 cm; Fr. 2: h. 7 cm, w. 8 cm, th. 6 cm; Fr. 3: h. 9 cm, w. 6 cm, th. 6 cm, letter h. 3.8 cm.

Bibliography: EDCS-11301095 = HD069104.

AIJ 439.

Transcription:

Fr. 1:	Fr. 2:	Fr. 3:
-----	-----	-----
[---]V[---]	[---]Q[---]	[---]I S[---]
[---]M[---]	[---]R[---]	[---]II[---]
-----	[---]V[---]	-----

Apparatus:

Fr. 1: Transcription of the line is uncertain as only the lower parts of one or two letter survive. EDCS transcribes as [---]A(?)[---].

Fr. 2:

L. 1: Letters C, G or Q also possible instead of O as only the lower third of the letter survives.

L. 3: Only the left oblique hasta survives.

Fr. 3:

L. 1: Punctuation mark visible between the letters I and S. The letter S is incompletely preserved, but certain.

L. 2: Upper half of two hastae survive that could belong to either I, L or a numeral.

Commentary:

The fragments are typologically undiagnostic (Saria interpreted them as part of a votive altar).

Dating: 4th or 5th century (paleography? – EDH).

Kat. št. / Cat. No. 37.

38. Fragment nagrobnega napisa

Najdišče: Fragment so odkrili arheologi leta 1986 med ogledom teras Panorame, na severozahodni strani hriba. Območje 5, severozahodni vrh Panorame, t. 12.

Hramba: PMPO.

Opis: Ohranjen je osrednji desni fragment nagrobnika z delom profiliranega okvirja.

Material/mere: Marmor (?). V. 21 cm, š. 36 cm, db. 9 cm, v. črk 3–5,2 cm.

Literatura: EDCS-72200166 = HD071698.

Tušek 1986, 356, T. 16, 1.

Transkripcija:

[---]I|VS
[---]I|VS
[---]VS

Tekstnokritični komentar:

Vr. 1: Namesto črke I lahko tudi T.

Vr. 2: Od prve črke je ohranjena le zgornja polovica, zato bi lahko bila tudi črka L.

Vr. 3: Ohranjeni le zgornji deli črk. V EDCS dopolnjeno kot [Feli]xs.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

38. Fragment of a funerary inscription

Find context: Found by archaeologists in 1986 while inspecting the NW terraces on Panorama. Area 5, north peak of Panorama, Pl. 12.

Kept in: PMPO.

Description: Fragment of the right side of an inscribed slab with a section of a moulded frame.

Material/size: Marble (?). H. 21 cm, w. 36 cm, th. 9 cm, letter h. 3–5.2 cm.

Bibliography: EDCS-72200166 = HD071698.

Tušek 1986, 356, Pl. 16, 1.

Transcription:

[---]IVS
[---]IVS
[---]VS

Apparatus:

L. 1: Letter T possible instead of I.

L. 2: Only the upper half of the first letter survives, which might also be the letter L.

L. 3: Only the upper parts of the letters survive. EDCS restores as [Feli]xs.

Dating: No elements for dating.

Kat. št. / Cat. No. 38

(po / after Tušek 1986, T. 16, 1).

Kat. št. / Cat. No. 39 (po / after Jerala 2009, kat. št. / Cat. No. 82).

Kat. št. / Cat. No. 40 (po / after Skrabar 1940, 379).

NENAPISNO GRADIVO

39. Reliefna plošča z upodobitvijo Dioniza

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 25. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, verjetno prostor C ali D; *t.* 35; 39.

Hramba: PMPO.

Opis: Levi zgornji odlomek reliefne plošče se zgoraj zaključuje z noriško-panonsko voluto. V fragmentu je upodobljena glava, desno od nje pa leva roka z delom palice (tirz?).

Material/mere: Pohorski marmor. D. 28,5 cm, v. 17,5 cm, db. 8,2 cm.

Literatura: Abramić 1914, 105, sl. 79.

Jerala 2009, 151–152, kat. št. 82.

Komentar:

Abramić je fragment upodobljene osebe na reliefu identificiral z grškim bogom Bakhom (gr. Βάκχος), ki je v rimski religiji cesarske dobe bil poistoveten z Dionizom oziroma Liberom (Scheid 1997). Dioniz je eden najstarejših poimensko znanih grških bogov, ki je tudi najpogosteje upodobljen. Kot poroča Heziod, je že v Grčiji postal zaščitnik vinogradništva in proizvodnje vina. Njegovi atributi so bršljan (običajno kot bršljanov venec), vinska trta, tirz (lahko ovit z vinsko trto), kanthar, *nebris* (jelenčkov kožuh), od živali pa panter (običajno je upodobljen s panterjevo kožo), lev, včasih tudi osel in kozel. Dostikrat je na upodobitvah prikazan v spremstvu divjih živali ter menad, satirov in silenov (Kern 1903; Ley 1997). Za kult boga Bakha/Dioniza/Libera na osrednjem Balkanu glej Pilipović 2011.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

STONE MONUMENTS WITHOUT INSCRIPTIONS

39. Slab with the relief depiction of Dionysus

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 25. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, probably Room C or D; *Pl.* 35; 39.

Kept in: PMPO.

Description: Left upper fragment of a relief slab with a simple frame terminating in a Norico-Pannonian volute above. Only the head and left hand with part of a staff (thyrsus?) survive of the depiction.

Material/size: Pohorje marble. L. 28.5 cm, h. 17.5 cm, th. 8.2 cm.

Bibliography: Abramić 1914, 105, Fig. 79.

Jerala 2009, 151–152, Cat. No. 82.

Commentary:

Abramić identified the figure on the relief as the Greek god Bacchus (Βάκχος), who came to be identified with Dionysus or Liber in the Roman religion of the Imperial period (Scheid 1997). Dionysus is one of the earliest known Greek gods known by name and is also one of the most frequently depicted. As Hesiod reports, he was the god of winegrowing and wine already in Greece. He is associated with ivy, grapevine, thyrsus (sometimes wound with grapevine), kantharos, *nebris* (fawn skin), of animals with a panther (he is usually shown with panther's hide), lion, sometimes also donkey and goat. He is frequently depicted accompanied by wild beasts, as well maenads, satyrs and silen (Kern 1903; Ley 1997). For the cult of Bacchus/Dionysus/Liber in central Balkans, see Pilipović 2011.

Dating: No elements for dating.

40. Reliefna plošča, posvečena Eponi

Najdišče: Natančna lokacija najdišča ni znana. Po Klemencu in Sariji je bila plošča odkrita leta 1900 za nekdanjo drevesnico na vzhodnem vznožju za Panoramo. Po Skrabarju, ki je najdiščne podatke dobil od notarja dr. Winklerja, pa je bil fragment odkrit na posesti nekdanje kmetijske zadruge v bližini Grajene (po Klemenc, Saria 1936 med točkami 11, 30 in 23). Verjetno območje 4, t. 12.

Hramba: Izgubljen.

Opis: Nedokončana reliefna plošča je na levi strani odlomljena. Na fragmentu je na sredini upodobljena Epona, ki s prekrižanimi nogami sedi na prestolu z naslonjalom in podstavkom za noge. Oblečena je v dolgo obleko, ki se ji v gubah nabira ob nogah. Glava manjka ali pa je ostala nedokončana. Desno od boginje je upodobljen konj z jezdecem. Boginja ga hrani iz predpasnika, z levo roko pa objema okoli vratu. Jezdec v desni roki drži bič. Verjetno je na levi strani boginje stal heraldično upodobljen konj, od katerega je bil viden le gobec.

Material/mere: Marmor (?). V. 40 cm, š. 45 cm.

Literatura: Kohaut 1901, 20; Klemenc, Saria 1936, 37–38; Skrabar 1940, 379–380.

Bratanič 1954, 361; Euskirchen 1998, 806, kat. št. 217; Jerala 2009, 167–168, kat. št. 102.

Komentar:

Epona je bila keltska zavetnica konj, v rimskem času pa zaščitnica ekvidov, jezdecev, vodnikov, popotnikov in na splošno trgovanja in prometa. Ikonografsko je običajno upodobljena vsaj z enim konjem, lahko pa tudi s sadežem, sadjem ali cvetlico (zato velja tudi za boginjo rodovitnosti). Etimologija imena in koncentracija napisov v Galiji dopuščata domnevo, da je treba njen izvor iskati prav tam, v 2. st. pa se je njen kult začel širiti po vsem imperiju (Euskirchen 1993; ead. 1998). V Norik so njen kult, verjetno iz Cisalpinske Galije, prinesli tuji vojaki. Iz teritorija Celeje je Epona izpričana na *CIL* III 5176 in 5192, enkrat pa tudi iz petovionskega agra, iz Maribora – *CIL* III 5312 (prim. Šašel Kos 1999a, 138–140).

Datacija: Druga polovica 2. st. (ikonografija – Euskirchen).

40. Relief slab dedicated to Epona

Find context: Exact findspot unknown. According to Klemenc and Saria, the slab was unearthed in 1900 behind the former plant nursery on the east slope of Panorama. According to Skrabar, who got his data from notary Winkler, the fragment was found on the estate of the former agricultural cooperative near the Grajena stream (according to Klemenc, Saria 1936 between Points 11, 30 and 23). Probably Area 4, Pl. 12.

Kept in: Lost.

Description: Unfinished relief slab broken off on the left. Depicted in the centre of the surviving slab is Epona sitting with legs crossed on a high-back throne with a footrest. She wears a long dress draping around her legs. Her head is either missing or unfinished. A mounted horseman is shown to the right of the goddess. The latter is feeding the horse from her apron and holding her left arm around its neck. The horseman holds a whip in his right hand. Another horse with its rider probably stood left of the goddess, but only the muzzle is visible.

Material/size: Marble (?). H. 40 cm, w. 45 cm.

Bibliography: Kohaut 1901, 20; Klemenc, Saria 1936, 37–38; Skrabar 1940, 379–380.

Bratanič 1954, 361; Euskirchen 1998, 806, Cat. No. 217; Jerala 2009, 167–168, Cat. No. 102.

Commentary:

Epona was the Celtic goddess of horses, in the Roman contexts of all equids, horsemen, guides, travellers, as well as trading and traffic in general. She is usually shown with at least one horse, sometimes also with fruit or flowers (hence also considered as the goddess of fertility). The etymology of the name and the concentration of inscriptions in Gaul suggest that this was her area of origin, while her cult began spreading across the Empire in the 2nd century (Euskirchen 1993; ead. 1998). It was introduced to Noricum, probably from Cisalpine Gaul, by foreign soldiers. In the territory of Celeia, Epona has been recorded in the inscriptions *CIL* III 5176 and 5192, once also in the territory of Poetovio, in the inscription *CIL* III 5312 from Maribor (cf. Šašel Kos 1999a, 138–140).

Dating: Second half of the 2nd century (iconography – Euskirchen).

41. Fragment reliefne plošče z upodobitvijo Erosa

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 25. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, verjetno prostor C ali D; *t.* 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. R 8328.

Opis: Fragment reliefa ima zgoraj ohranjen rob, na drugih straneh je odlomljen. Na odlomku je upodobljen krilati Eros, ki ima okrog desne roke ovit plašč, z obema rokama pa podpira školjko. Znotraj školjke je najverjetneje stalo doprsje Venere/Afrodite (?), če pa gre za stranico sarkofaga, je v školjki lahko bilo upodobljeno doprsje pokojnice/pokojnika ali pa je školjka bila prazna.

Material/mere: Marmor (?). V. 25 cm, š. 13,5 cm, db. 5 cm.

Literatura: Abramič 1914, 105–106, sl. 80.

Jerala 2009, 190, kat. št. 133.

Komentar:

Fragment lahko pripada bodisi votivnemu reliefu bodisi delu nagrobnega spomenika. Eros (gr. *Ἔρως*, lat. *Amor, Cupido*), sin Afrodite in Aresa, je personifikacija ljubezni kot seksualnega poželenja. V votivni ikonografiji je običajno upodobljen kot krilat deček v spremstvu matere (Graf 1998a), na sepulkralnih spomenikih pa lahko predstavlja dečka – erota, ki je bil običajno v paru z drugim erotom upodobljen na levi in desni strani frontalne stranice sarkofagov, oziroma v zaklinkih nagrobnih stel.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

41. Fragment of a relief slab depicting Eros

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 25. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, probably Room C or D; *Pl.* 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. R 8328.

Description: Fragment of a relief slab with surviving upper edge, elsewhere broken off. It depicts a winged Eros with a cloak wrapped around his right arm and supporting a shell with both hands. The shell may have contained the bust of Venus/Aphrodite (?); in the case of a sarcophagus, it might have held the bust of the deceased or have been empty.

Material/size: Marble (?). H. 25 cm, w. 13.5 cm, th. 5 cm.

Bibliography: Abramič 1914, 105–106, Fig. 80.

Jerala 2009, 190, Cat. No. 133.

Commentary:

Fragment may have been part of a votive or a funerary monument. Eros (*Ἔρως, Amor, Cupido*), the son of Aphrodite and Ares, is the personification of love and sexual desire. In votive contexts, he is usually shown as a winged boy in the company of his mother (Graf 1998a). He is also depicted as a winged boy in sepulchral contexts, usually in a pair.

Dating: No elements for dating.

Kat. št. / Cat. No. 41

(po / after Jerala 2009, kat. št. / Cat. No. 133).

42. Fragmenti reliefne plošče, posvečene Eskulapu in Higieji

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 25. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, verjetno prostor C ali D; *t.* 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. RL 475.

Opis: Trije prilegajoči se fragmenti reliefne plošče z zatrenim zaključkom. Površina je precej poškodovana. V poglobljenem polju je ohranjena bradata glava boga, levo od nje pa zgornji del telesa ženske. Oblečena je v *chiton*, čez obraz pa nosi tančico. Desno roko ima položeno na prsi, okoli nje pa je ovita kača.

Material/mere: Pohorski (?) marmor. V. 21 cm (domnevna v. 32 cm), ohr. š. 16 cm, db. 6 cm.

Literatura: Abramić 1914, 104–105, sl. 77; Abramić 1925a, 158, št. 214 = Abramić 1925b, 158–159, št. 214.

Jerala 2009, 138–139, kat. št. 66.

Komentar:

Kača, ki jo ima ženska ovito okoli roke, in bradata glava moškega označujeta boga Eskulapa in boginjo Higiejo. Eskulap (gr. Ἀσκληπιός, lat. *Aesculapius*) je rimski bog zdravilstva. Njegov kult se je iz Epidavra začel širiti v 5. st. pr. n. št., v Rimu pa je izpričan v 3. st. pr. n. št. Kultna mesta njegovega čaščenja (*asklepieia*) so običajno ležala ob rekah ali na obali (ali drugemu viru vode), vedno pa je čaščen skupaj s hčerko Higiejo (Graf 1993; Rigato 2015; Ploeg 2018). Higieja (gr. Ὑγίεια, lat. *Hygieia*) je personifikacija (telesnega in duševnega) zdravja (glede problematike rabe izraza personifikacija v povezavi s Higiejo glej Beumer 2016) in je bila v Grčiji čaščena že konec 6. st. pr. n. št. Na upodobitvah je običajno oblečena v dorski *chiton*, v roki pa drži kačo oz. palico, okoli katere je ovita kača (Tambornino 1914; Graf 1998b). Glede problematike vzporejanja Higieje z rimsko boginjo Salus glej Winkler-Horaček 2006. Posvetilna plošča Eskulapa, ki je bila leta 1910 najdena na Grajski ul. 4 na Ptuj, bi lahko, po Abramiću, izvirala iz Panorame (prim. *AIJ* 265 in Abramić 1914, 140).

Datacija: 2. ali 3. st. (širjenje kulta v Panonijo – Rigato).

42. Fragments of a relief slab dedicated to Aesculapius and Hygieia

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 25. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, probably Room C or D; *Pl.* 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 475.

Description: Three conjoining fragments of a relief slab with a rounded upper end. Surface is quite damaged. Bearded Aesculapius is shown on the right and Hygieia to his left. She is dressed in a *chiton* and a veil across the head. Her right arm is placed across the chest with a snake coiling around it.

Material/size: Pohorje (?) marble. H. 21 cm, surv. w. 16 cm (presumed h. 32 cm), th. 6 cm.

Bibliography: Abramić 1914, 104–105, Fig. 77; Abramić 1925a, 158, No. 214 = Abramić 1925b, 158–159, No. 214.

Jerala 2009, 138–139, Cat. No. 66.

Commentary:

The snake coiling around the woman's arm in combination with the bearded face of the man next to her reveal the divine pair of Aesculapius and Hygieia. Aesculapius (Ἀσκληπιός) is the Roman god of healing. His cult began to spread from Epidauros in the 5th century BC, recorded in Rome in the 3rd century BC. The cult places (*asklepieia*) were usually located near rivers or coasts (or other sources of water). He was always worshipped together with his daughter (Graf 1993; Rigato 2015; Ploeg 2018). Hygieia (Ὑγίεια) is the personification of (physical and mental) health (on the subject of the term personification in connection with Hygieia, see Beumer 2016) and was venerated in Greece already towards the end of the 6th century BC. She is usually shown wearing a Doric *chiton* and holding a snake or a staff with a snake coiled round it (Tambornino 1914; Graf 1998b). On the subject of identifying Hygieia with the Roman goddess Salus, see Winkler-Horaček 2006. The votive slab with the depiction of Aesculapius that was found in 1910 at Grajska ulica 4 in Ptuj may, according to Abramić, also have originated from Panorama (cf. *AIJ* 265 and Abramić 1914, 140).

Dating: 2nd or 3rd century (spread of the cult to Panonia – Rigato).

Kat. št. / Cat. No. 42

(po / after Abramić 1914, 104, , sl. / Fig. 77).

43. Kip Nutrice

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 25. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, verjetno prostor C ali D; t. 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. RL 131.

Opis: Kip je na več mestih odkrušen in zlomljen, površina je poškodovana. Glava je odlomljena in se ne prilagaja več popolnoma ostalemu telesu. Na prestolu je upodobljena sedeča Nutrica s prekrizanimi nogami, ki na levi dojki doji dojenčka. Valoviti lasje so na zatilju speti v figo.

Material/mere: Pohorski (?) marmor. V. 37 cm, š. 14,5 cm, db. 16 cm.

Literatura: lupa 9366.

Abramič 1914, 108, sl. 83; Wigand 1915, 209, št. 13; Abramič 1925a, 160 št. 221 sl. 114 = Abramič 1925b, 161, No. 221, Fig. 114.

Jevremov 1988, 54–55, št. 26; Šašel Kos 1999a, 177, št. 39 sl. 25; Jerala 2009, 163, kat. št. 97.

Pomembne omembe: Klemenc, Saria 1936, 36, št. 26.

Komentar:

Figurine boginje *Nutrix* so pogoste v grško-rimskem svetu, a so običajno izdelane iz gline oziroma terakote; marmorni kipi so redki. Služile so kot *ex-voto* objekt za zaščito in zdravje otrok med samim rojstvom ter v prvih letih otroštva (prim. Šašel Kos 1999a, 177–178 s tam citirano literaturo). V sklopu tretjega mitreja na Ptujju je bilo odkrito marmorno doprsje ženske, ki po Erni Diez predstavlja Nutrico (prim. Diez 1993).

Datacija: Druga polovica 2. in začetek 3. st. (po Šašel Kos).

43. Statue of a Nutrix

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 25. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, probably Room C or D; Pl. 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 131.

Description: The statue is broken off and chipped in several places, the surface is damaged. The head became separated at some point and no longer closely fits the body. The statue represents a Nutrix sitting on a throne with her legs crossed and breastfeeding an infant at the left breast. Her wavy hair is gathered in a chignon.

Material/size: Pohorje (?) marble. H. 37 cm, w. 14.5 cm, th. 16 cm.

Bibliography: lupa 9366.

Abramič 1914, 108, Fig. 83; Wigand 1915, 209, No. 13; Abramič 1925a, 160, No. 221, Fig. 114 = Abramič 1925b, 161, No. 221, Fig. 114.

Jevremov 1988, 54–55, No. 26; Šašel Kos 1999a, 177, No. 39 Fig. 25; Jerala 2009, 163, Cat. No. 97.

Main references: Klemenc, Saria 1936, 36, No. 26.

Commentary:

Statuettes of the goddess *Nutrix* are common in the Greco-Roman world, but usually made of terracotta; marble statuettes are rare. They were used as *ex-voto* objects for the protection and welfare of children during labour and in the first years of life (cf. Šašel Kos 1999a, 177–178 with references). According to Erna Diez, the marble bust of a woman found in Mithreum III at Ptuj also represents a Nutrix (cf. Diez 1993).

Dating: Second half of the 2nd or beginning of the 3rd century (according to Šašel Kos).

Kat. št. / Cat. No. 43
(po / after lupa 9366).

44. Reliefna plošča z upodobitvijo podonavskih konjenikov

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 25. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, verjetno prostor C ali D; t. 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. RL 465.

Opis: Relief je mestoma odkrušen in na več mestih zlomljen, a popolnoma ohranjen. V treh pasovih so upodobljeni t. i. podonavski konjeniki. V spodnjem frizu stojijo levo trije moški, oblečeni v tunike in plašče, ki v levi roki držijo ščit (?), desno roko pa imajo položeno na prsi. Prvi moški je bradat, drugi nosi ovno masko, obraz tretjega je odkrušen. Poleg njih je *candelabrum* s tremi nogami, s svetilko v obliki luninega krajca na vrhu. Sledi trinožnik s hlebcom kruha na njem (?) in ženska v dolgi obleki, ki steguje levico proti mizi. V desnem kotu je prizor imenovan *criobolium*: moški odira ovna, ki visi z drevesa. V ozkem sredinskem frizu je levo upodobljen ležeč lev, na sredini posoda in na desni strani večja riba. V zgornjem, kvadratnem frizu je v sredini upodobljen obok, pod katerim sedi boginja. Pred njo stoji trinožnik, na obeh straneh glave boginje je po ena kača. Levo in desno od boginje sta upodobljena konjenika, oblečena v plašč in frigijsko čepico, njuna konja pa teptata dve človeški figuri pod svojimi kopiti. Na obeh straneh nad obokom je po eno doprsje (Luna in Sonce).

Material/mere: Marmor. V. 25 cm, š. 19 cm, db. 2,5 cm.

Literatura: lupa 9425.

Abramić 1914, 94–96, sl. 70; Abramić 1925a, 156–158, št. 210, sl. 109 = Abramić 1925b, 157–158, št. 210, sl. 109.

Tudor 1969, 89, št. 155, T. LXXI; Jevremov 1988, 100–101, št. 108; Jerala 2009, 184–185, kat. št. 127.

Komentar:

Kamniti reliefi in svinčene ploščice z upodobitvijo kulta podonavskih konjenikov (glede različnega poimenovanja kulta kot Dioskuri, Kabiri, Kabiro-Dioskuri, kult lunarne boginje, kult podonavskih konjenikov oziroma povezava z *Domnus/Domna* napisi, glej Zotović 1998, 63; Domiter 2016, 124 in Szabó 2017, 19–25 s tam navedeno literaturo) so izpričani na osrednjem in spodnjedonavskem območju (Norik, Panonija, Dacija, Dalmacija in Mezija). Medtem ko se je kult iz Dacije in Mezije širil preko vojakov legij Osme Avguste in Petnajste Apolonove na donavski limes, kjer je izpričan v 2. in 3. st., spomeniki iz Norika in Zgornje Panonije kažejo na širjenje iz Cisalpinske Galije. Do zdaj je bilo odkritih več kot 1200 upodobitev, datiranih med 1. in 4. st. Zaradi popolne odsotnosti omemb tega kulta v literarnih in epigrafskih virih (Szabó povezuje upodobitve z *Domnus et Domna* napisi iz območja Ilirika), je ikonografija (običajno v

44. Relief slab depicting the Danubian Horsemen

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 25. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, probably Room C or D; Pl. 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 465.

Description: Relief is complete, but fragmented and in places chipped, bearing the depiction of the Danubian Horsemen in three friezes. The lower frieze shows three men standing on the left, wearing tunics and cloaks, holding a shield (?) in the left hand and the right arm placed across the chest. The first of them has a beard, the second is wearing a ram's mask and the face of the third is chipped off. Positioned to the right of them is a three-legged *candelabrum* with a crescent-shaped lamp on top. Further to the right is a three-legged table with a loaf of bread on top (?) and a woman in a long dress reaching towards the table with her left hand. Depicted far right is *criobolium*, a scene of a man skinning a ram that hangs from a tree. The narrow middle frieze has a recumbent lion on the left, a krater in the centre and a large fish on the right. The upper frieze has an arch in the centre and under it a seated goddess with a tripod in front of her and a snake to the left and right of her head. Also left and right of the goddess are a pair of mounted horsemen in billowing cloaks and Phrygian caps whose horses are trampling each its own human figure. Each of the spandrels holds a bust (Luna and Sol).

Material/size: Marble. H. 25 cm, w. 19 cm, th. 2.5 cm.

Bibliography: lupa 9425.

Abramić 1914, 94–96, Fig. 70; Abramić 1925a, 156–158, No. 210, Fig. 109 = Abramić 1925b, 157–158, No. 210, Fig. 109.

Tudor 1969, 89, No. 155, Pl. LXXI; Jevremov 1988, 100–101, No. 108; Jerala 2009, 184–185, Cat. No. 127.

Commentary:

The stone reliefs and lead tablets depicting the Danubian Horsemen (on the different names of the cult as Dioscuri, Kabiri, Kabiro-Dioscuri, cult of the lunar goddess, cult of the Danubian Horsemen or in connection with the *Domnus/Domna* inscriptions, see Zotović 1998, 63; Domiter 2016, 124 and Szabó 2017, 19–25 with references) have been recorded in the central and lower Danubian provinces (Noricum, Pannonia, Dacia, Dalmatia and Moesia). The soldiers of *legiones VIII Augusta* and *XV Apollinaris* helped spread the cult from Dacia and Moesia to the Danube limes, where it is known in the 2nd and 3rd centuries. In contrast, the monuments from Noricum and Upper Pannonia show a spread from Cisalpine Gaul. More than 1200 depictions have been found thus far, dated between the 1st and the 4th century. The complete

Kat. št. / Cat. No. 44.

več frizih) edina priča o kultu oziroma poteku obreda znotraj kulta. Upodobitve kažejo na tri (ali štiri) stopnje konsekracije: novinec je z ulovom/zaužitjem ribe, žrtvovanjem ovna (*criobolium*) in simbolično smrtjo (*occultacio*) sprejet v prvo stopnjo kulta. Z zmago nad sovražnikom je posvečen v kult velike boginje, ki predstavlja zemljo. Simbol Sola/Lune, včasih tudi orla je simbol tega, k čemur konjenik teži – k ponovnemu rojstvu oziroma nadaljevanju življenja v onostranstvu (Domiter 2016; Szabó 2017).

Datacija: Konec 2. ali zač. 3. st. (ikonografija – po Nemeti).

absence of the cult in written texts (Szabó links these depictions with the inscriptions of *Domnus et Domna* in Illyricum) makes iconography the only source on the cult and its rituals. Depictions, usually in several friezes, suggest three (or four) levels of consecration. A novice would achieve the first level by the catch/consumption of a fish, sacrifice of a ram (*criobolium*) and symbolic death (*occultacio*). By defeating an enemy he is consecrated into the cult of the Great Goddess representing the Earth. The images of Sol/Luna, in some cases an eagle, are the symbols of what the horsemen are striving towards – rebirth or the continuation of life in the netherworld (Domiter 2016; Szabó 2017).

Dating: End of the 2nd or beginning of the 3rd century (iconography – according to Nemeti).

45. Fragment reliefne plošče z upodobitvijo podonavskih konjenikov

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 25. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, verjetno prostor C ali D; *t.* 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. R 8318.

Opis: Ohranjen je na več delov zlomljen fragment desnega zgornjega vogala reliefne plošče z upodobitvijo podonavskih konjenikov. V desnem zgornjem vogalu je doprsje Lune. Od osrednje upodobitve je ohranjena upodobitev ženske z razprostrto obleko/predpasnikom. Na desni strani se proti njeni glavi vzpenja kača. Desno od ženske je upodobljen konjenik oblečen v plašč in frigijsko čepico, ki drži v rokah vajeti. Konj ima dvignjeno desno nogo in pod seboj tepta človeka. Od spodnjega pasu sta ohranjena krater in riba.

Material/mere: Pohorski (?) marmor. V. 19,3 cm, š. 15 cm, db. 3 cm.

Literatura: Abramić 1914, 96–97, sl. 71.

Tudor 1969, 90, št. 156, T. LXXI; ; Jerala 2009, 185–186, kat. št. 128.

Komentar:

Za upodobitve in razlago reliefov s podonavskimi konjeniki, glej kat. št. 44.

Datacija: Konec 2. ali zač. 3. st. (ikonografija – po Nemeti).

45. Fragment of a relief slab depicting the Danubian Horsemen

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 25. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, probably Room C or D; *Pl.* 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. R 8318.

Description: Fragments of the right upper corner of a relief slab depicting the Danubian Horsemen. Shown under an arch above is a goddess in a long dress/apron and a snake to the right. In the right spandrel is the bust of Luna. Right of the woman is a mounted horseman in a billowing cloak and Phrygian cap whose horse is trampling a human figure. The frieze below shows a krater and a fish.

Material/size: Pohorje (?) marble. H. 19.3 cm, w. 15 cm, th. 3 cm.

Bibliography: Abramić 1914, 96–97, Fig. 71.

Tudor 1969, 90, No. 156, Pl. LXXI; Jerala 2009, 185–186, Cat. No. 128.

Commentary:

For the depictions and interpretation of the reliefs with Danubian Horsemen, see Cat. No. 44.

Dating: End of the 2nd or beginning of the 3rd century (iconography – according to Nemeti).

Kat. št. / Cat. No. 45.

46. Fragmenti reliefne plošče z upodobitvijo podonavskih konjenikov

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 25. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, verjetno prostor C ali D; *t.* 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. R 8296.

Opis: Ohranjenih je več kosov reliefne plošče, mestoma je ohranjen levi in zgornji rob. V sredini je upodobljena ženska postava v dolgi prepasani obleki, ki v desni roki drži žezlo (?). Verjetno je bila obdana s heraldično upodobljenima konjenikoma: od levega je ohranjen le konj s privzdignjenima obema levima nogama. Pod konjem leži na trebuhu človek z iztegnjenima rokama pred sabo in z rahlo privzdignjeno glavo. Konjenik je oblečen v plašč in frigijsko čepico. V spodnjem frizu sta na levi strani ohranjeni dve figuri; skrajno levi človek nosi ovno masko. Desna figura je oblečena v plašč in z levico kaže proti trinožniku, na katerem je okrogel predmet (hlebec?). Na tleh ob mizi sta svetilka in petelin.

Material/mere: Marmor. V. 15,3 cm, š. 10,5 cm, db. 1,5 cm.

Literatura: Abramić 1914, 97–88, sl. 72.

Tudor 1969, 90, št. 157, T. LXXII; Jerala 2009, 186–187, kat. št. 129.

Komentar:

Za upodobitve in razlago reliefov s podonavskimi konjeniki glej kat. št. 44.

Datacija: Konec 2. ali zač. 3. st. (ikonografija – po Nemeti).

46. Fragments of a relief slab depicting the Danubian Horsemen

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 25. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, probably Room C or D; *Pl.* 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. R 8296.

Description: Fragments of the central left part of a relief slab depicting the Danubian Horsemen. The centre is occupied by a standing goddess in a long girded dress holding a sceptre (?) in the right hand. On the left side of her is a mounted horseman with a billowing cloak and a Phrygian cap whose horse is trampling a human figure with the arms extended in front and a slightly raised head. The part of the frieze surviving below shows two figures: a man with a ram's mask to the left and a figure in a cloak reaching with the left arm towards the three-legged table that holds a round object (loaf of bread?). A lamp and a cock are depicted on the floor next to the table.

Material/size: Marble. H. 15.3 cm, w. 10.5 cm, th. 1.5 cm.

Bibliography: Abramić 1914, 97–88, Fig. 72.

Tudor 1969, 90, No. 157, Pl. LXXII; Jerala 2009, 186–187, Cat. No. 129.

Commentary:

For the depictions and interpretation of the reliefs with Danubian Horsemen, see Cat. No. 44.

Dating: End of the 2nd or beginning of the 3rd century (iconography – according to Nemeti).

Kat. št. / Cat. No. 46.

47. Fragment reliefne plošče z upodobitvijo podonavskih konjenikov

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 25. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, verjetno prostor C ali D; *t.* 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. R. 8313.

Opis: Ohranjen je le fragment z upodobitvijo desnega konjenika, ki je oblečen v plašč, in tepta človeško postavo pod kopiti. Od spodnjega friza je ohranjena le človeška glava (?).

Material/mere: Marmor. V. 19,3 cm, š. 7,5 cm, db. 2,4 cm.

Literatura: Abramić 1914, 98–99, sl. 72 a.

Tudor 1969, 90–91, št. 158, T. LXXII; Jerala 2009, 187–188, kat. št. 130.

Komentar:

Za upodobitve in razlago reliefov s podonavskimi konjeniki glej kat. št. 44.

Datacija: Konec 2. ali zač. 3. st. (ikonografija – po Nemeti).

47. Fragment of a relief slab depicting the Danubian Horsemen

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 25. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, probably Room C or D; *Pl.* 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. R. 8313.

Description: Only one fragment survives, showing a mounted horseman in a billowing cloak whose horse is trampling a human figure above and the head of a figure (?) in the frieze below.

Material/size: Marble. H. 19.3 cm, w. 7.5 cm, th. 2.4 cm.

Bibliography: Abramić 1914, 98–99, Fig. 72 a.

Tudor 1969, 90–91, No. 158, Pl. LXXII; Jerala 2009, 187–188, Cat. No. 130.

Commentary:

For the depictions and interpretation of the reliefs with Danubian Horsemen, see Cat. No. 44.

Dating: End of the 2nd or beginning of the 3rd century (iconography – according to Nemeti).

Kat. št. / Cat. No. 47.

Kat. št. / Cat. No. 48
(po / after Jerala 2009, kat. št. / Cat. No. 131).

48. Fragment reliefne plošče z upodobitvijo podonavskih konjenikov (?)

Najdišče: Najden v širši okolici Ptujkega gradu. Abramić domneva, da je moral biti najden na Panorami v bližini zgoraj opisanih fragmentov (prim kat. št. 44–47).

Hramba: PMPO, inv. št. R. 8309.

Opis: Ohranjen je fragment, katerega interpretacija je dvomljiva. Od upodobitve so v prvem frizu ohranjena oblačila moških in žensk, od drugega friza pa le upodobitev kače.

Material/mere: Pohorski (?) marmor. V. 12 cm, š. 20,8 cm, db. 4,5 cm.

Literatura: Abramić 1914, 98–99.

Tudor 1969, 91, št. 159, T. LXXII; Jerala 2009, 188–189, kat. št. 131.

Komentar:

Za upodobitve in razlago reliefov s podonavskimi konjeniki glej kat. št. 44.

Datacija: Konec 2. ali zač. 3. st. (ikonografija – po Nemeti).

49. Reliefna plošča z upodobitvijo Priapa

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 18. Območje 4, podrobno nelocirano (*t. 12*).

Hramba: PMPO, inv. št. RL 664.

Opis: Zgornji del reliefa je odlomljen, plošča je preperela in mestoma črna (od ognja?). Ohranjen je spodnji del trupa, domnevno boga Priapa. Nogi sta razmeroma kratki, roki sta bili upodobljeni pod trebuhom. Falus je odbit.

Material/mere: Pohorski (?) marmor. V. 17 cm, š. 23 cm, db. 7 cm.

Literatura: lupa 9386.

Kat. št. / Cat. No. 49.

48. Fragment of a relief slab depicting the Danubian Horsemen (?)

Find context: Found in the wider area of Ptujski grad. Abramić presumes it came from Panorama, in the vicinity of the fragments described above (cf. Cat. Nos. 44–47).

Kept in: PMPO, Inv. No. R. 8309.

Description: The surviving fragment shows the lower parts of men and women in the upper frieze and a snake in the frieze below.

Material/size: Pohorje (?) marble. H. 12 cm, w. 20.8 cm, th. 4.5 cm.

Bibliography: Abramić 1914, 98–99.

Tudor 1969, 91, No. 159, Pl. LXXII; Jerala 2009, 188–189, Cat. No. 131.

Commentary:

For the depictions and interpretation of the reliefs with Danubian Horsemen, see Cat. No. 44.

Dating: End of the 2nd or beginning of the 3rd century (iconography – according to Nemeti).

49. Relief slab depicting Priapus

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 18. Area 4, detailed location unknown (*Pl. 12*).

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 664.

Description: The surviving fragment is weathered and in places blackened (fire damage?). It shows the lower half of a naked male figure, presumably Priapus, with short legs and part of a large phallus.

Material/size: Pohorje (?) marble. H. 17 cm, w. 23 cm, th. 7 cm.

Bibliography: lupa 9386.

Kat. št. / Cat. No. 50
(po / after Jerala 2009, kat. št./ Cat. No. 74).

Bratanič 1954, 364 sl. 2; Jevremov 1988, 103, št. 112;
Jerala 2009, 158–159, kat. št. 91.

Komentar:

Za opis kulta Priapa glej kat. št. 18.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

Bratanič 1954, 364 Fig. 2; Jevremov 1988, 103, No. 112;
Jerala 2009, 158–159, Cat. No. 91.

Commentary:

On the cult of Priapus, see Cat. No. 18.

Dating: No elements for dating.

50. Fragment reliefne plošče Silvana s psom (?)

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 21. Območje
2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, prostor C; t. 35: C; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. R 8308.

Opis: Ohranjen je spodnji del reliefne plošče. Nad gladko bazo so ohranjene noge dveh figur, med katerimi leži pes. Nad psom je ohranjen del paličastega predmeta, ki morda pripada postavi na desni. Verjetno je upodobljen Silvan s psom in pastirsko palico v roki (*pedum*).

Material/mere: Marmor. V. 13 cm, š. 19 cm, db. 4,5 cm.

Literatura: Abramić 1914, 102–103, sl. 74.

Jerala 2009, 145–146, kat. št. 74.

Komentar:

Za kult Silvana glej kat. št. 19.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

50. Fragment of a relief slab depicting Silvanus with a dog (?)

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 21. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, Room C; Pl. 35: C; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. R 8308.

Description: Fragment of the lower part of a slab with a relief depiction in a simple frame. The surviving depictions shows the feet of two figures with a dog in between. Above the dog is part of a rod-shaped object (possibly shepherd's staff or *pedum*) that may belong to the figure on the right, probably Silvanus.

Material/size: Marble. H. 13 cm, w. 19 cm, th. 4.5 cm.

Bibliography: Abramić 1914, 102–103, Fig. 74.

Jerala 2009, 145–146, Cat. No. 74.

Commentary:

For the cult of Silvanus, see Cat. No. 19.

Dating: No elements for dating.

51. Fragment reliefa Silvana s psom (?)

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 25. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, verjetno prostor C ali D; *t.* 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. R 8322.

Opis: Fragment spodnjega dela reliefa na visoki bazi z ohranjenim levim in desnim robom. Ohranjeni sta človeški stopali in sprednje tace živali. Abramić dopušča možnost, da je upodobljen bodisi Bakh s panterjem ali Silvan s psom.

Material/mere: Pohorski (?) marmor. V. 9 cm, š. 16,8 cm, db. 6,5 cm.

Literatura: Abramić 1914, 104, sl. 76.

Jerala 2009, 146, kat. št. 75.

Komentar:

Za kult Bakha/Dioniza glej kat. št. 39, za Silvana kat. št. 19.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

52. Fragment kipa Silvana (?)

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 25. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, verjetno prostor C ali D; *t.* 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. R 8307.

Opis: Od moškega kipa je ohranjen trup; manjkajo glava in noge od kolena navzdol. Figura je upodobljena gola s plaščem, ki je pritrjen na desni rami in prosto pada po desni roki. V levi roki moški drži merilnik za vino (?), v desni *pedum*. Glede na attribute je bil upodobljen Silvan.

Material/mere: Pohorski (?) marmor. V. 19,8 cm, š. 16,5 cm, db. 5 cm.

Literatura: Abramić 1914, 106–107, sl. 81.

Jerala 2009, 147, kat. št. 76.

Komentar:

Za kult Silvana glej kat. št. 19.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

Kat. št. / Cat. No. 51 (po / after Jerala 2009, kat. št. / Cat. No. 75).

51. Fragment of a relief slab depicting Silvanus with a dog (?)

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 25. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, probably Room C or D; *Pl.* 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. R 8322.

Description: The fragment of the lower part of a relief slab with a widened simple frame shows a pair of human feet and front paws of an animal, either Bacchus with a panther or Silvanus with a dog by Abramić.

Material/size: Pohorje (?) marble. H. 9 cm, w. 16.8 cm, th. 6.5 cm.

Bibliography: Abramić 1914, 104, Fig. 76.

Jerala 2009, 146, Cat. No. 75.

Commentary:

For the cult of Bacchus/Dionysus, see Cat. No. 39, for that of Silvanus, see Cat. No. 19.

Dating: No elements for dating.

52. Fragment of a statue of Silvanus (?)

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 25. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, probably Room C or D; *Pl.* 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. R 8307.

Description: The fragment shows a naked figure of a man with missing head and lower legs. He wears a cloak fastened together on the right shoulder, holding a wine measure (?) in his left hand and a *pedum* in his right hand. The attributes indicate Silvanus.

Material/size: Pohorje (?) marble. H. 19.8 cm, w. 16.5 cm, th. 5 cm.

Bibliography: Abramić 1914, 106–107, Fig. 81.

Jerala 2009, 147, Cat. No. 76.

Commentary:

For the cult of Silvanus, see Cat. No. 19.

Dating: No elements for dating.

Kat. št. / Cat. No. 52.

53. Fragmenta kipa Venere z Amorjem (?)

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 21. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, prostor C, v konstrukciji narejeni iz marmornih plošč; *t.* 35: C; 39.

Hramba: PMPO.

Opis: Površina kipa je skoraj popolnoma okrušena.

Od kipa je ohranjena človeška postava od bokov navzdol. Okoli bokov je bil upodobljen plašč, ki je bil spredaj zavezan, tako da v bogatih gubah pada med nogami. Zgornji del telesa je gol. Na levi strani figure je na plinti podpora, na kateri so vidna majhna stopala. Po Abramiću je kip predstavljal Afrodito z Erosom oziroma Venero z Amorjem.

Material/mere: Pohorski (?) marmor. Podstavek: v. 10 cm, š. 47,5 cm, db. 23 cm. V. kipa: 48 cm.

Literatura: Abramić 1914, 106–107.

Komentar:

V državnem kultu rimskega imperija je Venera (vzporedna grški Afroditi), izpričana že v 3. st. pr. n. št. Po Vergilijevem epu so jo kot prednico rimskega naroda poveličevali politiki 1. st. pr. n. št., rodbina Julijcev pa je preko Enejevega sina Jula (*Iulus*) v njej videla začetnico svojega rodu, t. i. *Venus Genetrix*. V provincah ni pogosto čaščena (Koch 1955; Rives 2003).

Datacija: Ni elementov za datacijo.

54. Fragment kipa Viktorije (?)

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 25. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, verjetno prostor C ali D; *t.* 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. RL 467.

Opis: Kip je na hrbtni strani oklesan, od postave je ohranjen le spodnji del, od sredine stegen do začetka stopal. Vidno je oblačilo, ki levo nogo zakriva v celoti, na oprti desni nogi pa je dvignjeno nad kolonom, tako da je golen v celoti vidna. Krila očitno niso bila razprta, ampak so počivala na hrbtu, saj je po Abramiću, del leve konice krila še viden na levi nogi.

Material/mere: Pohorski (?) marmor. V. 22,5 cm, š. 24,5 cm.

Literatura: Abramić 1914, 107–108, sl. 82.

Jerala 2009, 138, kat. št. 65.

Komentar:

Za kult Viktorije glej kat. št. 20.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

53. Fragment of a statue of Venus with Amor (?)

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 21. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, Room C, in a construction of marble slabs; *Pl.* 35: C; 39.

Kept in: PMPO.

Description: The surviving fragment with largely chipped surface shows a female figure from the hips down. A cloak is draped around the hips and the legs, while the upper part was nude. On the left is a pedestal with surviving small feet. According to Abramić, the statue was that of Aphrodite with Eros/Venus with Amor.

Material/size: Pohorje (?) marble. Pedestal: h. 10 cm, w. 47.5 cm, th. 23 cm. Statue h.: 48 cm.

Bibliography: Abramić 1914, 106–107.

Commentary:

In the state cult of the Roman Empire, Venus (or Aphrodite as the Greek counterpart) already appears in the 3rd century BC. Politicians in the 1st century BC hailed her as the ancestor of the Romans after Vergil's epic, while the Julii family identified her as the beginner of their family or *Venus Genetrix* through Julius, the son of Aeneas. Records of her worship outside Italy are rare (Koch 1955; Rives 2003).

Dating: No elements for dating.

54. Fragment of the statue of Victory (?)

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 25. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, probably Room C or D; *Pl.* 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 467.

Description: The fragment of the statue is flattened at the back and shows the lower part of a female figure with missing feet. Drapery covers her left leg and the upper part of the right leg. Part of the left wing is visible beside the left leg; Abramić supposed this showed the wings were not lifted.

Material/size: Pohorje (?) marble. H. 22.5 cm, w. 24.5 cm.

Bibliography: Abramić 1914, 107–108, Fig. 82.

Jerala 2009, 138, Cat. No. 65.

Commentary:

For the cult of Victory, see Cat. No. 20.

Dating: No elements for dating.

Kat. št. / Cat. No. 54
(po / after Jerala 2009, kat. št. / Cat. No. 65).

Kat. št. / Cat. No. 55
(po / after Jerala 2009, kat. št. / Cat. No. 98).

55. Fragment kipa dečka

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 25. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, verjetno prostor C ali D; t. 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. RL 461.

Opis: Kip je zlomljen na dva prilegajoča se fragmenta; manjkajo glava, roke in spodnji del nog. Sicer sta obe roki od ram navzdol odlomljeni, a je vidno, da je deček roke držal kvišku. Kožne gube na trebuhu kažejo, da je deček sedel. Moznica pod zadnjico dopušča domnevo, da je bil kip pritrjen na podstavek ali del opornika.

Material/mere: Marmor. V. 40 cm, š. pleč 17 cm.

Literatura: Abramić 1914, 108–109, sl. 84.

Jerala 2009, 163–164, kat. št. 98.

Komentar:

Identifikacija fragmenta kipa s Panorame je dvomljiva; Abramić ga identificira kot boga Plutona.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

55. Fragments of the statue of a boy

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 25. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, probably Room C or D; Pl. 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 461.

Description: The statue survives in two conjoining fragments with missing head, arms and lower legs. The posture of the torso indicates his arms were reaching upwards. The folds of skin on the stomach indicate a sitting posture, confirmed by the dowel hole at the rear that shows that statue was attached to a pedestal or other supporting element.

Material/size: Marble. H. 40 cm, shoulder w. 17 cm.

Bibliography: Abramić 1914, 108–109, Fig. 84.

Jerala 2009, 163–164, Cat. No. 98.

Commentary:

The identification of the boy is uncertain; Abramić sees him as Pluto.

Dating: No elements for dating.

56. Fragment kipa

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 25. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, verjetno prostor C ali D; *t.* 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. R 8310.

Opis: Od kipa je ohranjen fragment roke z ostanki oblačila.

Material/mere: Marmor. D. 9 cm.

Literatura: Abramić 1914, 109.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

57. Fragment reliefne plošče

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 25. Območje 2/5 ali 2/6, stavba X ali XI, verjetno prostor C ali D; *t.* 35; 39.

Hramba: PMPO, inv. št. R 8311.

Opis: Ohranjena sta dva fragmenta desnega zgornjega vogala reliefne plošče. Od upodobitve sta vidna samo glava moškega božanstva in del leve dvignjene roke, v kateri je držal žezlo (ohranjen le zgornji del).

Material/mere: Marmor. V. 11 cm, š. 22 cm, db. 45 cm.

Literatura: Abramić 1914, 105, sl. 78.

Jerala 2009, 189, kat. št. 132.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

56. Fragment of a statue

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 25. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, probably Room C or D; *Pl.* 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. R 8310.

Description: Only a fragment of the arm with part of the clothing survives.

Material/size: Marble. L. 9 cm.

Bibliography: Abramić 1914, 109.

Dating: No elements for dating.

57. Fragments of a relief slab

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 25. Area 2/5 or 2/6, Building X or XI, probably Room C or D; *Pl.* 35; 39.

Kept in: PMPO, Inv. No. R 8311.

Description: Two fragments of the upper right corner survive of the relief slab that shows the head of a god and part of the raised left hand that holds a sceptre.

Material/size: Marble. H. 11 cm, w. 22 cm, th. 45 cm.

Bibliography: Abramić 1914, 105, Fig. 78.

Jerala 2009, 189, Cat. No. 132.

Dating: No elements for dating.

Kat. št. / Cat. No. 57

(po / after Jerala 2009, kat. št. / Cat. No. 132).

58. Fragment trupa stebra in baza stebra s plinto

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 18. Območje 4, podrobno nelocirano (*t. 12*).

Hramba: PM Ptuj-Ormož, inv. št. RL 460 (steber) in RL 650 (baza).

Opis: Fragment srednjega dela trupa stebra s tordiranimi kanelurami. Atiška baza stebra je izdelana skupaj s plinto (*plinthis*) in sestavljena iz stožčastega spodnega torusa (*torus*), letvice, skotije (*scotia*) in cilindričnega zgornjega torusa. Na nosilni ploskvi ima luknjo za čep in vlivni kanal.

Material/mere: Pohorski (?) marmor. Steber: ohr. v. 116 cm, pr. 27 cm. Baza: v. 25 cm, plinta 35/37 cm, pr. zg. torusa 31 cm.

Literatura: Jevremov 1988, 121, št. 143; Djurić, Bitenc, Koprivnik 2004, kat. št. 9 in 10; Butina 2007, 42 in 56, kat. št. 5 in 19.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

59. Fragment baze stebra s plinto

Najdišče: Najden leta 1937 na Panorami. Podrobno nelocirano.

Hramba: PM Ptuj-Ormož, inv. št. RL 482.

Opis: Atiška baza stebra je izdelana skupaj s plinto in sestavljena iz spodnjega torusa, letvice, skotije, še ene letvice in zgornjega torusa. Nosilna ploskev je večinoma odbita, a je ohranjena luknja za čep z vlivnim kanalom.

Material/mere: V. 19 cm, plinta 50/49 cm, premer zg. torusa 42 cm.

Literatura: Jevremov 1988, 93, št. 91; Butina 2007, 41, kat. št. 4.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

60. Fragment trupa stebra

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 18. Območje 4, podrobno nelocirano (*t. 12*).

Hramba: PM Ptuj-Ormož, inv. št. RL 649.

Opis: Fragment srednjega dela trupa stebra brez kanelur.

Material/mere: V. 87 cm, pr. 29,5 cm.

Literatura: Jevremov 1988, 121, št. 142; Butina 2007, 54, kat. št. 17 (domnevno z Vičave).

Datacija: Ni elementov za datacijo.

58. Fragments of a column shaft and column base with plinth

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 18. Area 4, detailed location unknown (*Pl. 12*).

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 460 (steber) and RL 650 (baza).

Description: Mid-section fragment of a spirally-fluted shaft. Attic base carved together with its plinth and composed of the conical lower torus, fillet, scotia and cylindrical upper torus. The bedding surface holds a dowel hole with a pour channel.

Material/size: Pohorje (?) marble. Shaft: surv. h. 116 cm, diam. 27 cm. Base with plinth: h. 25 cm, plinth 35/37 cm, upper torus diam. 31 cm.

Bibliography: Jevremov 1988, 121, No. 143; Djurić, Bitenc, Koprivnik 2004, Cat. No. 9 and 10; Butina 2007, 42 and 56, Cat. No. 5 and 19.

Dating: No elements for dating.

59. Fragment of a column base with plinth

Find context: Found in 1937 on Panorama. Detailed location unknown.

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 482.

Description: Attic column base carved together with its plinth and composed of the lower torus, fillet, scotia, another fillet and upper torus. The bedding surface is mostly chipped off, but holds the remains of a dowel hole with a pour channel.

Material/size: H. 19 cm, plinth 50/49 cm, upper torus diam. roughly 42 cm.

Bibliography: Jevremov 1988, 93, No. 91; Butina 2007, 41, Cat. No. 4.

Dating: No elements for dating.

60. Fragment of a column shaft

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 18. Area 4, detailed location unknown (*Pl. 12*).

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 649.

Description: Mid-section fragment of an unfluted column shaft.

Material/size: H. 87 cm, diam. 29.5 cm.

Bibliography: Jevremov 1988, 121, No. 142; Butina 2007, 54, Cat. No. 17 (supposedly from Vičava).

Dating: No elements for dating.

Kat. št. / Cat. No. 58

(po / after Djurič, Bitenc, Koprivnik 2004, kat. št. / Cat. No. 9, 10).

61. Baza stebra s plinto in delom trupa

Najdišče: Okoliščine odkritja kot kat. št. 18. Območje 4, podrobno nelocirano (*t. 12*).

Hramba: PM Ptuj-Ormož, inv. št. RL 648.

Opis: Baza stebra je izdelana skupaj s plinto in spodnjim delom trupa, sestavljena iz torusa in letvice. Eden of vogalov je odbit.

Material/mere: V. 20 cm, plinta 40/41 cm, prem. 30 cm.

Literatura: Jevremov 1988, 121, št. 144; Butina 2007, 54, kat. št. 7.

Datacija: Ni elementov za datacijo.

61. Column base with plinth and shaft

Find context: Circumstances of discovery same as for Cat. No. 18. Area 4, detailed location unknown (*Pl. 12*).

Kept in: PMPO, Inv. No. RL 648.

Description: Column base carved together with its plinth and bottom part of the shaft, composed of a torus and fillet. One corner is missing.

Material/size: H. 20 cm, plinth 40/41 cm, shaft diam. 30 cm.

Bibliography: Jevremov 1988, 121, No. 144; Butina 2007, 44, Cat. No. 7.

Dating: No elements for dating.

Fotografije / Photographs

Kat. št. / Cat. Nos. 1, 5, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 22, 23, 24, 25, 27, 32, 34, 36, 37: Arhiv Inštituta za arheologijo, ZRC SAZU / Archives of the Institute of Archaeology, ZRC SAZU.

Kat. št. / Cat. Nos. 9, 10, 18, 19, 35, 44, 45, 46, 47, 49, 52: Arhiv PMPO / Archives PMPO (foto / photo: Boris Farič, PMPO).

Kat. št. / Cat. Nos. 39, 41, 54, 55: Maja Jerala.

Kat. št. / Cat. Nos. 48, 51, 57: Bojan Djurič.

Kat. št. / Cat. No. 50: Fototeka PMPO / Archives PMPO.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

Kratice / Abbreviations

- AE = *L'Année épigraphique*.
- AIJ = V. Hoffiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien 1: Noricum und Pannonia Superior*. – Zagreb, 1938.
- CIGP = P. Kovács (ur. / ed.), *Corpus inscriptionum Graecarum Pannonicarum*. Editio III. Aucta (Hungarian Polis Studies 15). – Debrecen, Budapest, 2007.
- CIL = *Corpus inscriptionum Latinarum*.
- Der Neue Pauly = *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* (herausgegeben von Hubert Cancik und Helmuth Schneider, Stuttgart, Weimar, 1996 <
- EDCS = *Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby* (skrbnik / service provider: Manfred Clauss) [http://db.edcs.eu/epigr/epi_de.php].
- HD = EDH, *Epigraphische Datenbank Heidelberg* (skrbnik / service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften [<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de>]).
- ILS = H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*. – Berlin 1892–1916.
- ILJug = A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (Situla 5), Ljubljana 1963; iidem, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt* (Situla 19), 1978; iidem, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (Situla 25), 1986.
- LGPN = *Lexicon of greek personal names*.
- lupa = UBI ERAT LUPA – F. und O. Harl, www.lupa.at (Bildatenbank zu antiken Steindenkmälern).
- OPEL = B. Lőrincz, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, Vol. I: *Aba – Bysanus*, Budapest 2005²; Vol. II: *Cabalicius – Ixus*, Wien 1999; Vol. III: *Labareus – Pythea*, Wien 2000; Vol. IV: *Labareus – Pythea*, Wien 2002.
- PIR = *Prosopographia Imperii Romani*.
- RE = Pauly-Wissowa-Kroll-Mittelhaus-Ziegler, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.
- RINMS = M. Šašel Kos, *The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia / Lapidarij Narodnega muzeja Slovenije* (Situla 35). – Ljubljana 1997.
- RIU = *Römische Inschriften Ungarns*. – Budapest 1972–2001.
- SEG = *Supplementum Epigraphicum Graecum*.
- ABRAMIĆ, M. 1914, Archäologische Funde in Pettau. – *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 17, Beiblatt, 87–150.
- ABRAMIĆ, M. 1925a, *Poetovio. Vodnik po muzeju in stavbnih ostankih rimskega mesta*. – Ptuj.
- ABRAMIĆ, M. 1925b, *Poetovio. Führer durch die Denkmäler der römischen Stadt*. – Wien.
- ABRAMIĆ, M. 1931, Novi natpisi iz Poetovija (Neue Inschriften aus Poetovio). – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 26, 177–202.
- ALFÖLDY, G. 1958, Augustalen- und Sevirkörperschaften in Pannonien. – *Acta Archaeologia Academiae Scientiarum Hungaricae* 6, 433–459.
- ALFÖLDY, G. 1964–1965, Die Valerii in Poetovio. – *Arheološki vestnik* 15–16, 137–144.
- ALFÖLDY, G. 1969, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. – Beiträge zur Namenforschung Bh. 4, Heidelberg.
- ALIČ, F. 1956, Še o ptujskem grškem napisu. – *Arheološki vestnik* 7, 141–142.
- BARKÓCZI, L. 1964, The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletianus. – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16, 257–356.
- BEUMER, M. 2016, Hygieia. Identity, Cult and Reception. – *Kleio-Historia* 3, 5–24.
- BRATANIČ, R. 1951, Rimski napisi iz Ptuja. – *Arheološki vestnik* 2/1, 8–17.
- BRATANIČ, R. 1953, Nove najdbe iz Ptuja (Neue Funde aus Ptuj). – *Arheološki vestnik* 4/1, 282–289.
- BRATANIČ, R. 1954, Nove najdbe iz Ptuja (Neue Funde aus Ptuj). – *Arheološki vestnik* 5/2, 361–377.
- BRATANIČ, R. 1956, K članku A. Sovrèta "Pripombe k R. Brataniča Novim najdbam iz Ptuja" (Zum Artikel von A. Sovrè "Bemerkungen zu R. Bratanič: Neue Funde aus Ptuj"). – *Arheološki vestnik* 7, 137–140.
- BRUHL, A. 1953, *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*. – Paris.
- BUTINA, E. 2007, *Arhitektonski členi v ptujskem lapidariju in mestu Ptuj*. – Diplomsko delo / BA thesis, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani (neobjavljeno / unpublished).
- CESARIK, N., D. ŠTRMELJ 2016, An altar dedicated to Jupiter Depulsor from Vavaria. – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 199, 237–238.
- DELAMARRE, X. 2007, *Nomina Celtica antiqua selecta inscriptionum / Noms de personnes celtiques dans l'épigraphie classique*. – Paris.
- DÉSZPA, M. L. 2012, *Peripherie-Denken. Transformation und Adaptation des Gottes Silvanus in den Donauprovinzen (1.-4. Jahrhundert n. Chr.)*, Potsdamer Altertumswiss. Beiträge 35.
- DIEZ, E. 1992, Nutrices. – V / In: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* VI/1, Zürich, München, Düsseldorf, 936–938.

- DIEZ, E. 1993, Magna Mater oder Nutrix ? (Magna Mater ali Nutrix ?). – V / In: *Ptujski arheološki zbornik. Ob stoletnici muzeja in muzejskega društva*, Ptuj, 251–262.
- DJURIĆ, B., P. BITENC, V. KOPRIVNIK 2004, Katalog predmetov / Katalog der Exponate. – V / In: I. Lazar (ur. / ed.): *Rimljani: steklo, glina, kamen / Die Römer: Glas, Ton, Stein*, Celje, Maribor, Ptuj, 168–203.
- DOBÓ, Á. 1940, *Publicum portorium Illyrici*. – Budapest.
- DOBÓ, Á. 1968, *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Die provinciale Verwaltung*. – Amsterdam.
- DOMITER, O. 2016, Novoobjavljeni ulomci votivnih pločica s prikazom podunavskih konjanika iz Arheološkog muzeja u Zagrebu / New fragments of the votive plaques depicting the Danube horsemen from the Archaeological Museum in Zagreb. – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 49, 123–144.
- EGGER, R. 1929, Ausgrabungen in Feistritz a. d. Drau, Oberkärnten. – *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* 25, Beibl. 201–203.
- ENßLIN, W. 1954, Praefectus. – V / In: *RE XXII/2*, 1257–1347.
- EUSKIRCHEN, M. 1993, Epona. – *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 74, 607–838.
- EUSKIRCHEN, M. 1998, Epona. – V / In: *Der Neue Pauly* 4 (Epo-Gro), 2.
- FITZ, J. 1993, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit* 2. – Budapest.
- FITZ, J. 1994, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit* 3. – Budapest.
- FRANKE, T. 2000, Legio XIV Gemina. – V / In: Y. Le Bohec, C. Wolff (ur. / eds.), *Les legions de Rome sous le Haut-Empire* 1. *Actes du congrès de Lyon 17–19 septembre 1998*, Paris, 191–202.
- GRAF, F. 1993, Asklepios. – V / In: *Der neue Pauly* 2 (Ark-Ci), 94–99.
- GRAF, F. 1998, Eros. – V / In: *Der Neue Pauly* 4 (Epo-Gro), 89–91.
- GRAF, F. 1998, Hygieia. – V / In: *Der Neue Pauly* 5 (Gru-Iug), 777–778.
- GURLITT, W. 1896, Pettauer Antiken. – *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen* 19, 1–25.
- HAINZMANN, M. 2004, Jupiter Depulsor – die norischen Befunde. – V / In: L. Ruscu et al. (ur. / eds.), *Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 224–234.
- HEINZE, T. 2001, Priapos. – V / In: *Der Neue Pauly* 10 (Pol-Sal), 308–309.
- HERTER, H. 1954, Priapus. – V / In: *RE XXII/2*, 1914–1942.
- HORVAT, J. et al. 2003 = J. Horvat, M. Lovenjak, A. Dolenc Vičić, M. Lubšina-Tušek, M. Tomanič-Jevremov, Z. Šubic, Poetovio, Development and Topography. – V / In: M. Šašel Kos, P. Scherrer, *The autonomous towns of Noricum and Pannonia, Pannonia I*, Situla 41, 153–189.
- JERALA, M. 2009, *Poskus rekonstrukcije svetišča kabirow na Panorami in topografija kultov v Poetovionu*. – Diplomsko delo / BA thesis, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani (neobjavljeno / unpublished).
- JEVREMOV, B. 1988, *Vodnik po lapidariju*. – Ptuj.
- KAJANTO, I. 1965, *The Latin cognomina*. – *Commentationes Humanarum Litterarum* 36/2.
- KAKOSCHKE, A. 2012, *Die Personennamen in der römischen Provinz Noricum*. – Alpha-Omega, Reihe A/262, Hildesheim, Zürich, New York.
- KERN, O. 1903, Dionysos. – V / In: *RE V/1*, 1010–1046.
- KIENAST et al. 2017 = D. Kienast, W. Eck, M. Heil 2017⁶, *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. – Darmstadt.
- KLEMENC, J., B. SARIA 1936, *Archaeologische Karte von Jugoslavien: Blatt Ptuj*. – Beograd, Zagreb.
- KNABL, R. 1855, Epigraphische Excursus. – *Mitteilungen des Historischen Vereins für Steiermark* 6, 125–171.
- KNABL, R. 1862, *Syllogae scripta titulorum Styriensium (codex ducatus Styriae epigraphicus Romanae vetustatis)*. – Graz.
- KOCH, C. 1955, Venus. – V / In: *RE VIII A1*, 828–887.
- KOHAUT, V. 1901, Mittheilungen über Ausgrabungen und Funde von Poetovio in den Jahren 1898/1899. – *Mitteilungen der k. k. Zentral-Kommission für Erhaltung und Erforschung der Kunst- und historischen Denkmale N.F.* 27, 18–20.
- KOLENDO, J. 1989, Le culte de Jupiter Depulsor et les incursions des Barbares. – V / In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II 18, 2, 1062–1076.
- KOVÁCS, P. 1998–1999, Graecism in Pannonian Latin Inscriptions. – *Acta classica universitatis scientiarum Debreceniensis* 34–35, 395–406.
- KRITZINGER, P. 2016, Contrascriptores im römischen Zollwesen. – V / In: Y. Hazirlyanlar (ur. / ed.), *Vir Doctus Anatolicus. Studies in memory of sencer Şahin Anisina Yazilar*, Istanbul, 567–589.
- KUBITSCHKEK, W. 1889, *Imperium Romanum tributim discriptum*. – Praegae, Vindobonae.
- KUŠAN ŠPALJ, D. et al. 2014, Katalog razstavljenih del / Catalogue of exhibited works. – V / In: N. Pirnat-Spahić (ed. / ur.), *Aquae Iasae. Najnovejše rimske najdbe na področju Varaždinskih Toplic / Aquae Iasae. Recent discoveries of Roman remains in the region of Varaždinske Toplice*, Ljubljana.
- LAET, de S. J. 1949, *Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire*. – Bruges.
- LEY, A. 1997, Dionysos. – V / In: *Der neue Pauly* 3 (Cl-Epi), 651–664.
- LOCHNER VON HÜTTENBACH, F. 1989, *Die römertlichen Personennamen der Steiermark*. – Graz.

- LÓRINCZ, B. 2001, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit 1. Die Inschriften.* – Wien.
- MANDER, J. 2013, *Portraits of children on Roman funerary monuments.* – Cambridge.
- MATIJAŠIĆ, R., F. TASSAUX 2000, Liber et Silvanus. – V / In: C. Delplace, F. Tassaux (ur. / eds.), *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine*, Bordeaux, 65–117.
- MAYER, M. 2009, El culto a Liber Pater: culto militar o culto popular? – V / In: C. Wolff, Y. Le Bohec (ur. / eds.), *L'armée romaine et la religion sous le Haut-Empire romain. Actes du quatrième Congrès de Lyon (26–28 octobre 2006)*, Lyon, 305–318.
- MAYER-OLIVÉ, M. 2017, Aproximación al estudio de la presencia del culto de Liber Pater en las provincias romanas danubianas a través de las inscripciones latinas. – *Ephrosyne* 45, 517–537.
- MIANO, D. 2016, How Roman was Victory? The Goddess Victoria in Republican Italy. – V / In: G. Casadio, A. Mastrocinque, C. Santi (ur. / eds.), *Apex. Studi storico-religiosi in onore di Enrico Montanari*, Roma, 111–126.
- MÓCSY, A. 1959, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen.* – Budapest.
- MÓCSY, A. 1974, *Pannonia and Upper Moesia. A history of middle Danube provinces of the Roman Empire.* – London, Boston.
- MÓCSY, A. 1983, *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpiniae cum indice inverso.* – *Dissertationes Pannonicae III/1.*
- MUCHAR, v. A. 1846, *Geschichte des Herzogthums Steiermark* 3. – Graetz.
- NEMETI, S. 2015, I rilievi dei cavalieri Danubiani. Spunti per l'interpretazione diacronica delle varianti regionali. – V / In: C.-G. Alexandrescu (ur. / ed.), *Cult and Votive Monuments in the Roman Provinces. Proceedings of the 13th International Colloquium on Roman Provincial Art Bucharest – Alba Iulia – Constanța, 27th of May – 3rd of June 2013 – within the framework of Corpus Signorum Imperii Romani*, Cluj-Napoca, 129–138.
- ØRSTED, P. 1985, *Roman imperial economy and Romanization: a study in Roman imperial administration and the public lease system in the Danubian provinces from the first to the third century A.D.* – Copenhagen.
- PAPE, W., G. BENSLE 1959, *Wörterbuch der griechischen Eigenamen.* – Graz.
- PERINIĆ, L. 2016, *The nature and origin of the cult of Silvanus in the Roman provinces of Dalmatia and Pannonia.* – Oxford.
- PFLAUM, H. G. 1955, Jupiter Depulsor. – V / In: *Mélanges Isidore Lévy. Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* 13 (1953), Bruxelles, 446–460.
- PILIPOVIĆ, S. 2011, *The cult of Bacchus in the central Balkans from the first to the fourth century.* – Belgrade.
- PLOEG, van der G. 2018, *The Impact of the Roman Empire on the Cult of Asclepius.* – Leiden, Boston.
- RADMAN-LIVAJA, I. 2014, *Tesserae Sisciensiae / Les plombs inscrits de Siscia / Olovne tesereji z Siscije.* – *Musei Archaeologici Zagrabiensis et Monographiae* 9/1–2.
- RAGOLIĆ, A., M. VOMER GOJKOVIĆ 2016, Römische Inschriften vom Turnierplatz (Oberschlossberg) in Ptuj (Poetovio). – V / In: R. Lafer (ur. / ed.), *Römische Steindenkmäler in Alpen-Adria-Raum. Neufunde, Neulesungen und Interpretationen epigraphischer und ikonographischer Monumente.* – Celovec, Ljubljana, Dunaj.
- RIGATO, D. 2015, Una devozione senza confini: Asclepio nelle province Danubiane. – V / In: L. Zerbini (ur. / ed.), *Culti e religiosità nelle province danubiane. Atti del II Convegno Internazionale Ferrara 20–22 Novembre 2013*, Bologna, 71–86.
- RITTERLING, E. 1925, Legio. – V / In: *RE XII/2*, 1329–1837.
- RIVES, J. B. 2003, Venus. – V / In: *Der neue Pauly* 12/2 (Ven-Z), 17–20.
- SALOMIES, O. 1987, *Die römischen Vornamen.* – Helsinki.
- SARIA, B. 1922, Arheološka istraživanja u oblasti starog Poetovio. – *Starinar* 1, 3. ser., 191–208.
- SARIA, B. 1951, Poetovio. – V / In: *RE XXI/1*, 1168–1183.
- SCHEID, J. 1997, Bacchus. – V / In: *Der Neue Pauly* 2 (Ark-Ci), 390–391.
- SCHERF, J. 2003, Victoria. – V / In: *Der Neue Pauly* 12/2, 189–190.
- SCHERRER, P. 2002, Vom regnum Noricum zur römischen Provinz: Grundlagen und Mechanismen der Urbanisierung. – V / In: M. Šašel Kos, P. Scherrer (ur. / eds.), *The autonomous towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Noricum*, Situla 40, 11–70.
- SCHMID, W. 1935, Poetovio. Raziskovanja Muzejskega društva v Ptujju jeseni 1935. – *Časopis za zgodovino in narodopisje* 30, 129–157.
- SCHUR, W. 1926, Liber pater. – V / In: *RE XIII/1*, 68–76.
- SINOBAD, M. 2010, Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske. – *Opuscula archaeologica* 34, 145–228.
- SKRABAR, V. 1940, Ein verschollenes Eponarelief aus Poetovio. – V / In: *Hoffilleroz zbornik / Serta Hoffilliana. Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, NS 18–21 (1937–1940), 379–380.
- SOLIN, H. 1996, *Die stadtrömischen Sklavennamen* 1–3. – Stuttgart.
- SOVRÈ, A. 1955, Pripomba k R. Brataniča novim najdbam iz Ptujja (Bemerkungen zu R. Bratanič: neue Funde aus Ptuj). – *Arheološki vestnik* 6, 26–31.

- SZABÓ, Á. 2017, *Domna et Domnus. Contributions to the Cult-History of the 'Danubian Riders' Religion*. – Hungarian Polis Studies 25.
- ŠAŠEL, J., A. ŠAŠEL 1977, Le préfet de la I^e aile Britannique milliaire sous Trajan à Emona / Praefectus alae I Britannicae milliariae za Trajana v Emoni. – *Arheološki vestnik* 28, 334–345.
- ŠAŠEL, J. 1987, Le Famiglie Romane e la loro economia di base. – *Antichità Altoadriatiche* 29/1, 145–153.
- ŠAŠEL KOS, M. 1980, Fragment einer widersprüchlich interpretierten griechischen Inschrift aus Poetovio. – V / In: B. Čop et al. (ur. / eds.), *Linguistica* 20, *In memoriam Milan Grošelj oblata* 2, 211–20.
- ŠAŠEL KOS, M. 1990, *Nauportus*: antični literarni in epigrafski viri. – V / In: J. Horvat, *Nauportus (Vrhnik)*, Dela 1. razr. SAZU 33, 17–33.
- ŠAŠEL KOS, M. 1993, Petovionska vladajoča aristokracija (The Ruling Aristocracy in Poetovio). – *Ptujski arheološki zbornik. Ob 100-letnici muzeja in muzejskega društva*, Ptuj, 219–232.
- ŠAŠEL KOS, M. 1995, Iuppiter Depulsor – a Norican Deity?. – *Živa antika (Sertum Gantarianum)* 45, 371–382.
- ŠAŠEL KOS, M. 1999a, *Pre-Roman divinities of the eastern Alps and Adriatic*. – Situla 38.
- ŠAŠEL KOS, M. 1999b, Aspects of the Sevirate and Augustalitas in the Northeastern Adriatic Area. – *Histria Antiqua* 5, 173–181.
- ŠAŠEL KOS, M. 2014, Poetovio before the Marcomannic Wars: From Legionary Camp to Colonia Ulpia. – V / In: I. Piso, R. Varga (ur. / eds.), *Trajan und seine Städte*, Cluj-Napoca, 139–165.
- ŠUBIC, Z. 1967, Epigrafske najdbe v Ptujju in območju v letih 1965–1966. – *Arheološki vestnik* 18, 187–191.
- TAMBORNINO, J. 1914, Hygieia. – V / In: *RE IX/1*, 93–97.
- TUDOR, D. 1969, *Corpus monumentorum religionis equitum Danuviorum I (CMREDI), The monuments. Études préliminaires aux religionis orientales dans l'empire Romain*. – Leiden.
- TUŠEK, I. 1984, Ptuj, *Varstvo spomenikov* 26, 238–251.
- TUŠEK, I. 1986, Novi rimski reliefni kamni in napisi iz Ptuja (Neue römische Reliefsteine und Inschriften aus Ptuj). – *Arheološki vestnik* 37, 343–370.
- TUŠEK, I. 1993, Novi oltarni in reliefni kamni iz Peto-vione (Neue Altar- und Reliefsteine aus Poetovio). – *Arheološki vestnik* 44, 203–208.
- VIDRIH PERKO V., M. VOMER GOJKOVIČ 2005, Pijenje vina i kult boga Libera i nalazi iz Poetovije. – *Histria Antiqua* 13, 323–332.
- VITTINGHOFF, F. 1953, Portorium. – V / In: *RE XXII/1*, 346–399.
- WEINSTOCK, St. 1958, Victoria. – V / In: *RE VIII A 2*, 2501–2542.
- WIGAND, K. 1915, Die Nutrices Augustae von Poetovio. – *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 18, 190–218.
- WINKLER-HORAČEK, L. 2006, Salus-Hygieia. Eine weibliche Heilgottheit und ihre gesellschaftliche Funktion in der römischen Kaiserzeit. – V / In: B. Heininger, R. Lindner (ur. / eds.), *Krankheit und Heilung. Gender – Religion – Medizin. Geschlecht, Symbol, Religion* 4, Berlin, 63–86.
- ZACCARIA, C. 2000, Una familia Silvani sul colle di San Giusto a Trieste. – V / In: *Ἐπιγραφαί. Miscellanea epigrafica in onore di Lidio Gasperini*, Ichnia 5, 1099–1117.
- ZOTOVIČ, L. 1966, Kult Jupitera Depulsora. – *Starinar* 17, 37–42.
- ZOTOVIČ, L. 1998, The Cult of Lunar Goddess or the Cult of Danubian Horseman. – *Starinar* 49, 63–75.

TABLE

PLATES

1, 2/1-8, 3, 4, 5

območja rimskega mesta / areas of Roman town

A1-A4, B1-B10, C →

ulica po georadarskih meritvah / street – GPR measurement

zidovi po georadarskih meritvah / walls – GPR measurement

stavba ali objekt po georadarskih meritvah /
building or structure – GPR measurement

tlak po georadarskih meritvah / pavement – GPR measurement

vodovod / aquaduct

katastrska meja / cadastral border

T. 1: Panorama. Pojasnilo oznak, ki so uporabljene na načrtih.

Pl. 1: Panorama. Map key.

T. 2: Panorama. Temeljni topografski načrt. M. = 1:5000.

Pl. 2: Panorama. Topographic map. Scale = 1:5000.

T. 3: Panorama. Ortofoto posnetek. M. = 1:5000.

Pl. 3: Panorama. Orthophoto image. Scale = 1:5000.

T. 4: Panorama. Lidarski posnetek. Puščice označujejo potek starejših teras. M. = 1:2500.

Pl. 4: Panorama. Lidar image. Arrows mark the course of the earlier terraces. Scale = 1:2500.

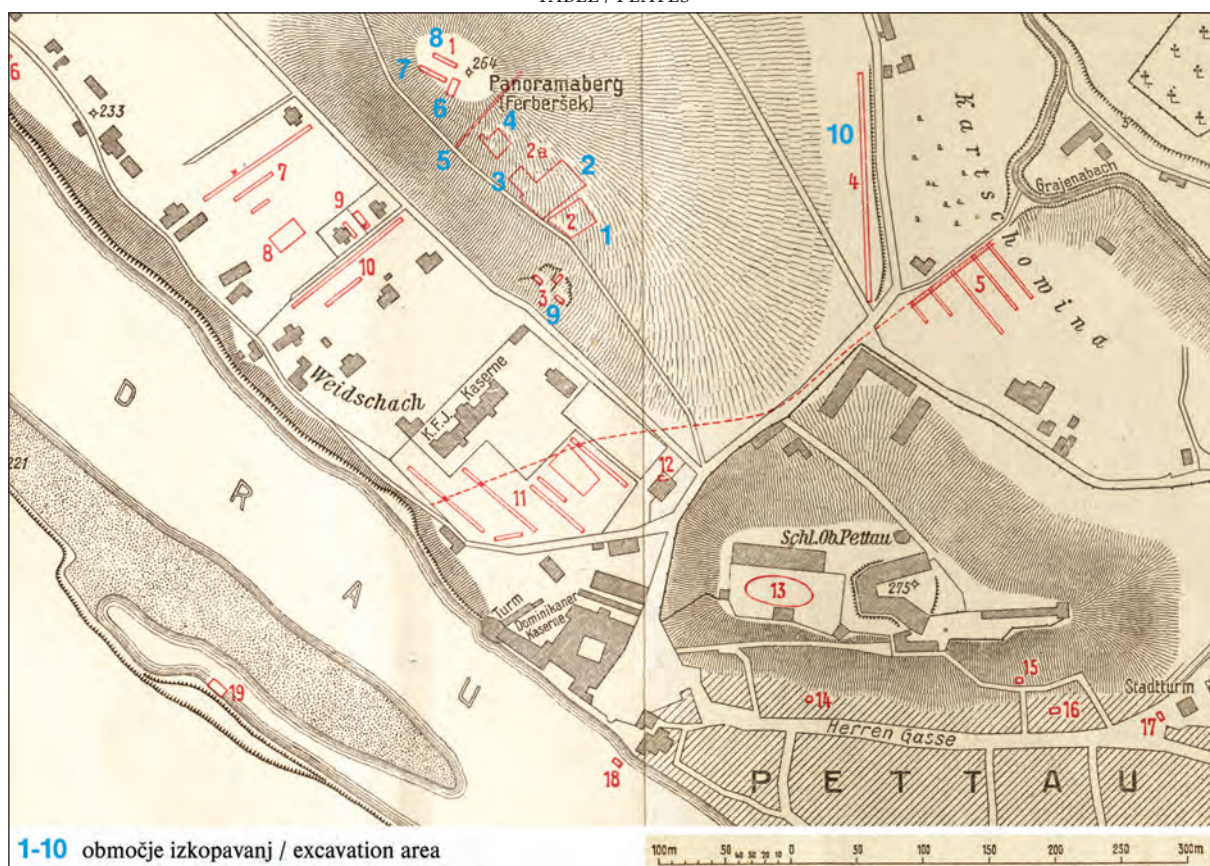

T. 5: Panorama. Izsek iz Franciscejskega katastra (1823–1869). M. = 1:2880.

Pl. 5: Panorama. Section of the Franciscan Cadastre (1823–1869). Scale = 1:2880.

T. 6: Panorama. Povečan izsek iz Skrabarjeve in Gailhoferjeve karte arheoloških najdišč Ptuja (Skrabar, Gailhofer, *Fundkarte* 1911).
 Pl. 6: Panorama. Enlarged section of the map of archaeological sites in Ptuj by Skrabar and Gailhofer (from Skrabar, Gailhofer, *Fundkarte* 1911).

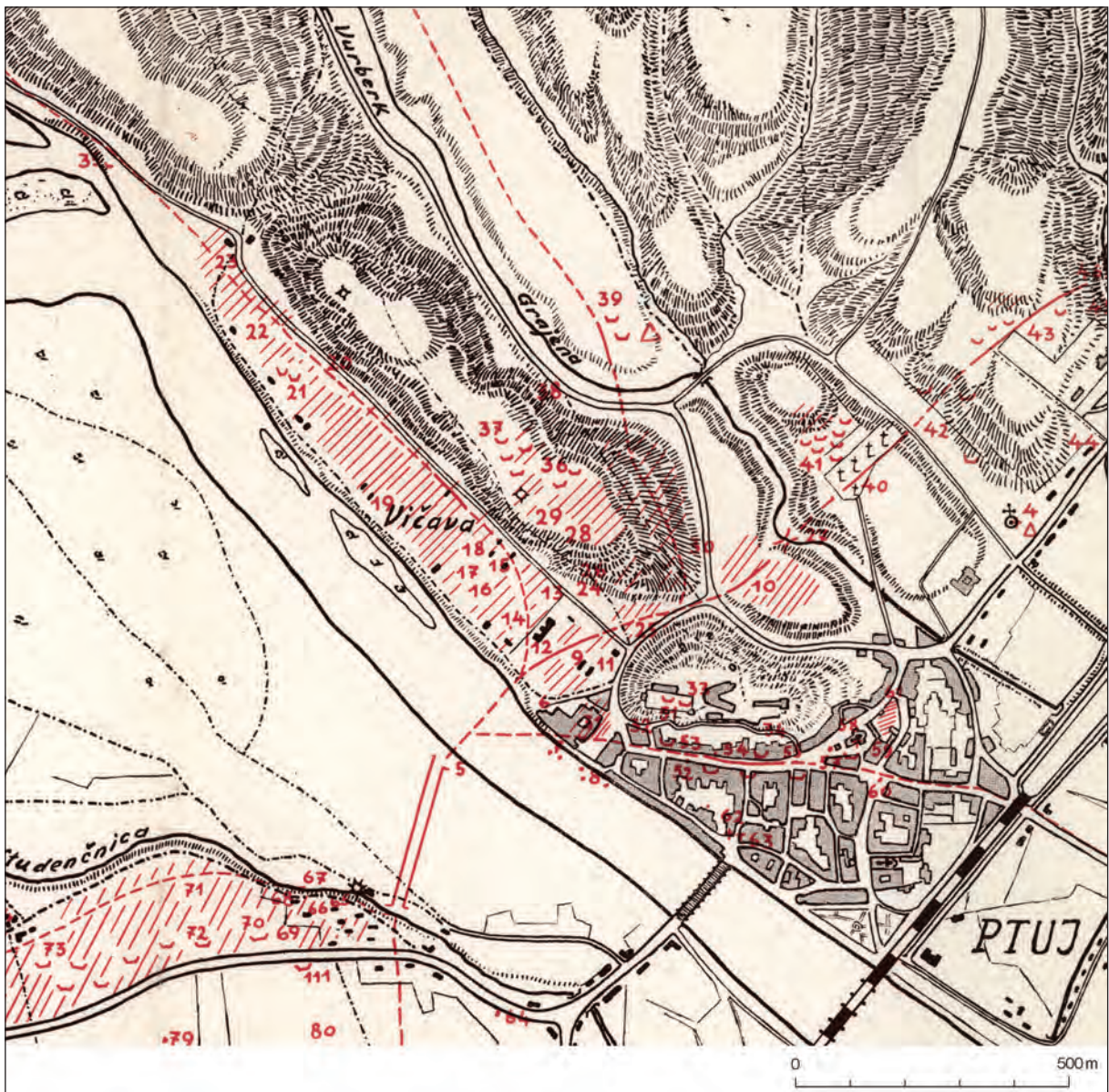
1-10 območje izkopavanj / excavation area

T. 7: Panorama. Izsek iz Abramičeve karte arheoloških najdišč Ptuja. Območja starih izkopavanj (rdeče) in interpretacija (modro 1–10). (Osnova: Abramič 1914, sl. 136 = Saria 1922, karta 1).

1 – izkop 1911 (stavba X ali XI); 2 – sondiranje 1913; 3 – terme 1913 (stavba XVI); 4 – peristil 1913 (stavba XIV); 5 – sonda 1913; 6 – sondiranje 1911 (stavba XVIIb); 7–8 – sondiranje 1911; 9 – sondiranje 1907; 10 – izkop 1907.

Pl. 7: Panorama. Enlarged section of the map of archaeological sites in Ptuj by Abramič. Areas of early excavations (red) and interpretation (blue 1–10). (From: Abramič 1914, Fig. 136 = Saria 1922, Map 1).

1 – excavation in 1911 (Building X or XI); 2 – trial trenching in 1913; 3 – baths 1913 (Building XVI); 4 – peristyle 1913 (Building XIV); 5 – trench from 1913; 6 – trial trenching in 1911 (Building XVIIb); 7–8 – trial trenching in 1911; 9 – trial trenching in 1907; 10 – excavation in 1907.

T. 8: Izsek s Panoramo iz Klemencove in Sarijeve karte arheoloških najdišč Ptuja (Klemenc, Saria 1936, pril. *Detailplan von Poetovio*).
 Pl. 8: Panorama. Section of the map of archaeological sites in Ptuj by Klemenc and Saria (Klemenc, Saria 1936, App. *Detailplan von Poetovio*).

T. 9: Povečan izsek s Panoramo iz karte Poetovio. Arheološki zemljevid.

Pl. 9: Panorama. Enlarged section of the archaeological map of Poetovio (Poetovio. Arheološki zemljevid).

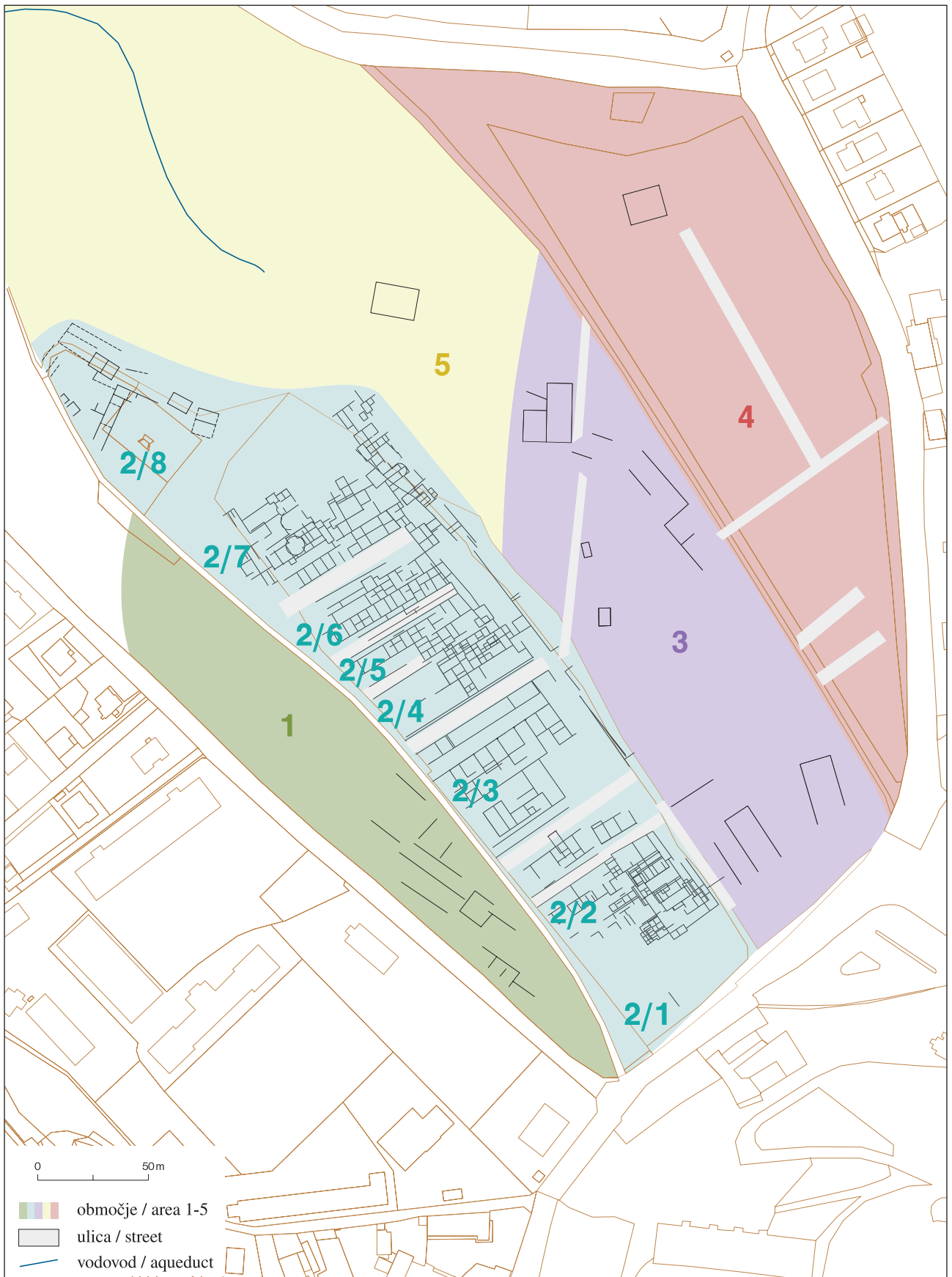
T. 10: Panorama. Mreža antičnih zidov, ulic in poti. Georadarska slika, združeni posnetki z vseh globin. M. = 1:2500.

Pl. 10: Panorama. Grid of Roman streets/roads and walls as revealed by the GPR results combining the data from all depth intervals. Scale = 1:2500.

T. 11: Panorama. Mreža antičnih zidov, ulic in poti. Slika raziskav z magnetno metodo. M. = 1:2500.

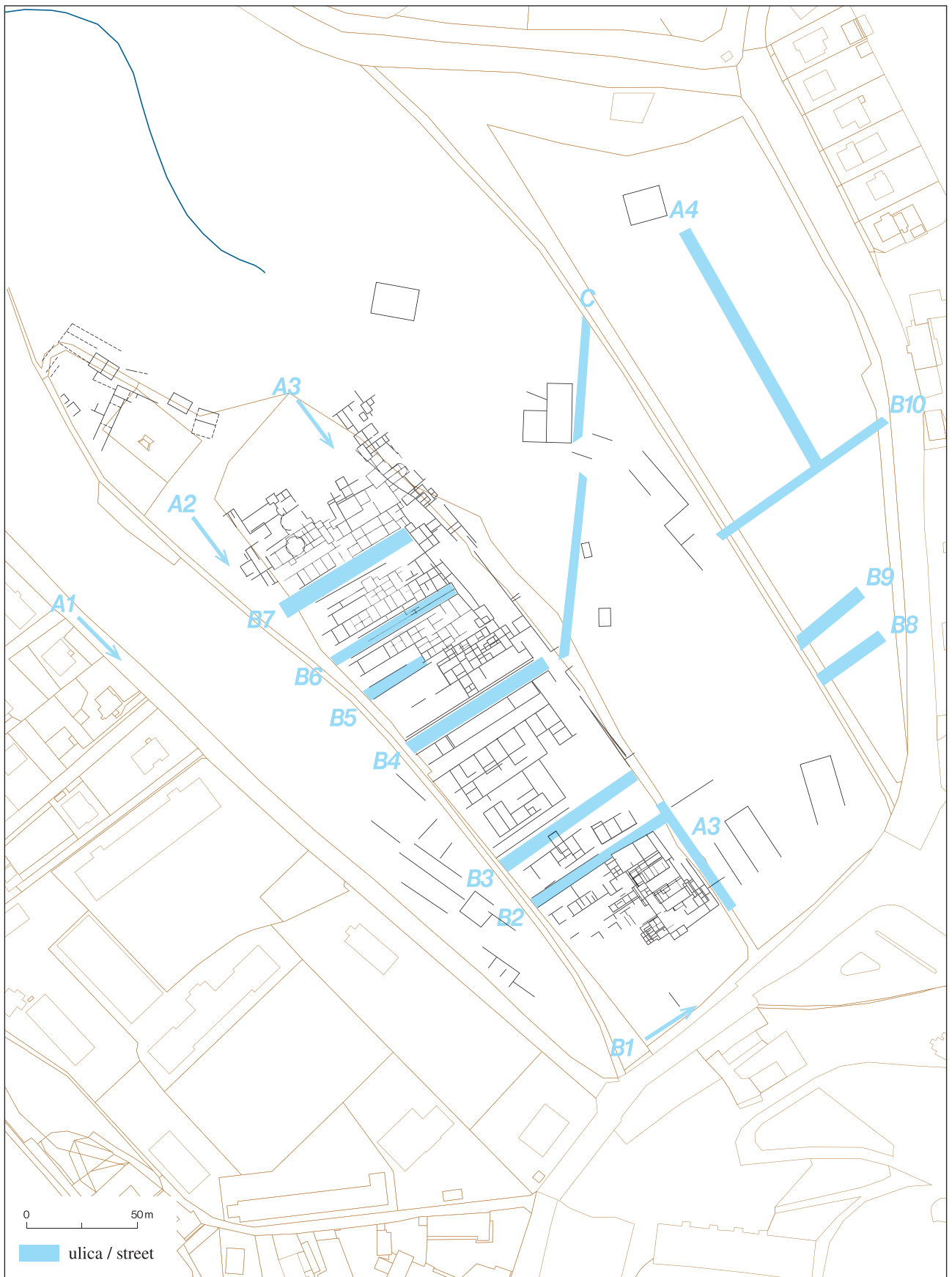
Pl. 11: Panorama. Grid of Roman streets/roads and walls as revealed by the magnetic results. Scale = 1:2500.

T. 12: Panorama. Območja rimskega mesta (1-5) in mreža zidov. M. = 1:2500.

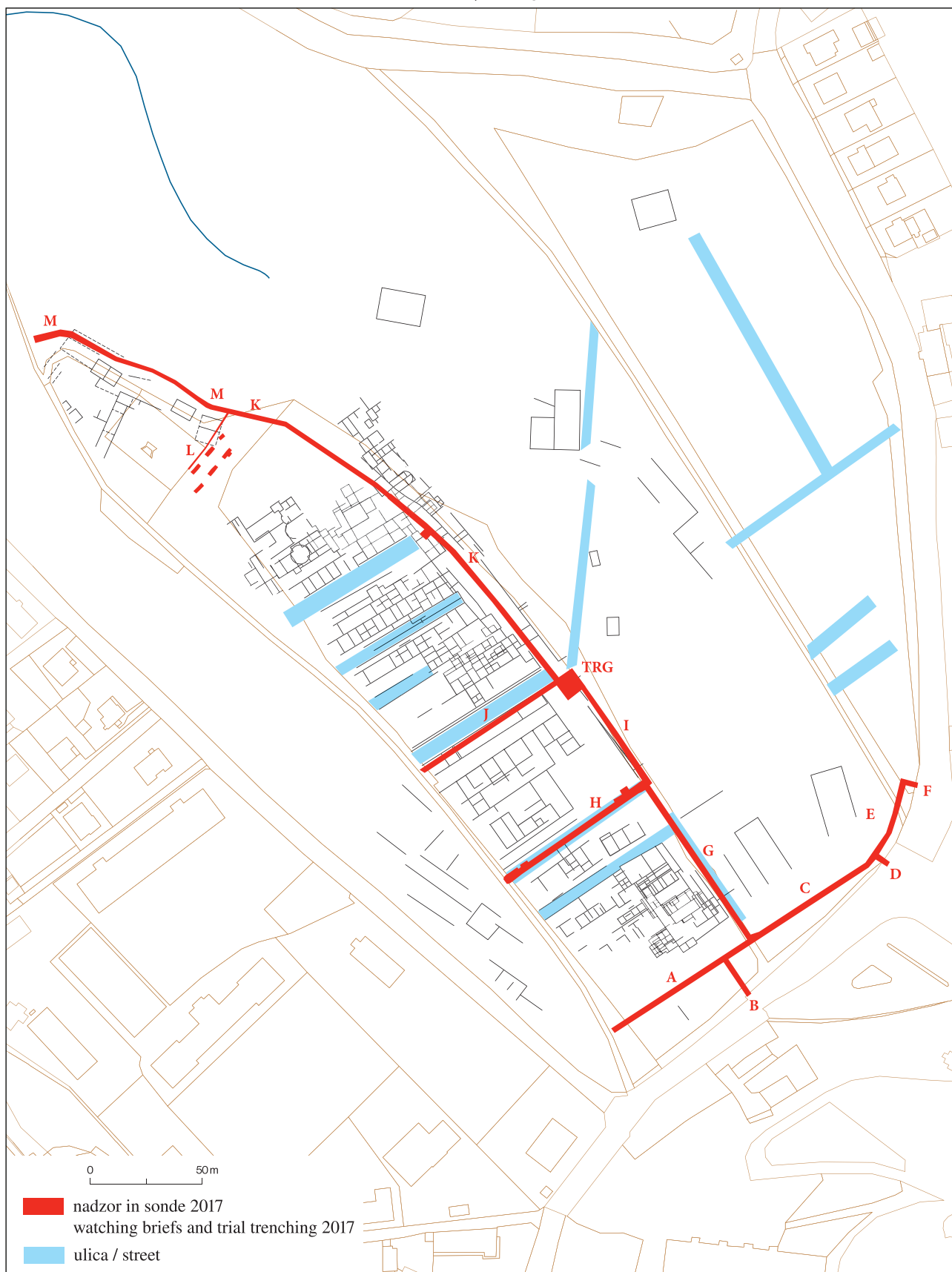
Pl. 12: Panorama. Areas of this part of Poetovio (1-5) and its street grid. Scale = 1:2500.

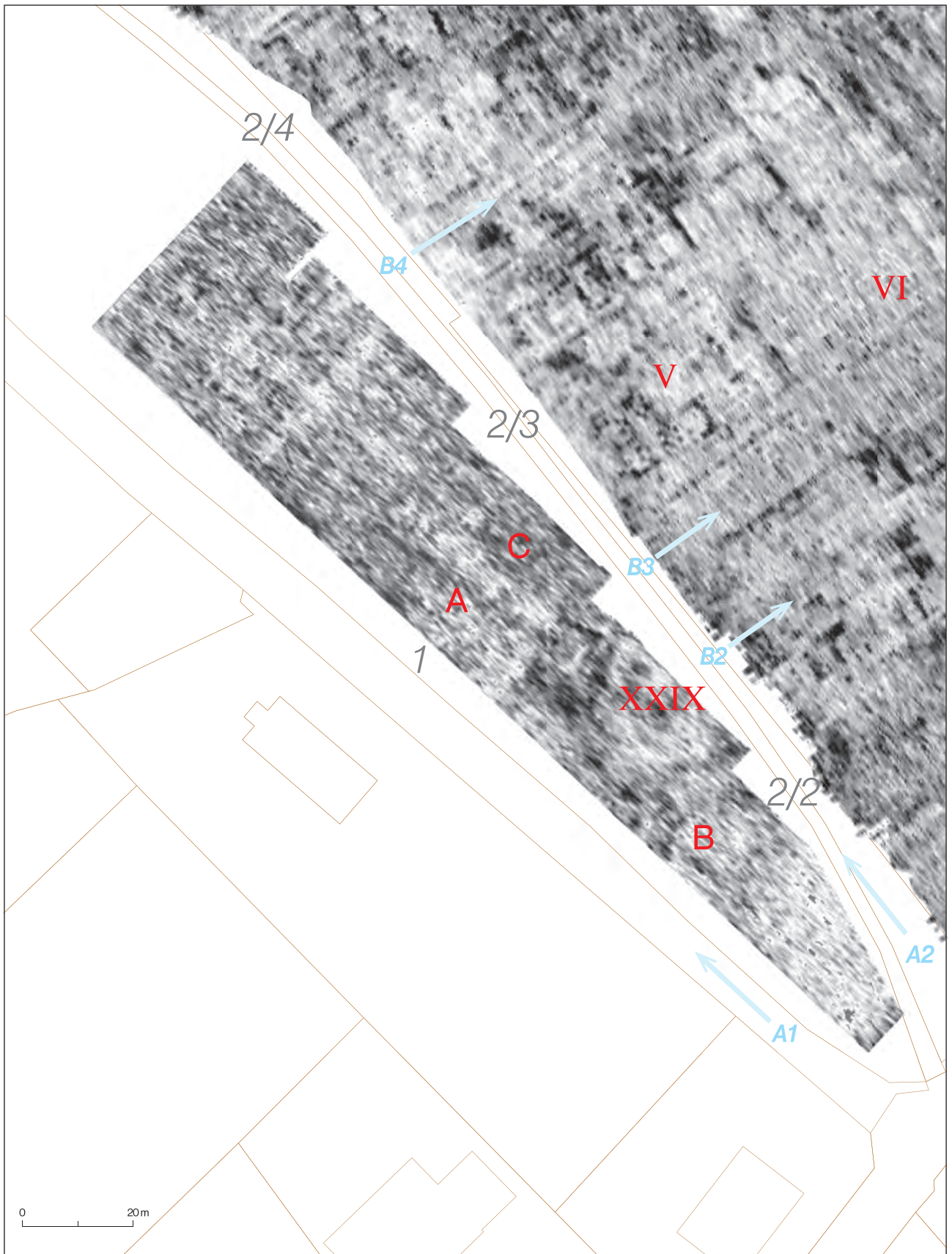
T. 13: Panorama. Mreža antičnih ulic/poti (A, B, C) in mreža zidov. M. = 1:2500.

Pl. 13: Panorama. Grid of streets/roads (A, B, C) and walls. Scale = 1:2500.

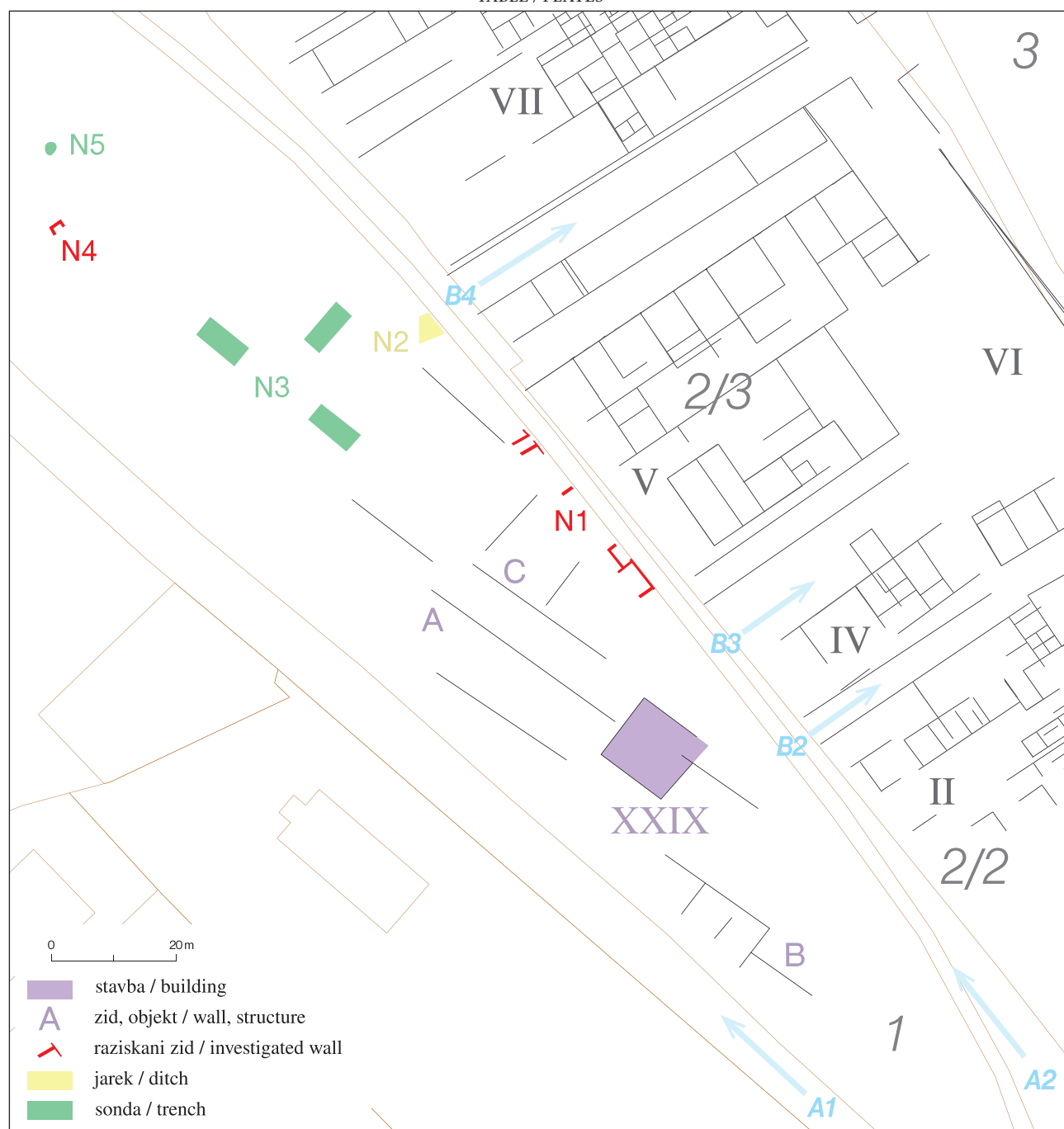
T. 14: Panorama. Podpovršinski pregled in sondiranja leta 2017 (po Pečovnik, Rupnik 2017a, sl. 8, 69; Pečovnik, Rupnik 2017b, sl. na str. 7) in mreža antičnih zidov in ulic/poti. M. = 1:2500.

Pl. 14: Panorama. Subsurface survey and trial trenching in 2017 (from Pečovnik, Rupnik 2017a, Fig. 8, 69; Pečovnik, Rupnik 2017b, fig. on p. 7) presented on the grid of Roman streets/roads and walls. Scale = 1:2500.

T. 15: Panorama. Območje 1, stavba XXIX in zidovi/objekti (A–C). Georadarska slika, združeni posnetki z vseh globin (od 115 do 44 cm). M. = 1:1000.

Pl. 15: Panorama. Area 1, Building XXIX and other walls/structures (A–C). GPR results combining the data from all depth intervals from 115 to 44 cm. Scale = 1:1000.

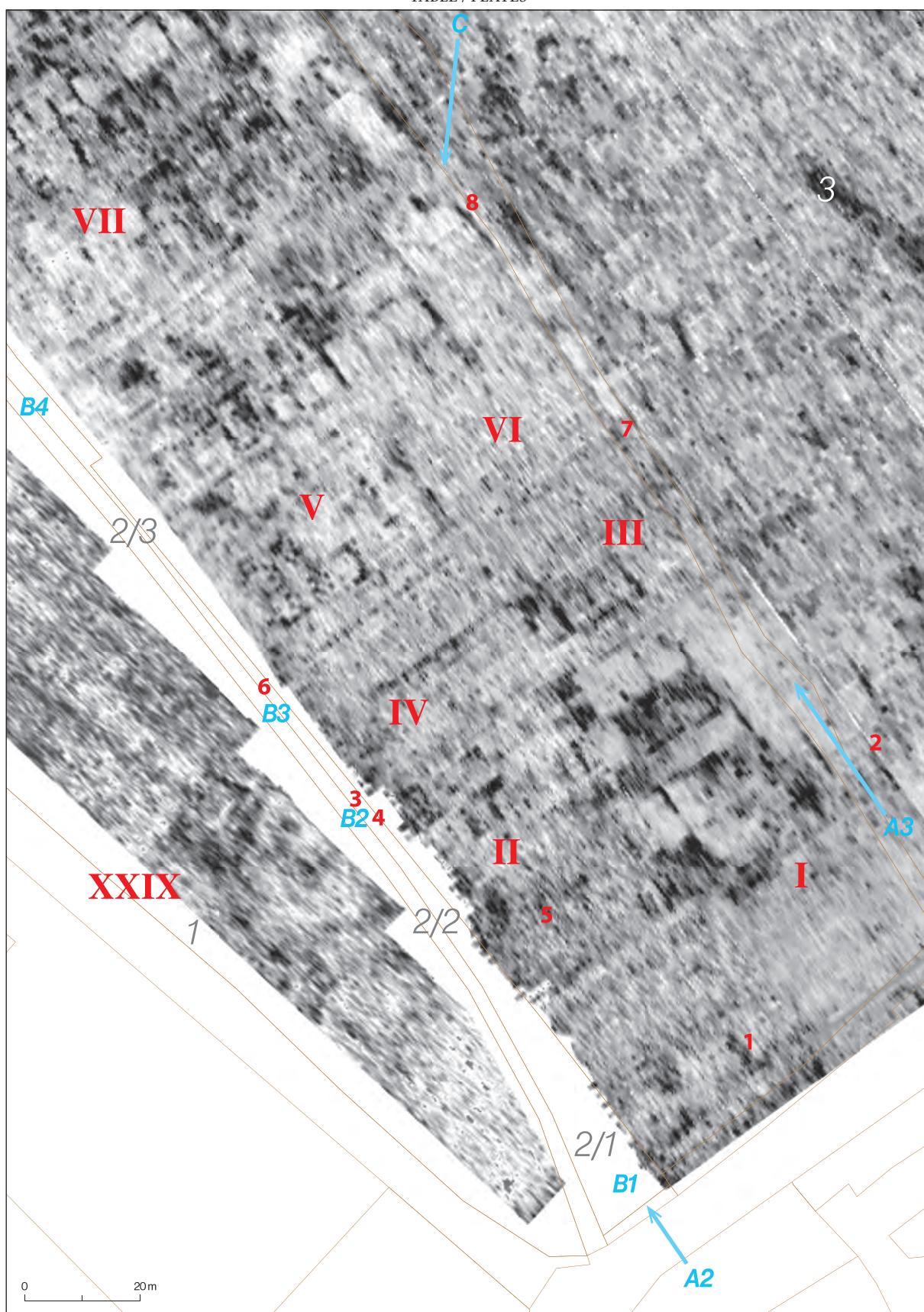

T. 16: Panorama. Območje 1, stavba XXIX in zidovi/objekti (A–C). Interpretacija georadarskih slik (združeni posnetki z vseh globin: od 115 do 44 cm). Izkopani zidovi in najdbe z jugozahodnega pobočja (N1–5). M. = 1:1000.

N1–2 (1983; po Tušek 1984; Lubšina Tušek 2015, pril. 1: 20j); N3 (1907; po Abramić 1914, sl. 136: 3; Lubšina Tušek 2015, pril. 1: 1a,b); N4–5 (1983; po Lubšina Tušek 2015, pril. 1: 20g,k).

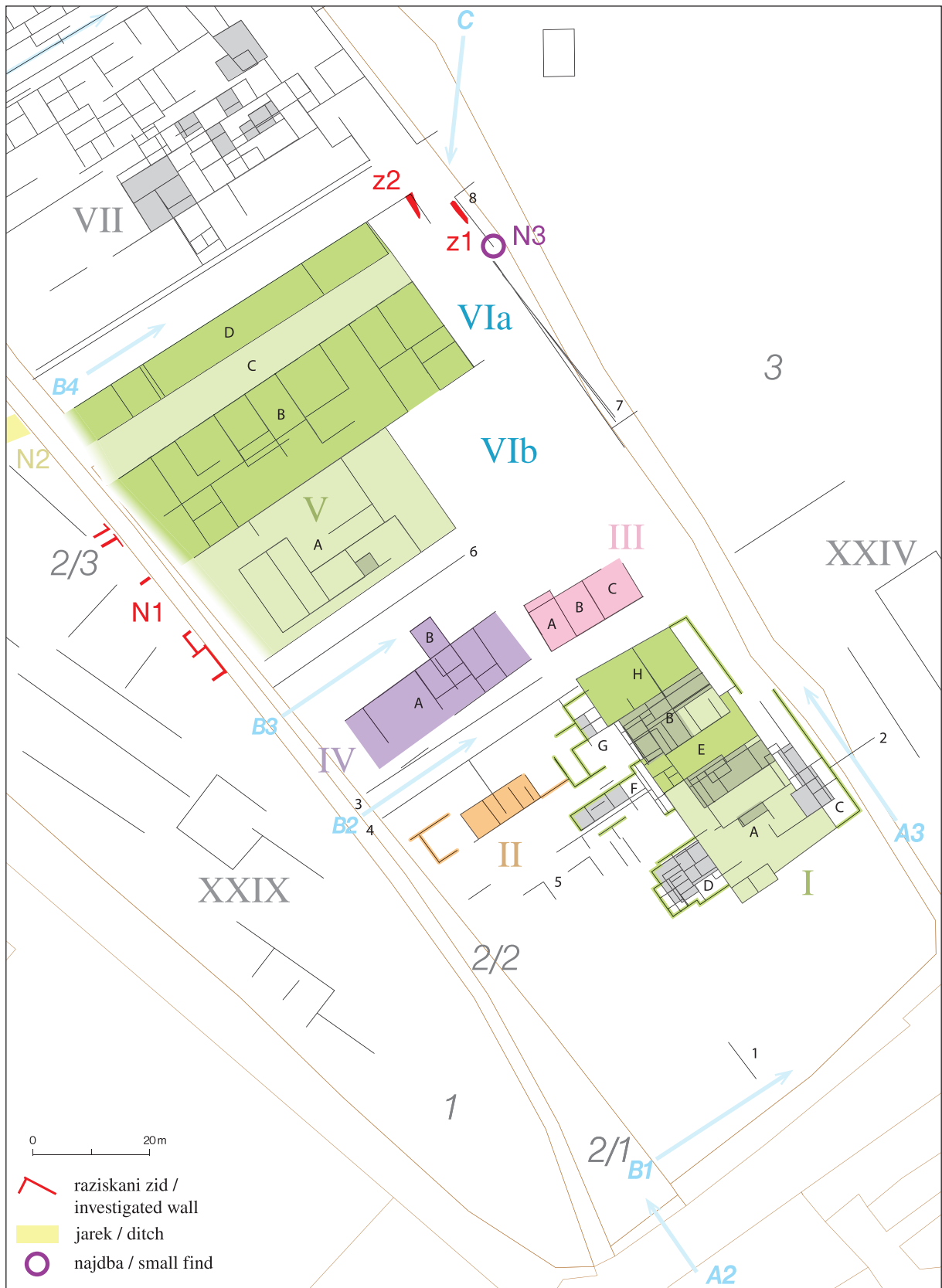
Pl. 16: Panorama. Area 1, Building XXIX and other walls/structures (A–C). Interpretation of the GPR results combining the data from all depth intervals from 115 to 44 cm together with the excavated walls, structures, and small finds (N1–5). Scale = 1:1000.

N1–2 (1983; from Tušek 1984; Lubšina Tušek 2015, App. 1: 20j); N3 (1907; from Abramić 1914, Fig. 136: 3; Lubšina Tušek 2015, App. 1: 1a,b); N4–5 (1983; from Lubšina Tušek 2015, App. 1: 20g,k).

T. 17: Panorama. Območja 2/1 do 2/3. Stavbe (I–V, VII), trg (VI) in zidovi (1–8). Georadarska slika (združeni posnetki z vseh globin: od 115 do 44 cm). M. = 1:1000.

Pl. 17: Panorama. Areas 2/1–2/3. Buildings (I–V, VII), square (VI) and walls (1–8). GPR results combining the data from all depth intervals from 115 to 44 cm. Scale = 1:1000.

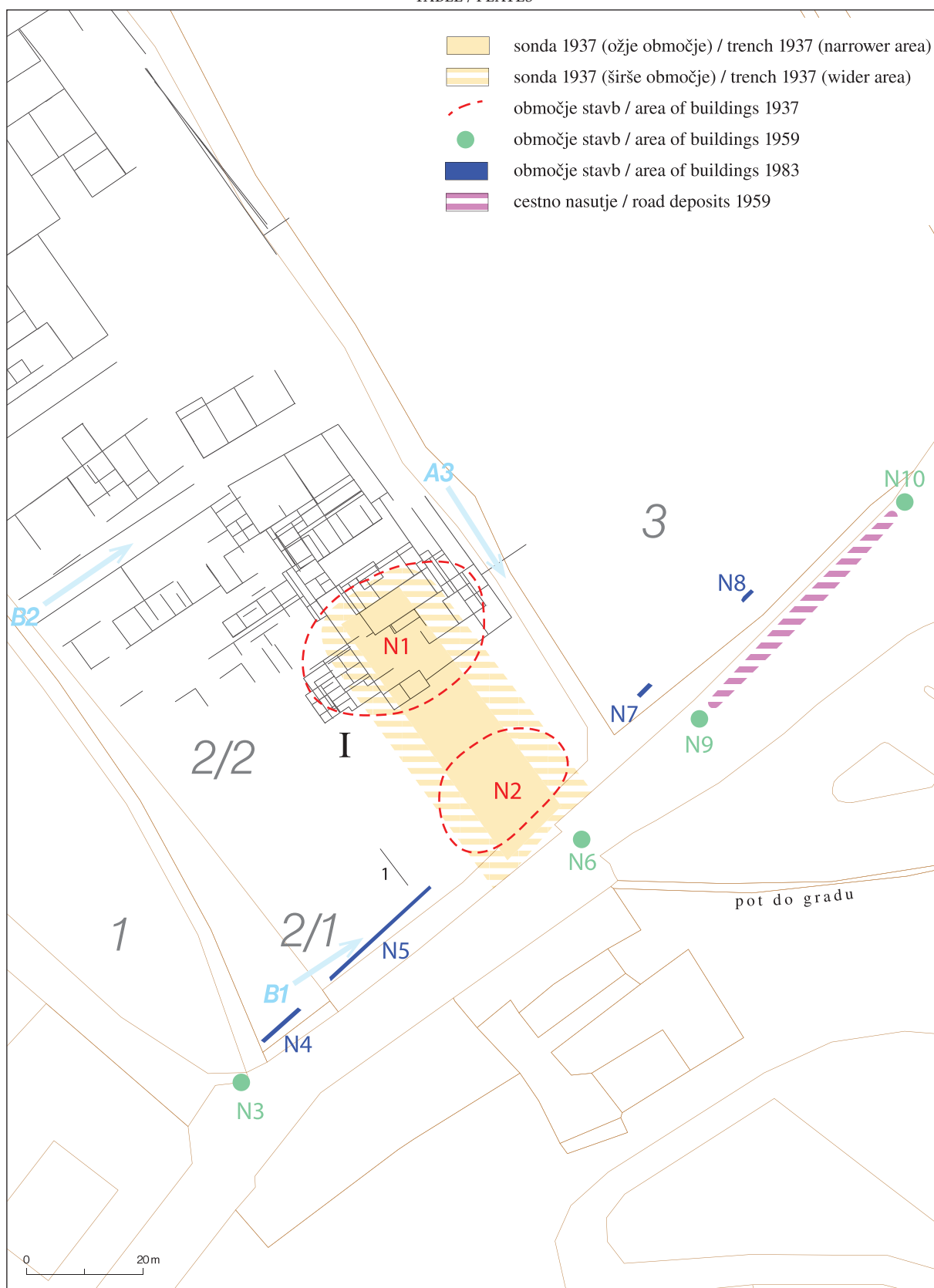
T. 18: Panorama. Območja 2/1 do 2/3. Stavbe I-V in trg VI. Interpretacija georadarskih slik (združeni posnetki z vseh globin: od 115 do 44 cm) ter izkopani zidovi in najdbe. M. = 1:1000.

N1-2 (1983; po Lubšina Tušek 2015, pril. 1: 20j); z1-2 in N3 (2017; po Pečovnik, Rupnik 2017a, sl. 8 in 69).

Pl. 18: Panorama. Areas 2/1-2/3. Buildings I-V and Square VI. Interpretation of the GPR results combining the data from all depth intervals from 115 to 44 cm together with the excavated walls and artefacts. Scale = 1:1000.

N1-2 (1983; from Lubšina Tušek 2015, App. 1: 20j); z1-2 and N3 (2017; from Pečovnik, Rupnik 2017a, Fig. 8 and 69).

TABLE / PLATES

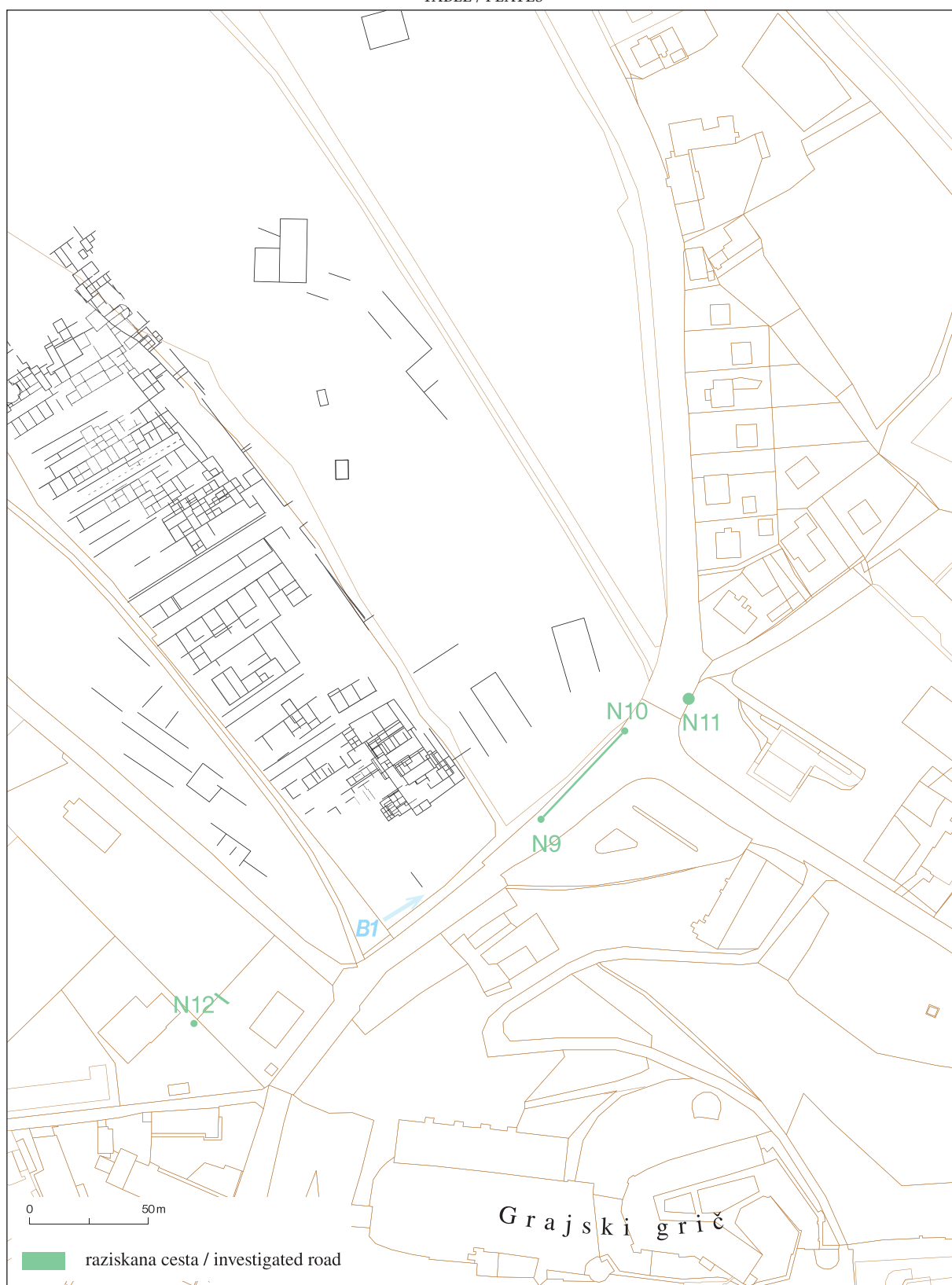

T. 19: Panorama. Najdišča ob jugovzhodnem vznožju: delno izkopane stavbe in zidovi (N1–8), grobovi (N1) in cestno nasutje (N9–10). M. = 1:1000.

N1–2 (1937, približna lega); N3, N6, N9–10 (1959; po Mikl 1960–1961, 174, pril. 3: B; Lubšina Tušek 2015, pril. 1: št. 16i–l); N4–5, N7–N8 (1983; po Tušek 1984; Tušek 1993b; Lubšina Tušek 2015, pril. 1: št. 19).

Pl. 19: Panorama. SE foot of the hill; partly excavated buildings and walls (N1–8), burials (N1) and gravel road deposits (N9–10). Scale = 1:1000.

N1–2 (1937, approximate location); N3, N6, N9–10 (1959; from Mikl 1960–1961, 174, App. 3: B; Lubšina Tušek 2015, App. 1: No. 16i–l); N4–5, N7–N8 (1983; from Tušek 1984; Tušek 1993b; Lubšina Tušek 2015, App. 1: No. 19).

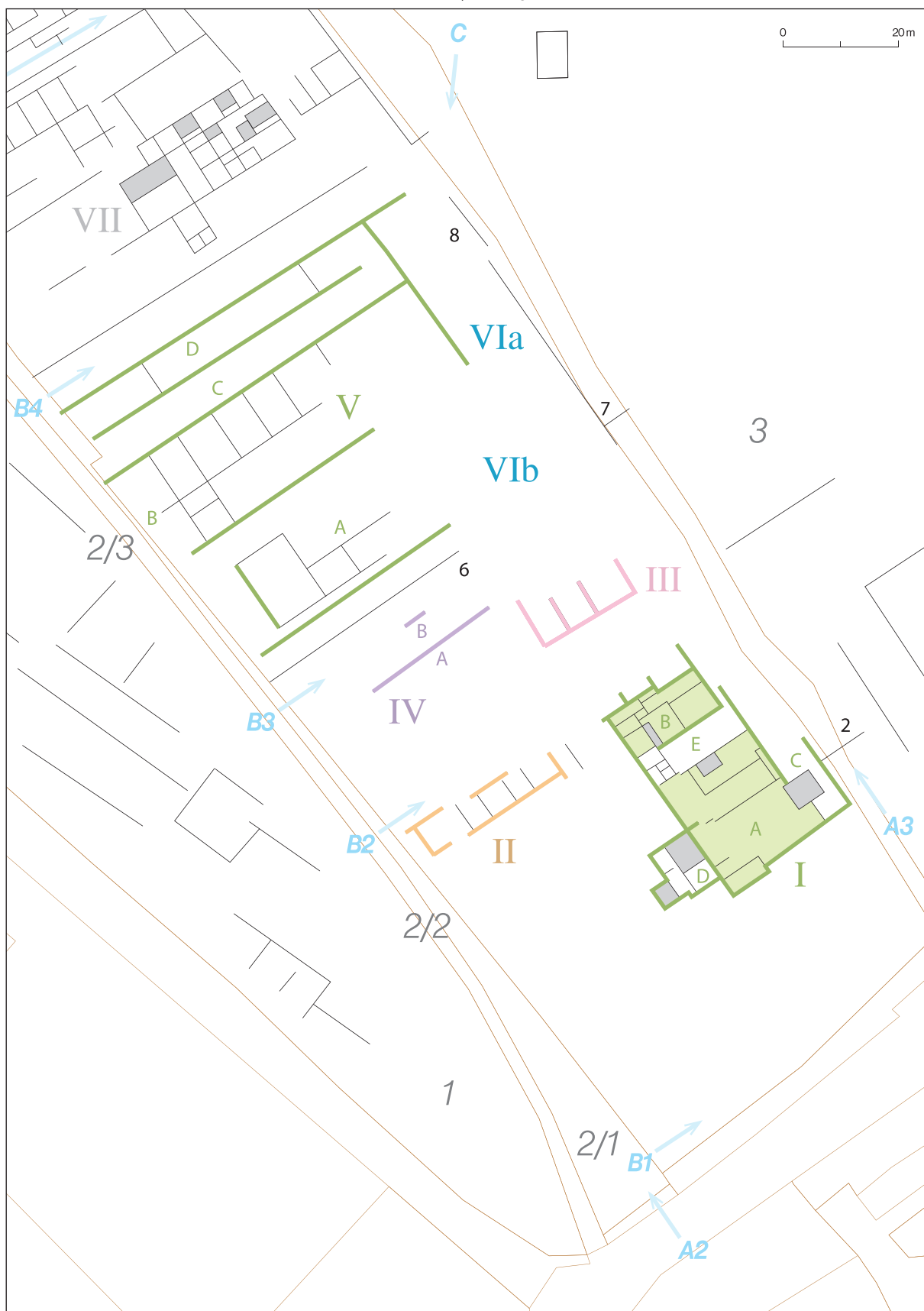
T. 20: Potek rimske ceste v sedlu med Panoramo in Grajskim gričem: nasutje ceste (N9–10; prim. *t. 19*); in najbližja odkopana odseka (N11–12). M. = 1:2500.

N9–10 (1959; po Mikl 1960–1961, 174, pril. 3: B; Lubšina Tušek 2015, pril. 1: 16k,l); **N11** (1983; po Tušek 1984; Tušek 1993b; Lubšina Tušek 2015, pril. 1); **N12** (1992; po Tušek 1993b; Lubšina Tušek 2015, pril. 1: 49a,b).

Pl. 20: Course of the Roman road across the saddle between Panorama and Grajski grič: gravel road deposits (N9–10; cf. *Pl. 19*) and closest excavated sections (N11–12). Scale = 1:2500.

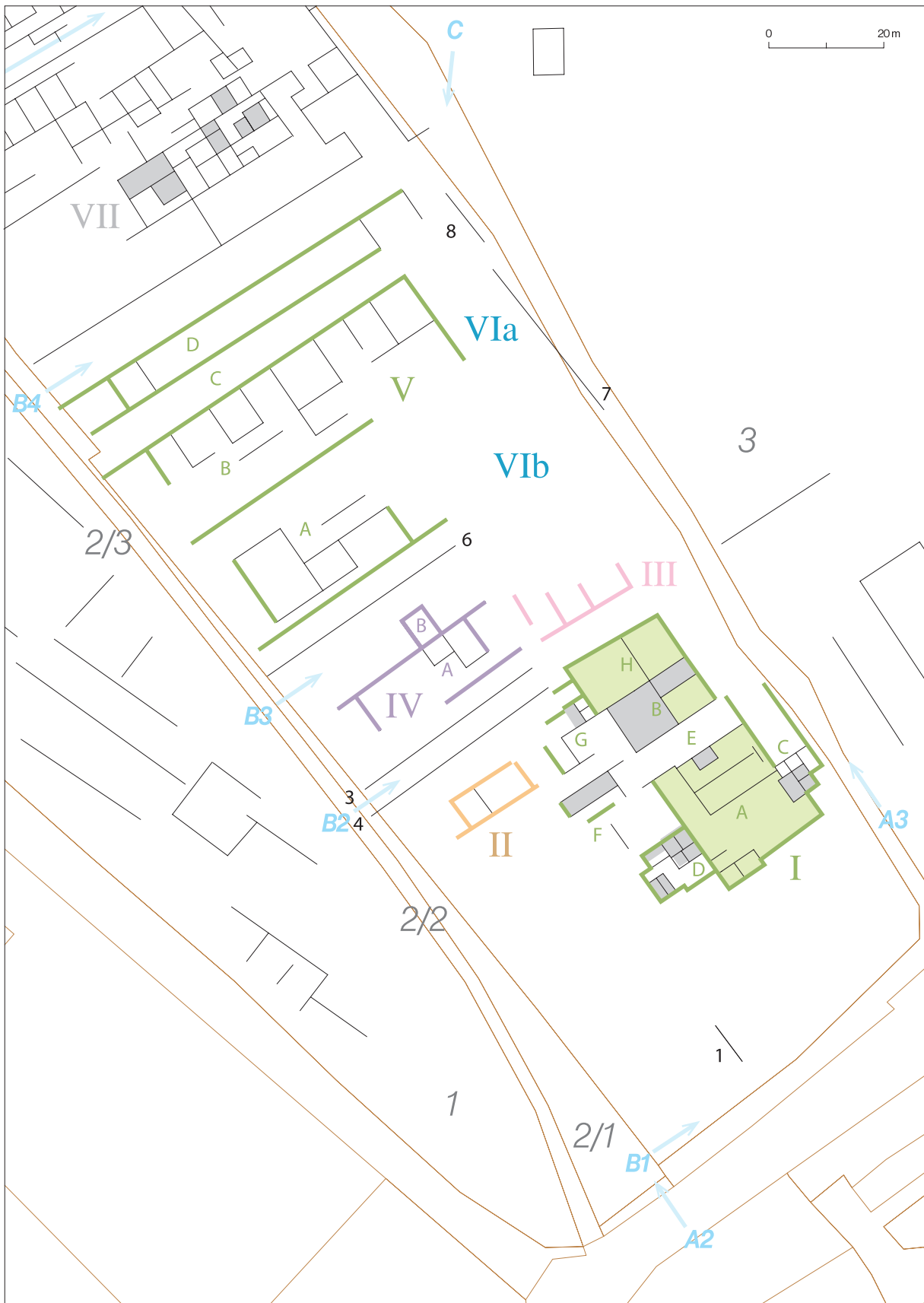
N9–10 (1959; from Mikl 1960–1961, 174, App. 3: B; Lubšina Tušek 2015, App. 1: 16k,l); **N11** (1983; from Tušek 1984; Tušek 1993b; Lubšina Tušek 2015, App. 1); **N12** (1992; from Tušek 1993b; Lubšina Tušek 2015, App. 1: 49a,b).

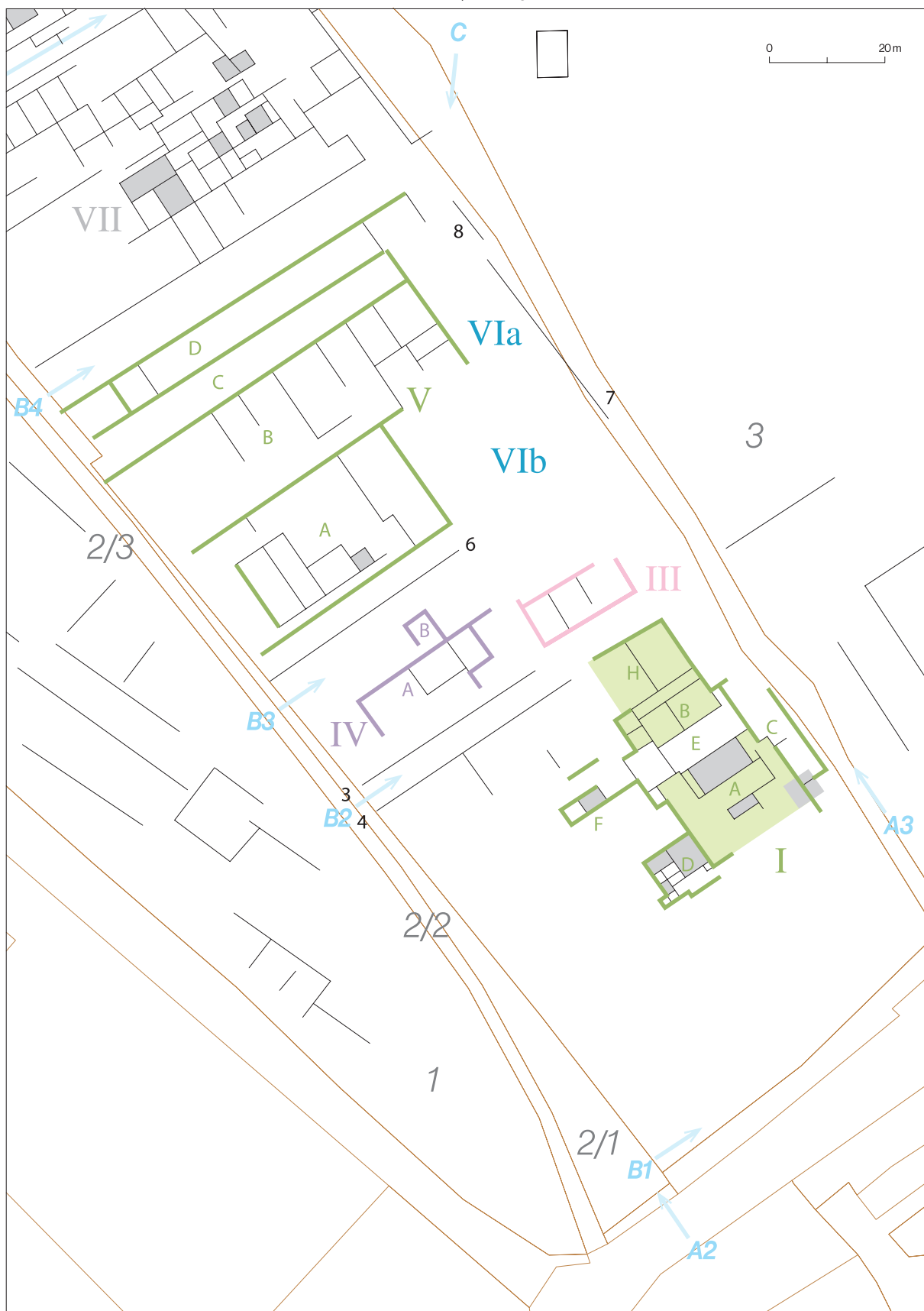
T. 21: Panorama. Območja 2/1 do 2/3. Stavbe I-V in trg VI. Interpretacija georadarskih meritev na globini 96-115 cm. (Za območji 1 in 3 so združeni posnetki z vseh globin). M. = 1:1000.

Pl. 21: Panorama. Areas 2/1-2/3. Buildings I-V and Square VI. Interpretation of the GPR results at the depth of 96-115 cm. (Areas 1 and 3 are presented as a combination of images from all depths). Scale = 1:1000.

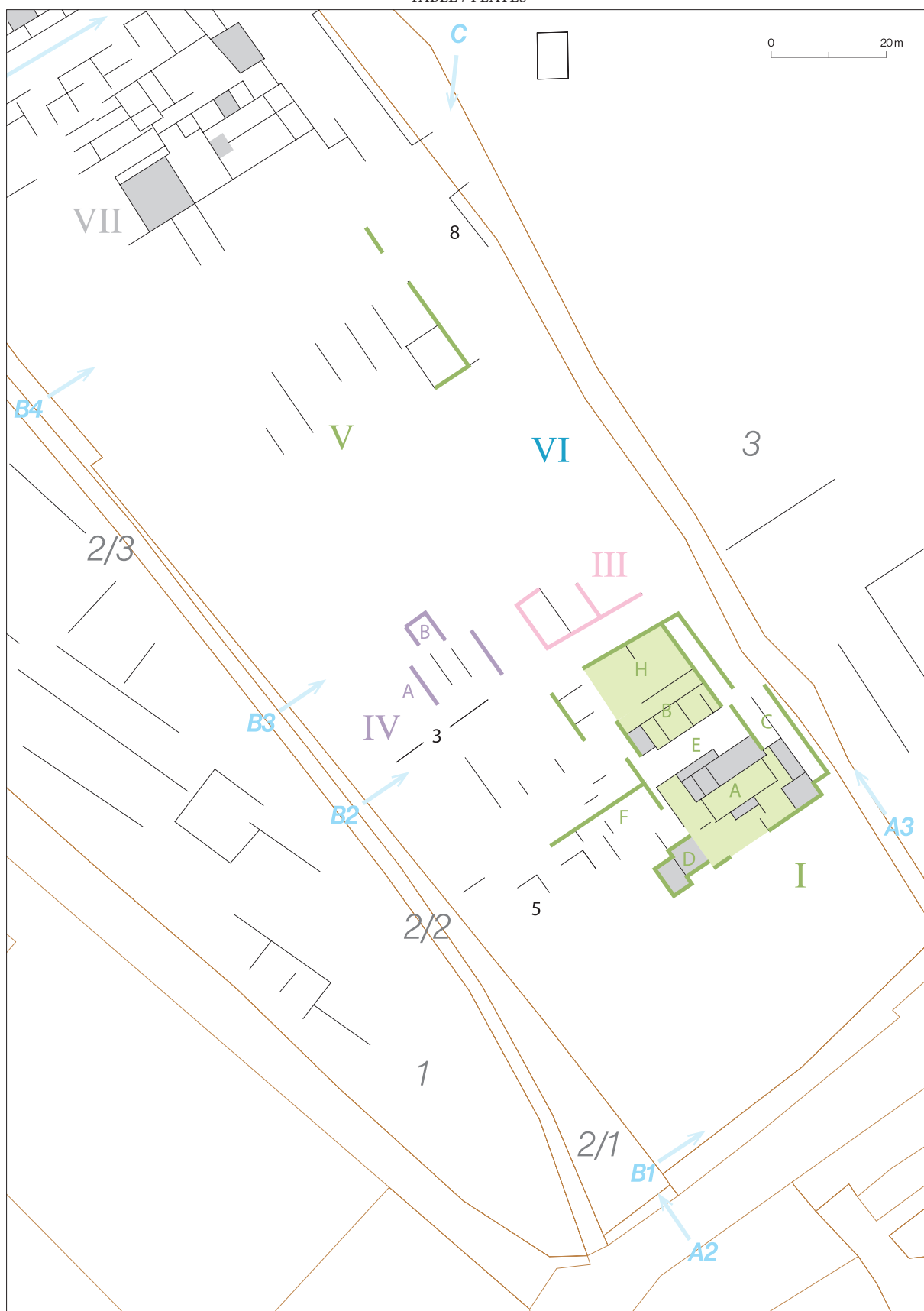
T. 22: Panorama. Območja 2/1 do 2/3. Stavbe I–V in trg VI. Interpretacija georadarskih meritev na globini 78–98 cm. (Za območji 1 in 3 so združeni posnetki z vseh globin). M. = 1:1000.

Pl. 22: Panorama. Areas 2/1–2/3. Buildings I–V and Square VI. Interpretation of the GPR results at the depth of 78–98 cm. (Areas 1 and 3 are presented as a combination of images from all depths). Scale = 1:1000.

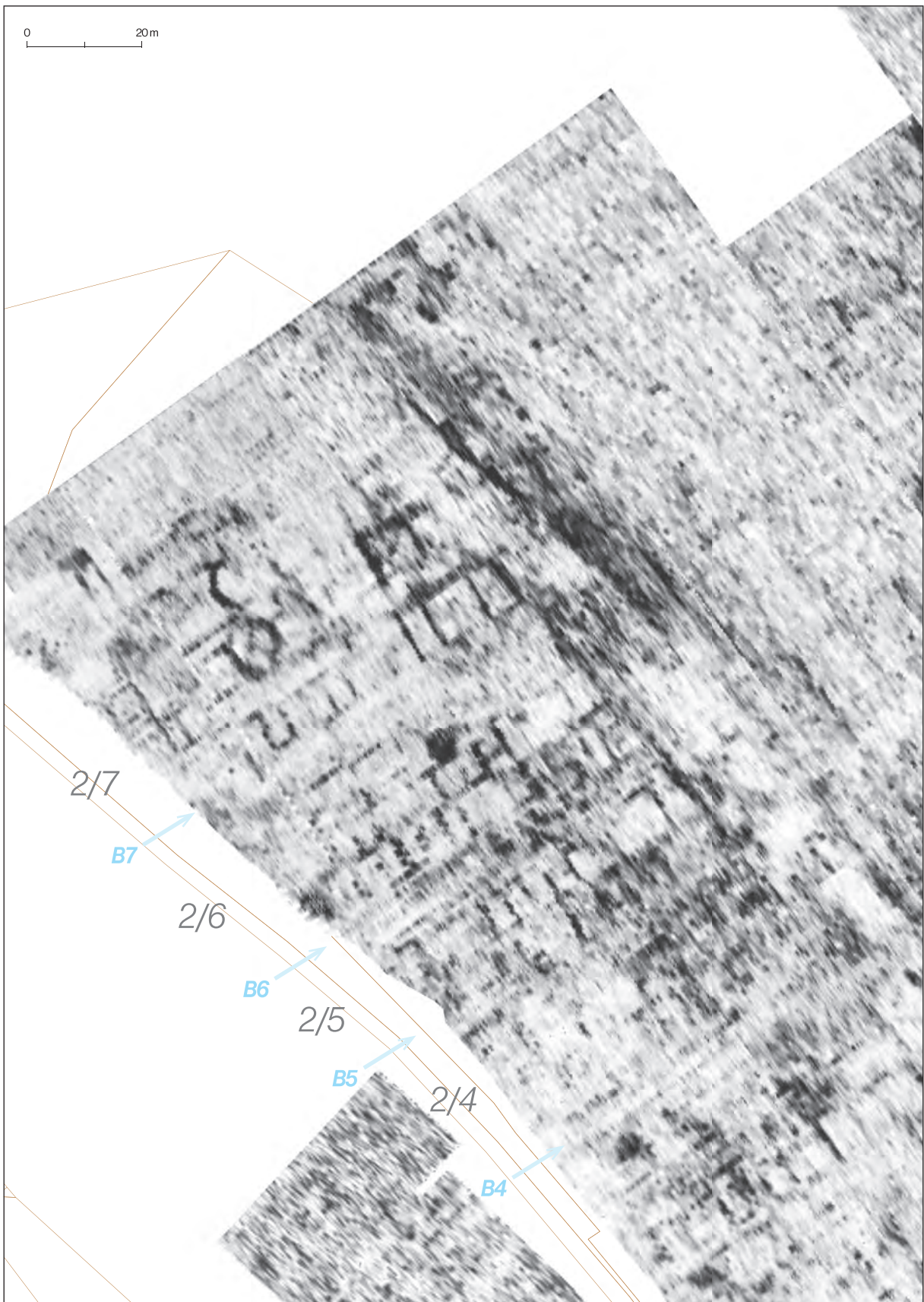
T. 23: Panorama. Območja 2/1 do 2/3. Stavbe I–V in trg VI. Interpretacija georadarskih meritev na globini 61–80 cm. (Za območji 1 in 3 so združeni posnetki z vseh globin). M. = 1:1000.

Pl. 23: Panorama. Areas 2/1–2/3. Buildings I–V and Square VI. Interpretation of the GPR results at the depth of 61–80 cm. (Areas 1 and 3 are presented as a combination of images from all depths). Scale = 1:1000.

T. 24: Panorama. Območja 2/1 do 2/3. Stavbe I–V in trg VI. Interpretacija georadarskih meritev na globini 44–63 cm. (Za območji 1 in 3 so združeni posnetki z vseh globin). M. = 1:1000.

Pl. 24: Panorama. Areas 2/1–2/3. Buildings I–V and Square VI. Interpretation of the GPR results at the depth of 44–63 cm. (Areas 1 and 3 are presented as a combination of images from all depths). Scale = 1:1000.

T. 25: Panorama. Območja 2/4 do 2/7. Georadarska slika, razdalja med georadarskimi profili 1 m. Združeni posnetki z vseh globin. M. = 1:1000.

Pl. 25: Panorama. Areas 2/4–2/7. GPR image with 1 m of distance between the profiles and combined data from all depths. Scale = 1:1000.

T. 26: Panorama. Območja 2/4 do 2/7. Interpretacija georadarskih meritev z vseh globin skupaj. M. = 1:1000.
 Pl. 26: Panorama. Areas 2/4–2/7. Interpretation of the GPR results from all depths. Scale = 1:1000.

T. 27: Panorama. Območja 2/4 do 2/7. Interpretacija georadarskih meritev na globinah 96–115 cm. M. = 1:1000.
 Pl. 27: Panorama. Areas 2/4–2/7. Interpretation of the GPR results at the depth of 96–115 cm. Scale = 1:1000.

T. 28: Panorama. Območja 2/4 do 2/7. Interpretacija georadarskih meritev na globinah 78–98 cm. M. = 1:1000.

Pl. 28: Panorama. Areas 2/4–2/7. Interpretation of the GPR results at the depth of 78–98 cm. Scale = 1:1000.

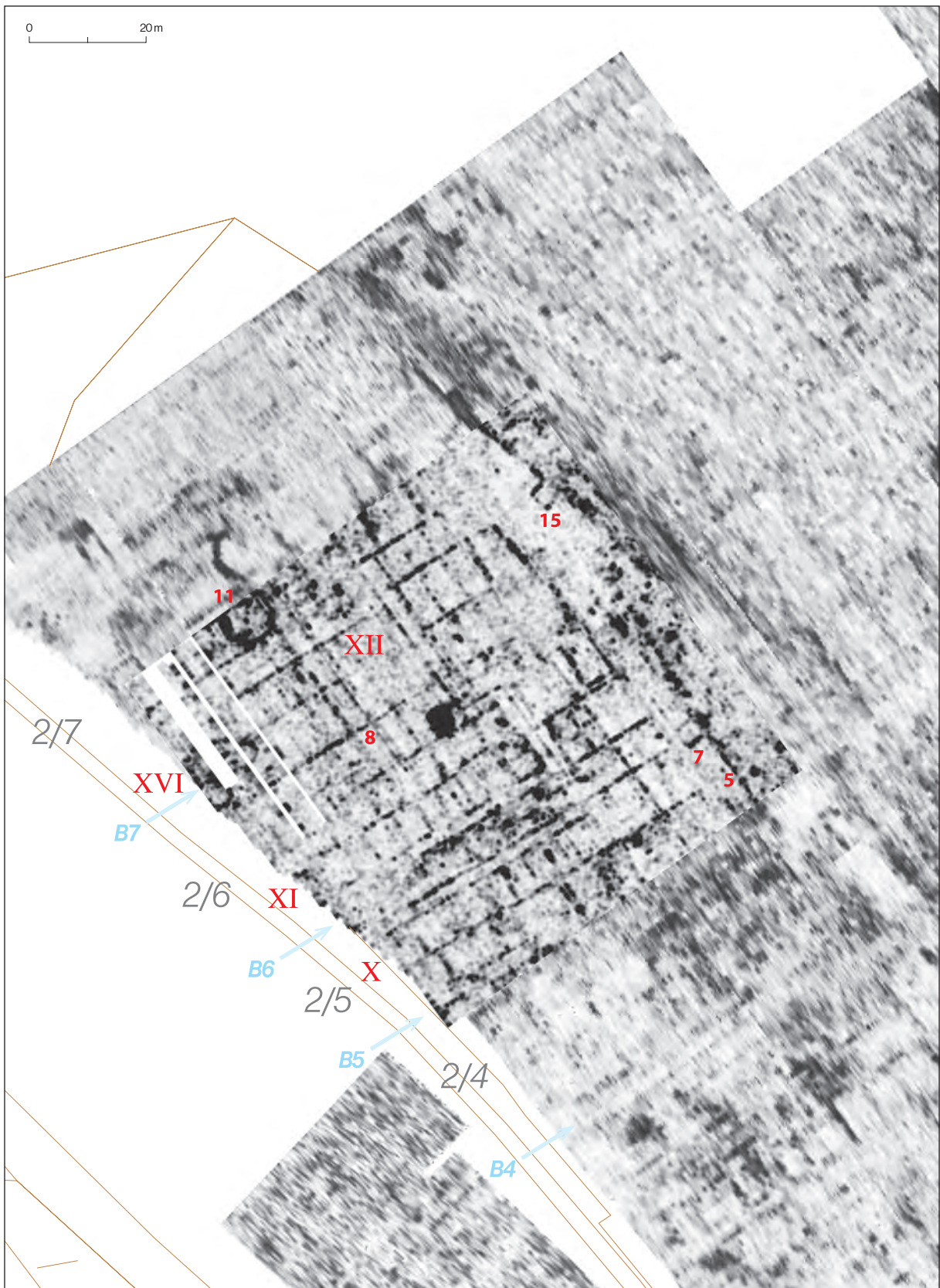

T. 29: Panorama. Območja 2/4 do 2/7. Interpretacija georadarskih meritev na globinah 61–80 cm. M. = 1:1000.

Pl. 29: Panorama. Areas 2/4–2/7. Interpretation of the GPR results at the depth of 61–80 cm. Scale = 1:1000.

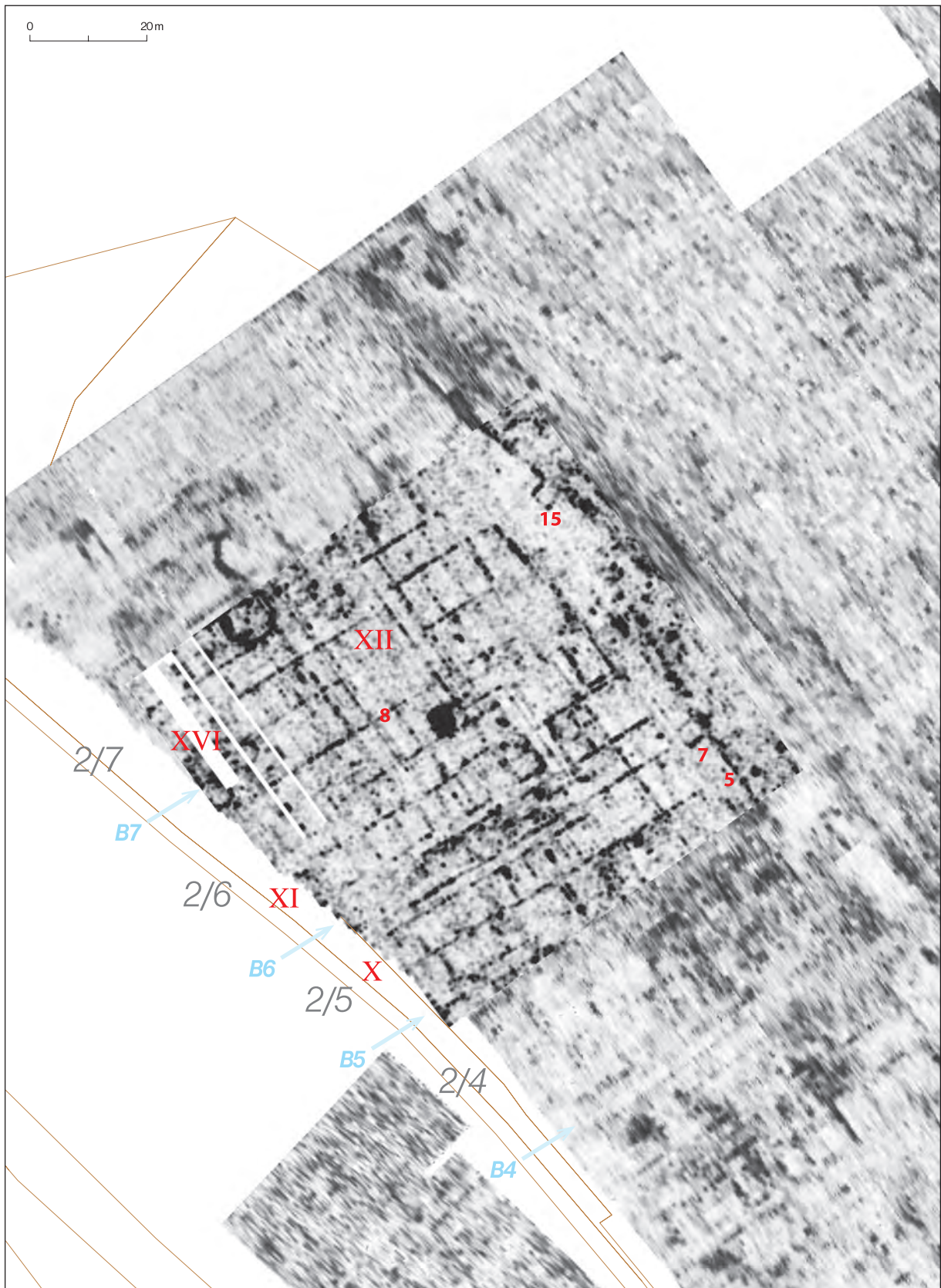

T. 30: Panorama. Območja 2/4 do 2/7. Interpretacija georadarskih meritev na globinah 44–63 cm. M. = 1:1000.
 Pl. 30: Panorama. Areas 2/4–2/7. Interpretation of the GPR results at the depth of 44–63 cm. Scale = 1:1000.

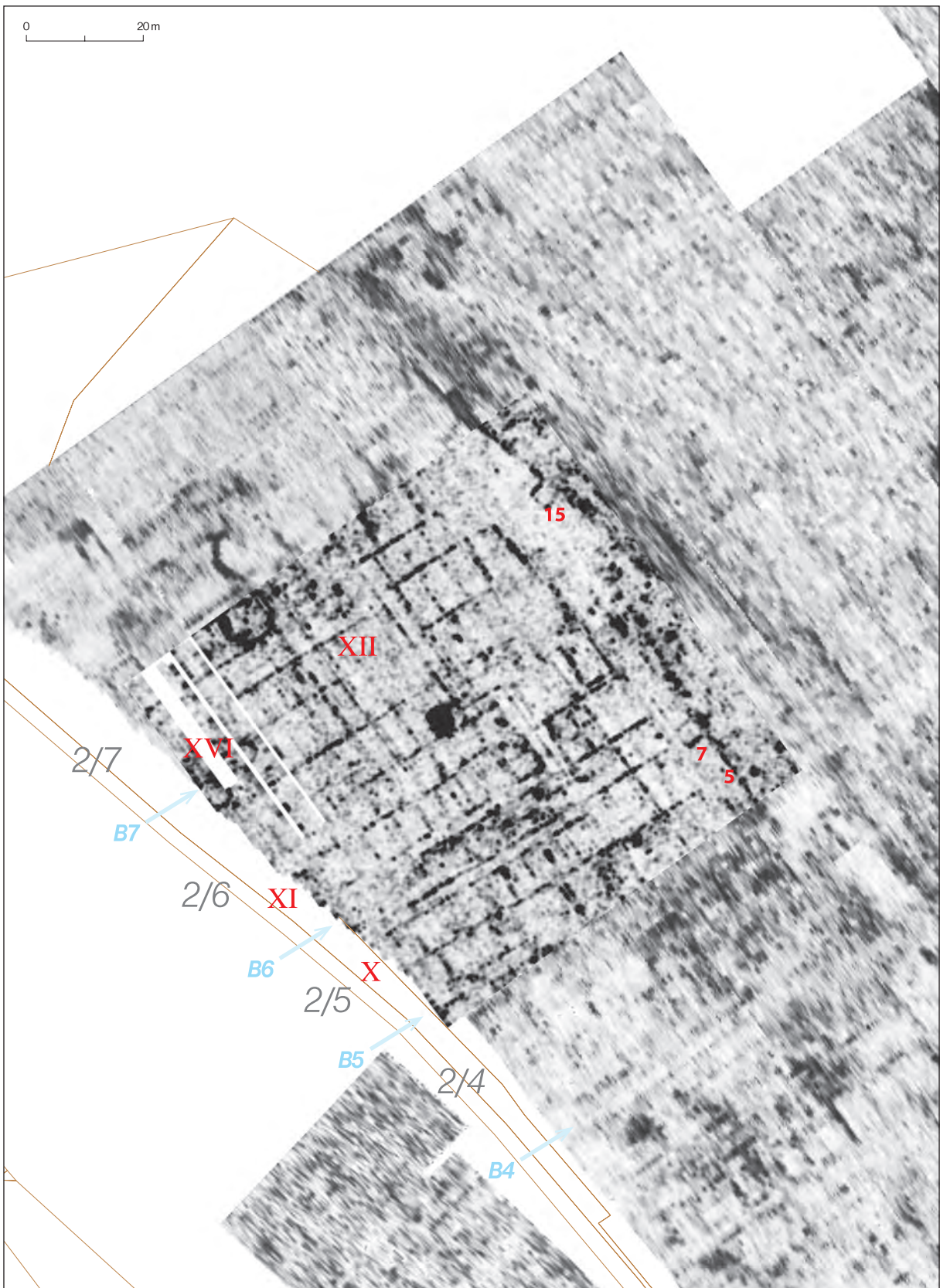
T. 31: Panorama. Območja 2/5 do 2/7. Slika georadarskih meritev na globinah 49–55 cm. Razdalja med georadarskimi profili 0,5 m. M. = 1:1000.

Pl. 31: Panorama. Areas 2/5–2/7. Image of the GPR results at the depth of 49–55 cm with 0.5 m of distance between the profiles. Scale = 1:1000.

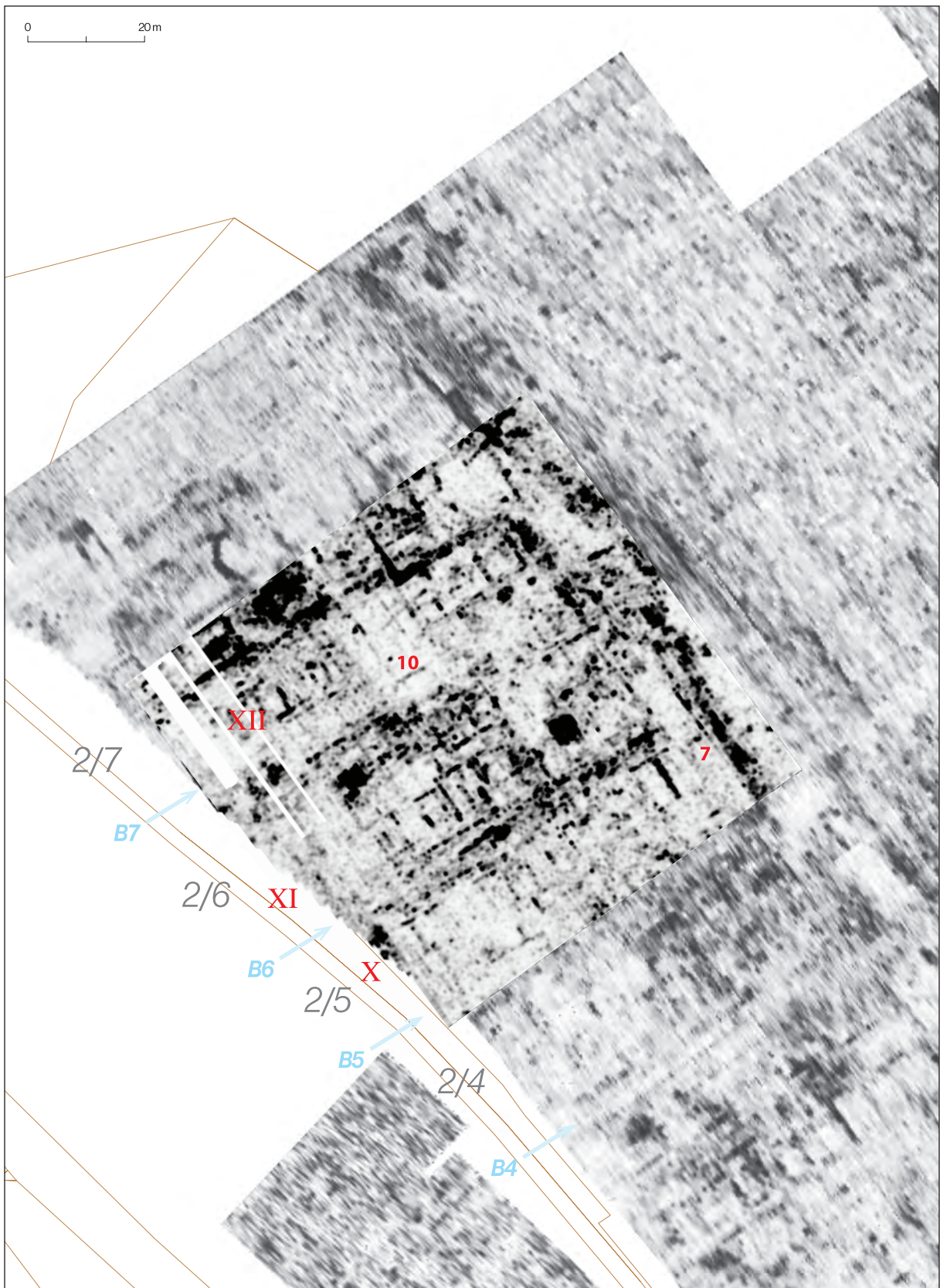
T. 32: Panorama. Območja 2/5 do 2/7. Slika georadarskih meritev na globinah 43–49 cm. Razdalja med georadarskimi profili 0,5 m. M. = 1:1000.

Pl. 32: Panorama. Areas 2/5–2/7. Image of the GPR results at the depth of 43–49 cm with 0.5 m of distance between the profiles. Scale = 1:1000.

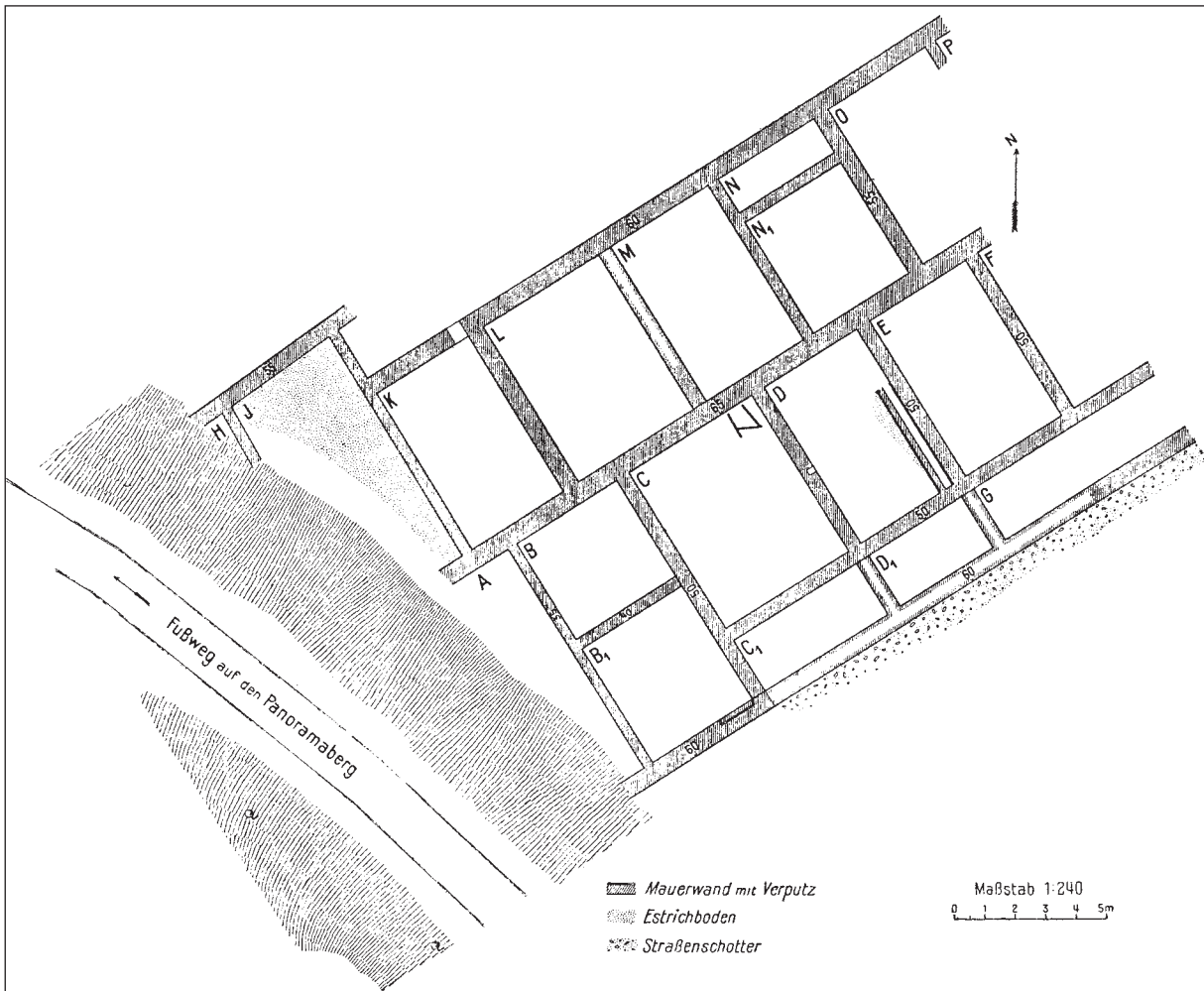
T. 33: Panorama. Območja 2/5 do 2/7. Slika georadarskih meritev na globinah 37–43 cm. Razdalja med georadarskimi profili 0,5 m. M. = 1:1000.

Pl. 33: Panorama. Areas 2/5–2/7. Image of the GPR results at the depth of 37–43 cm with 0.5 m of distance between the profiles. Scale = 1:1000.

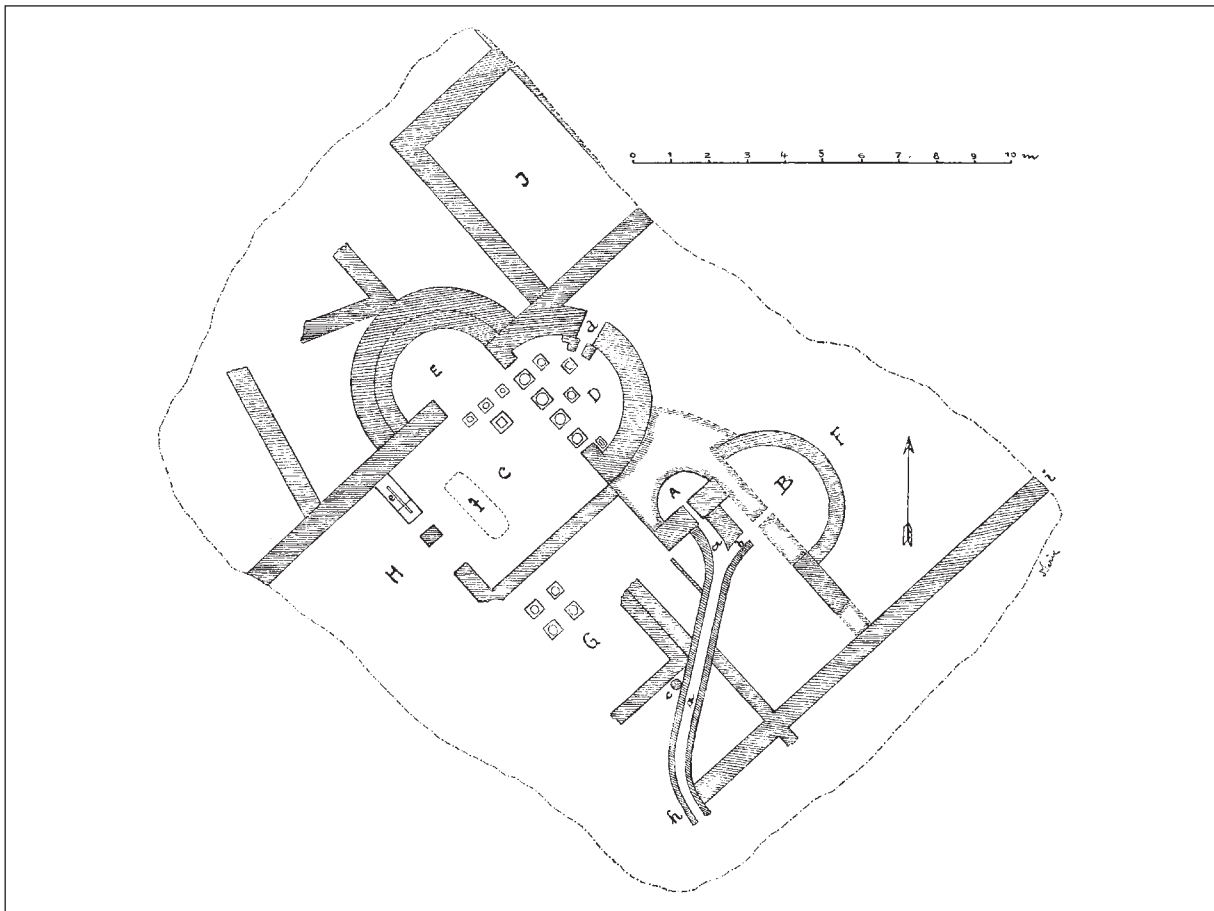
T. 34: Panorama. Območja 2/5 do 2/7. Slika georadarskih meritev na globinah 27–33 cm. Razdalja med georadarskimi profili 0,5 m. M. = 1:1000.

Pl. 34: Panorama. Areas 2/5–2/7. Image of the GPR results at the depth of 27–33 cm with 0.5 m of distance between the profiles. Scale = 1:1000.

T. 35: Panorama. Načrt izkopavanj leta 1911 na jugozahodnem delu objekta X (ali XI) – območje 2/5 (ali 2/6) (po Abramić 1914, 91–92, sl. 68). Za lokacijo prim. t. 38–39.

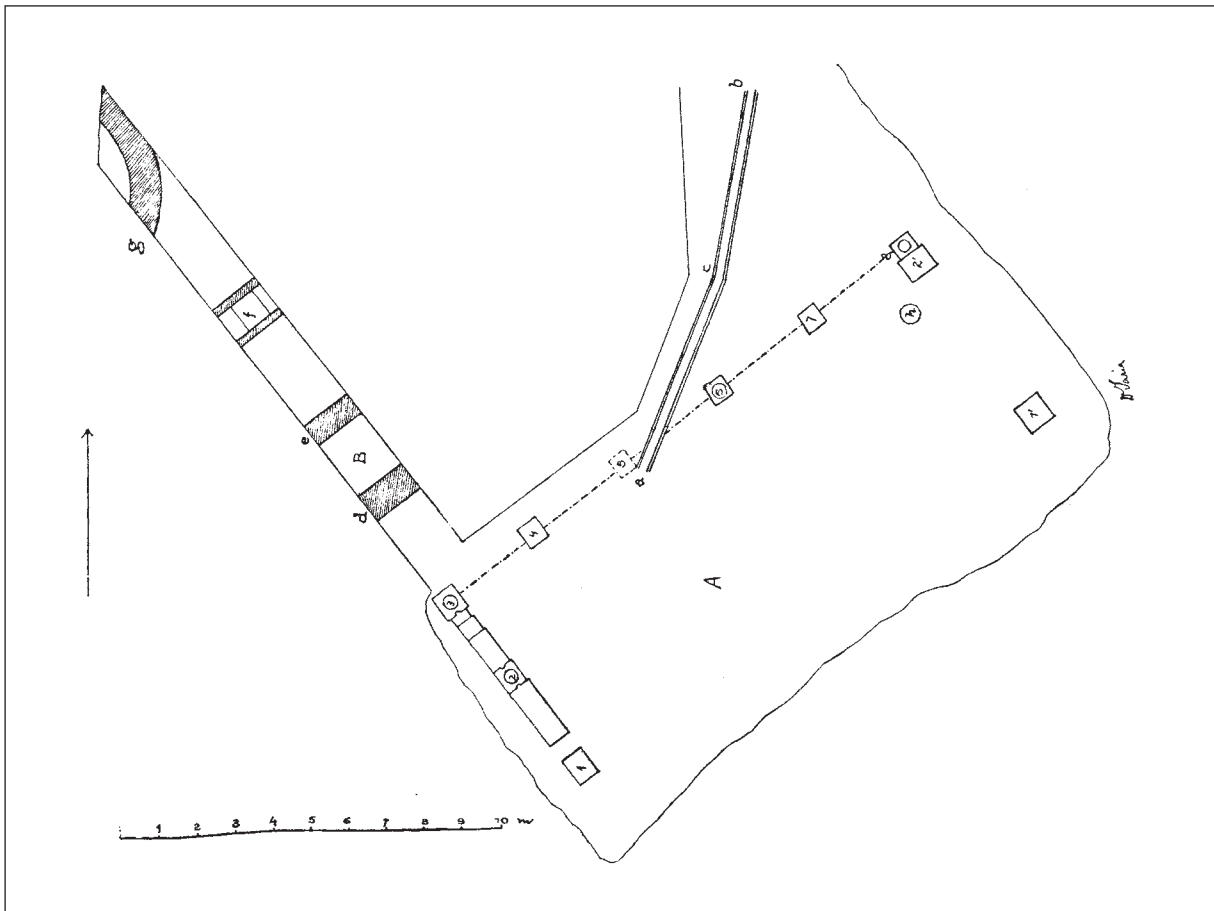
Pl. 35: Panorama. Plan of the 1911 excavations in the SW part of Building X (or XI) – Area 2/5 (or 2/6) (from Abramić 1914, 91–92, Fig. 68). Location cf. Pl. 38–39.

T. 36: Panorama. Načrt izkopavanj term leta 1913 – objekt XVI (po Saria 1922, 196, sl. 6). Za lokacijo prim. *t. 38–39*.

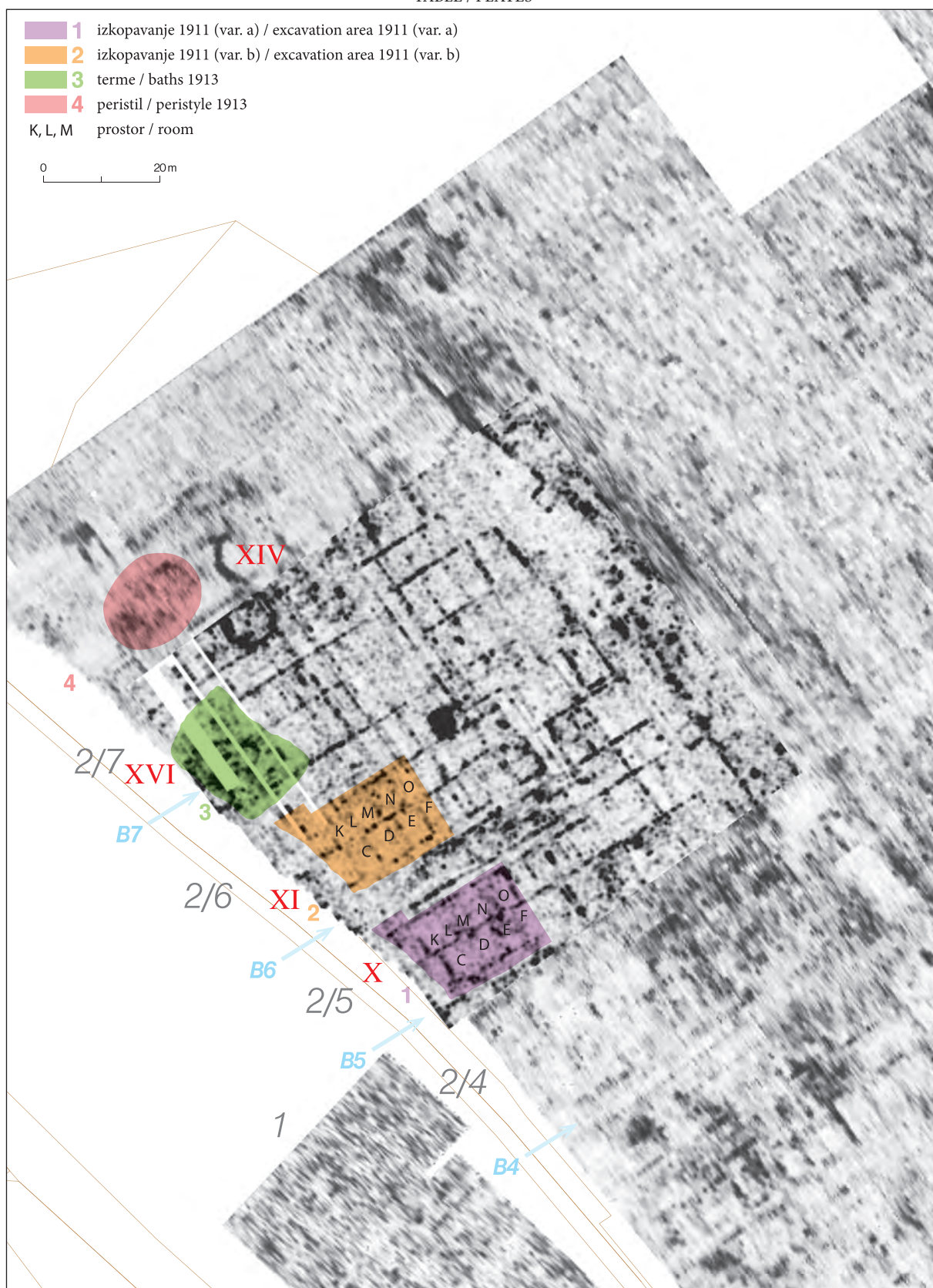
Pl. 36: Panorama. Plan of the 1913 excavations of the baths in Building XVI (from Saria 1922, 196, Fig. 6). Location cf. *Pl. 38–39*.

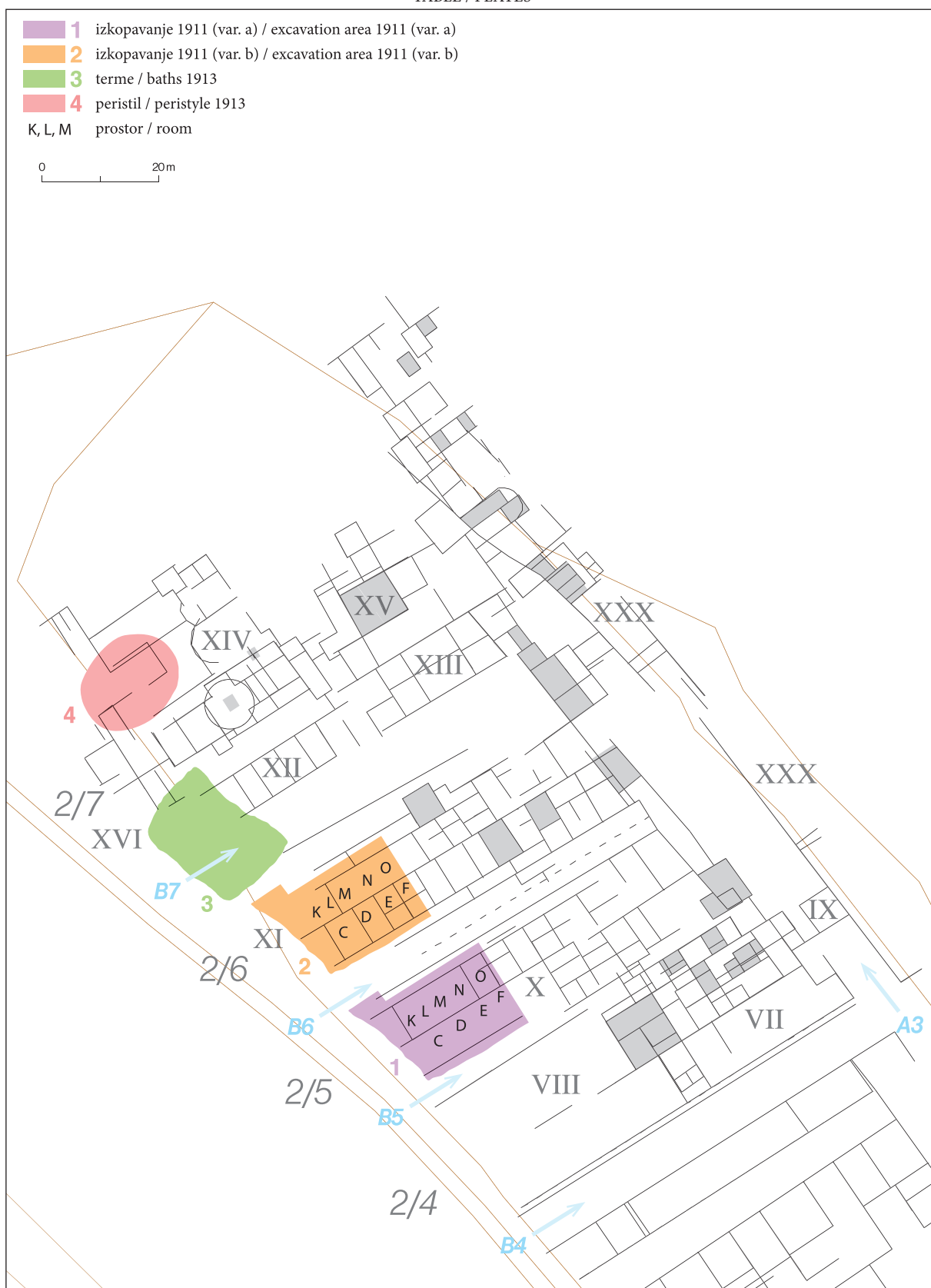
T. 37: Panorama. Načrt izkopavanj peristila leta 1913 – objekt XIV (po Saria 1922, 198, sl. 7). Za lokacijo prim. t. 38–39.

Pl. 37: Panorama. Plan of the 1913 excavations of the peristyle in Building XIV (from Saria 1922, 198, Fig. 7). Location cf. Pl. 38–39.

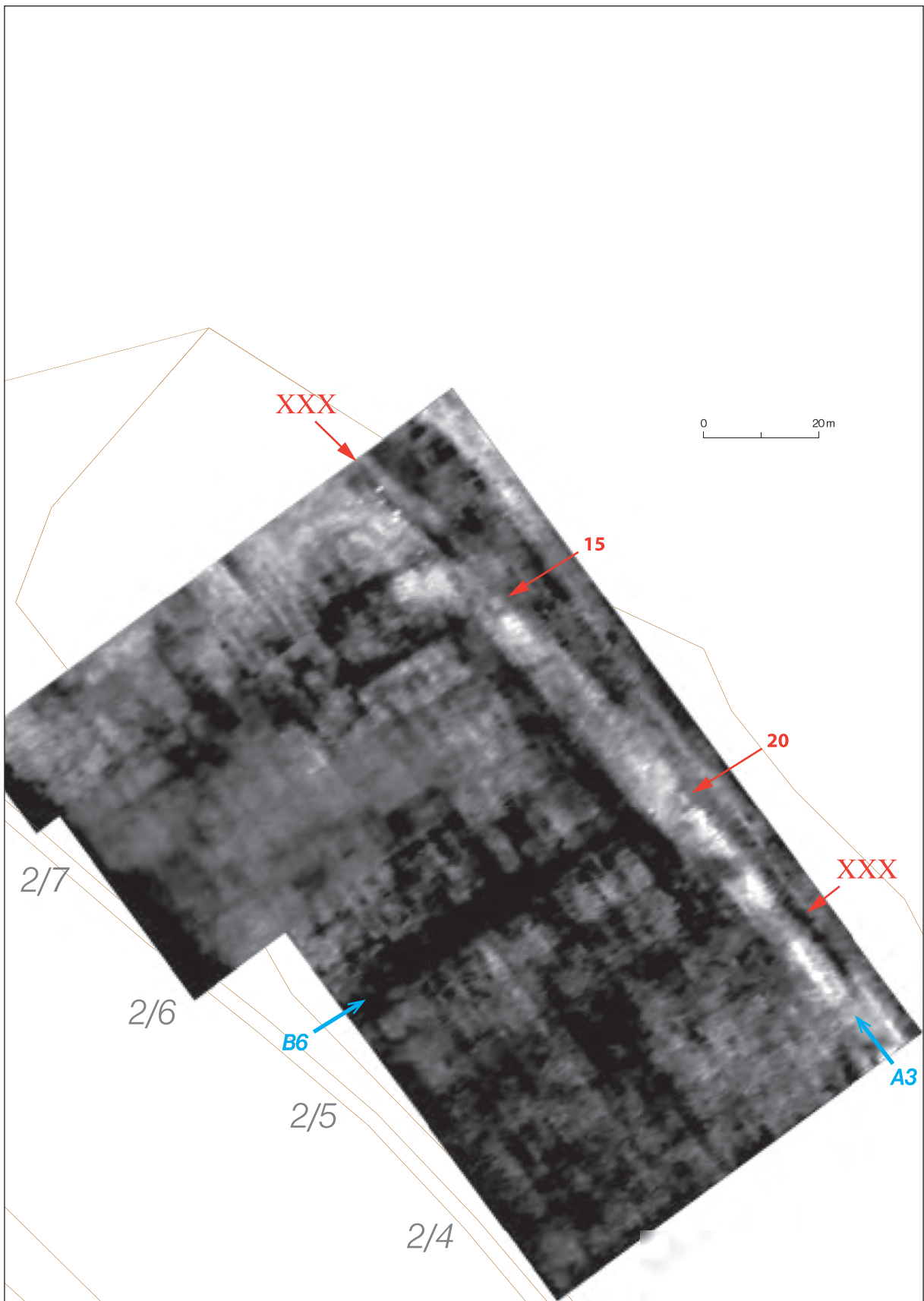
T. 38: Panorama. Območja 2/4 do 2/7. Domnevna lega izkopnih polj iz let 1911 (varianti a in b) in 1913. Slika georadarske izmere, profili na 0,5 m (globine 43–49 cm) in na 1 m. M. = 1:1000.

Pl. 38: Panorama. Areas 2/4–2/7. Presumed location of the 1911 (variants a and b) and 1913 excavations drawn onto a GPR image with 0.5 m (depth of 43–49 cm) and 1 m of distance between the profiles. Scale = 1:1000.

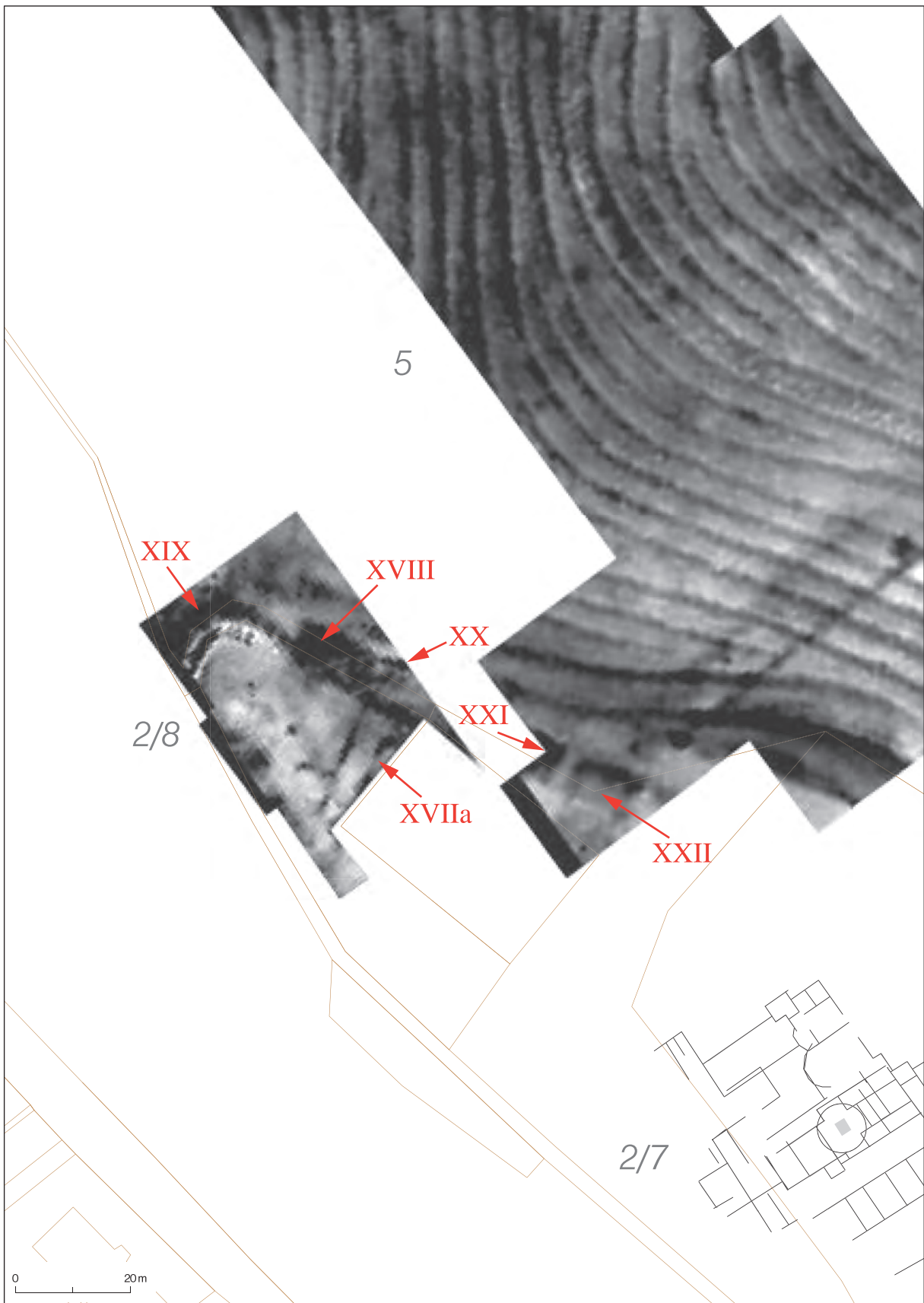
T. 39: Panorama. Območja 2/4 do 2/7. Domnevna lega izkopnih polj iz let 1911 (varianti a in b) in 1913. Interpretacija georadar-skih meritev na globinah 96–115 cm. M. = 1:1000.

Pl. 39: Panorama. Areas 2/4–2/7. Presumed location of the 1911 (variants a and b) and 1913 excavations drawn onto an interpreted GPR image at the depth of 96–115 cm. Scale = 1:1000.

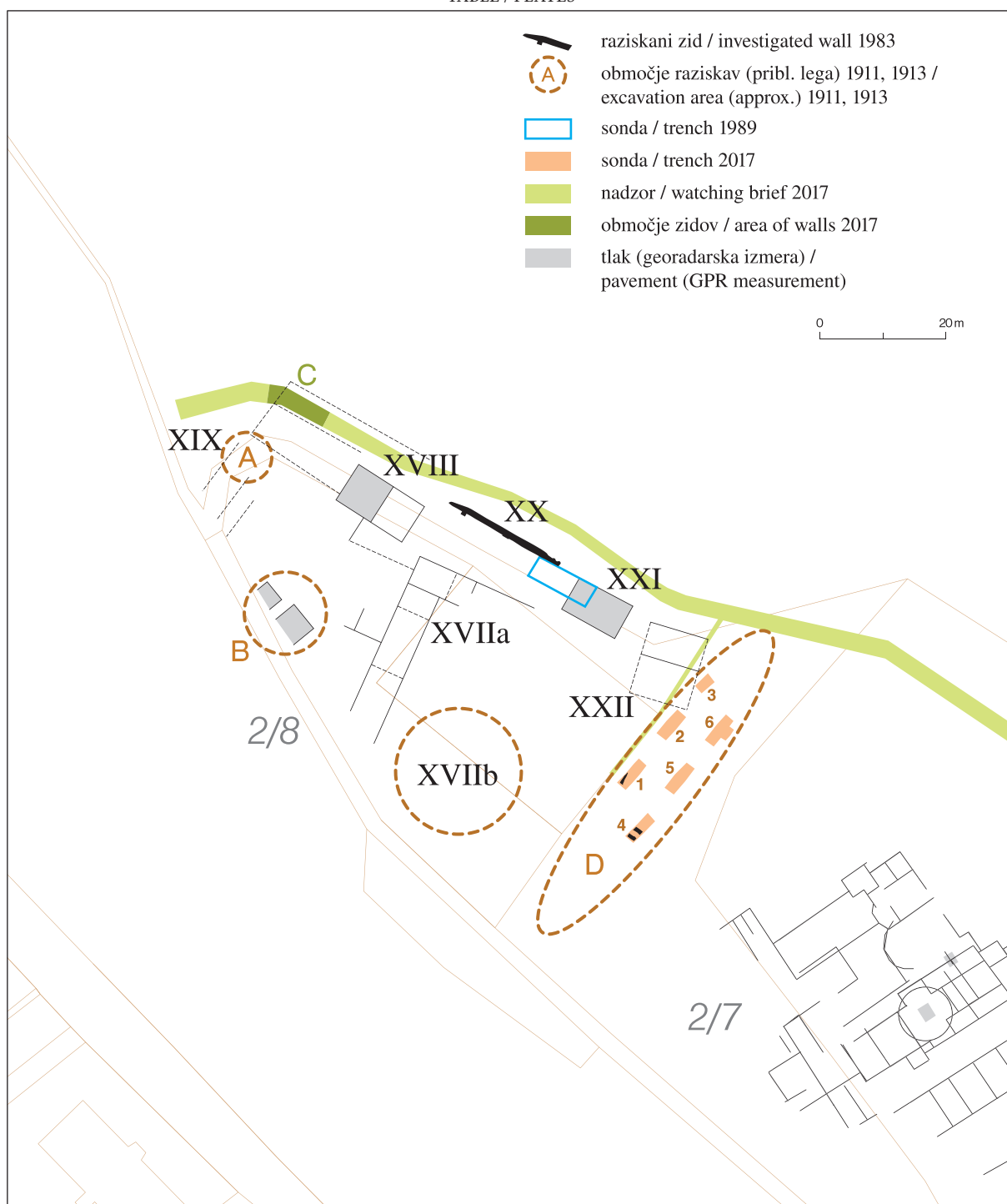
T. 40: Panorama. Območja 2/4 do 2/7. Slika meritev upornosti (po Mušič 2015, sl. 47). M. = 1:1000.

Pl. 40: Panorama. Areas 2/4–2/7. Results of the resistivity measurements (from Mušič 2015, Fig. 47). Scale = 1:1000.

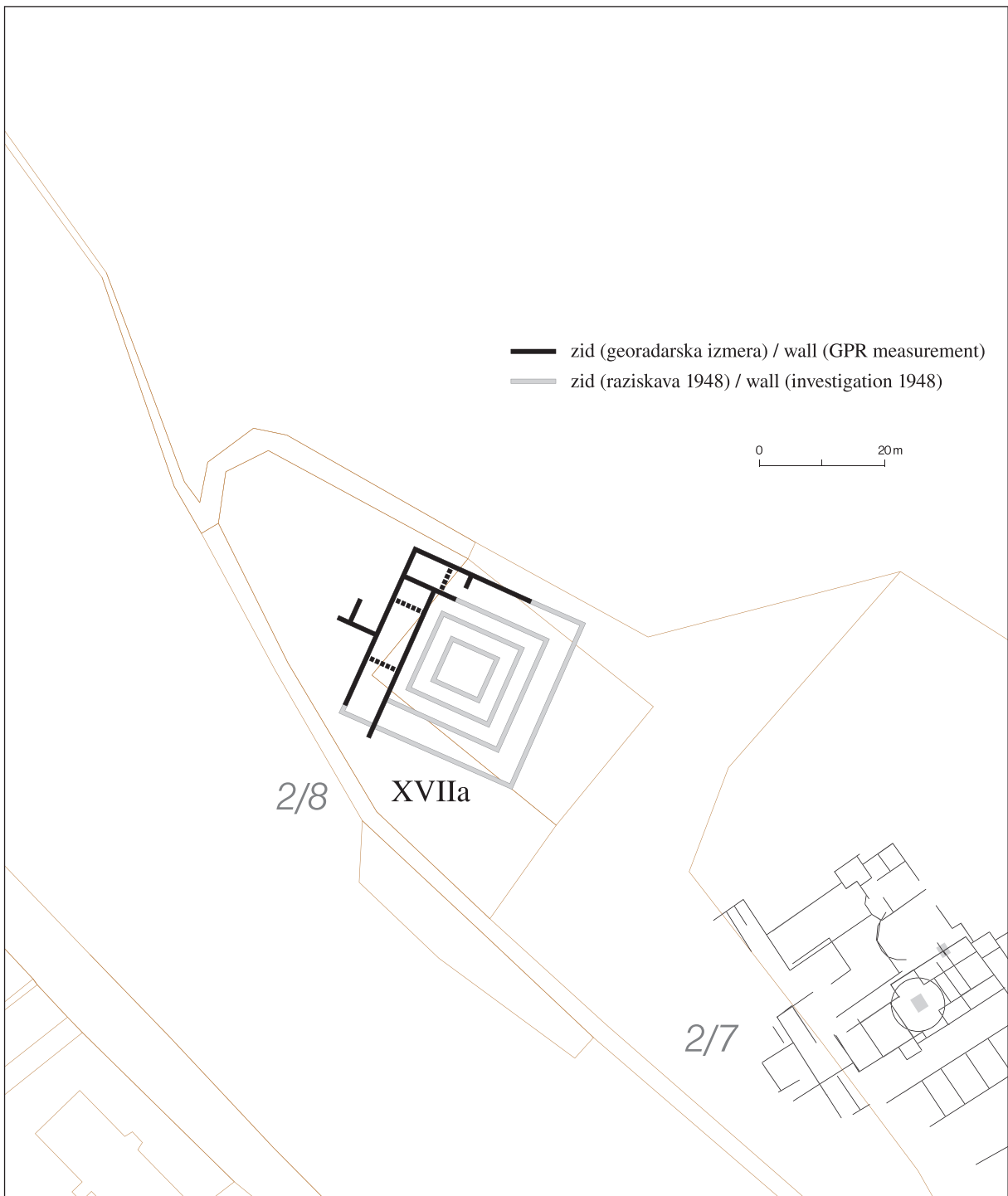
T. 41: Panorama. Območje 2/8. Slika meritev upornosti (po Mušič 2015, sl. 45). M. = 1:1000.

Pl. 41: Panorama. Area 2/8. Results of the resistivity measurements (from Mušič 2015, Fig. 45). Scale = 1:1000.

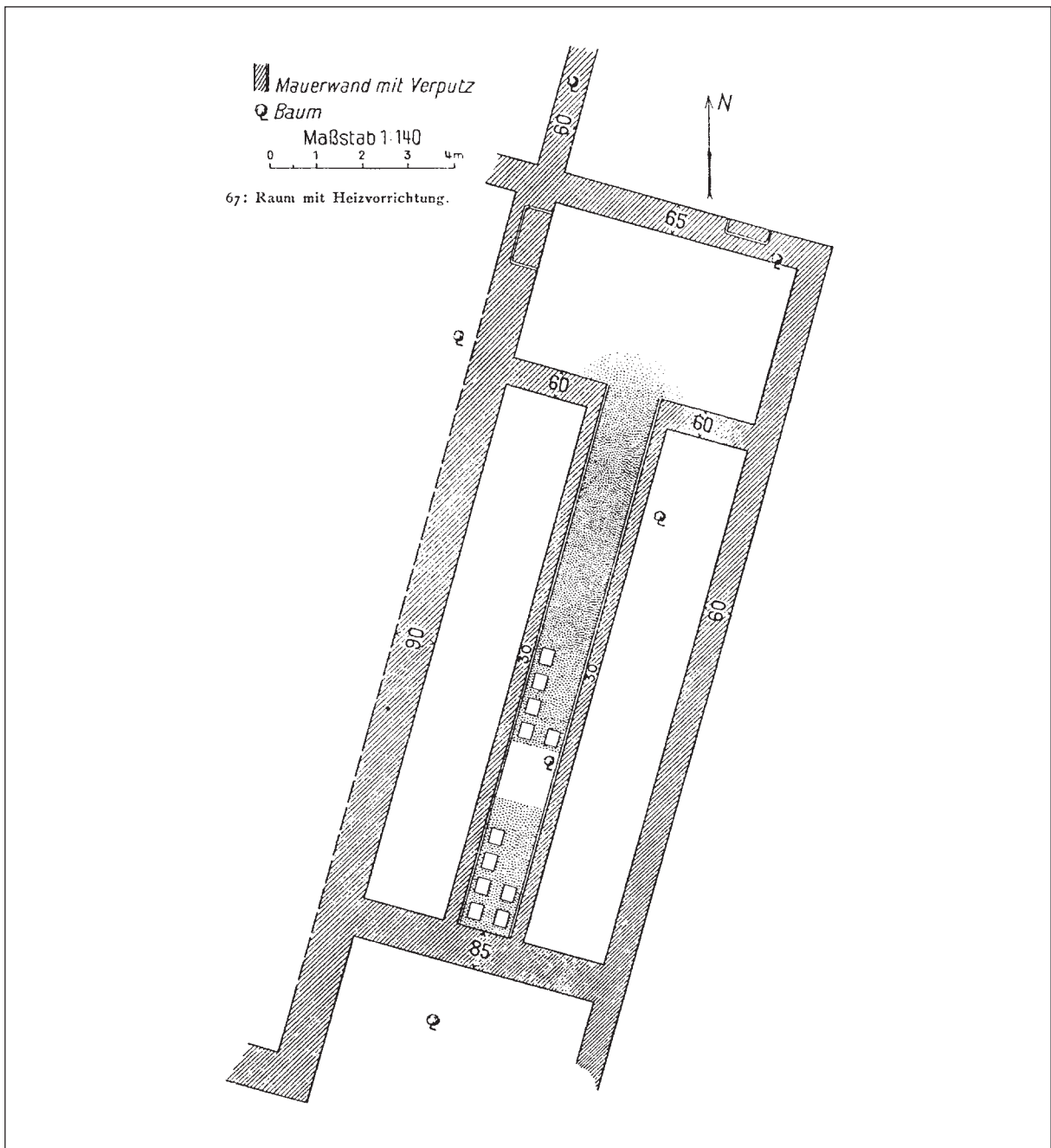
T. 42: Panorama. Območje 2/8. Lege raziskav in naselbinskih ostankov (po meritvah upornosti; po dokumentaciji ZVKDS OE Maribor; po Pečovnik, Rupnik 2017a,b). M. = 1:1000.

Pl. 42: Panorama. Area 2/8. Locations of the investigations and the settlement remains (resistivity measurements; from the records of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, Maribor Regional Office; from Pečovnik, Rupnik 2017a,b). Scale = 1:1000.

T. 43: Panorama. Območje 2/8. Rekonstrukcija lege stavbe XVIIa. (Tloris stavbe po Lubšina Tušek 2015, sl. 47). M. = 1:1000.

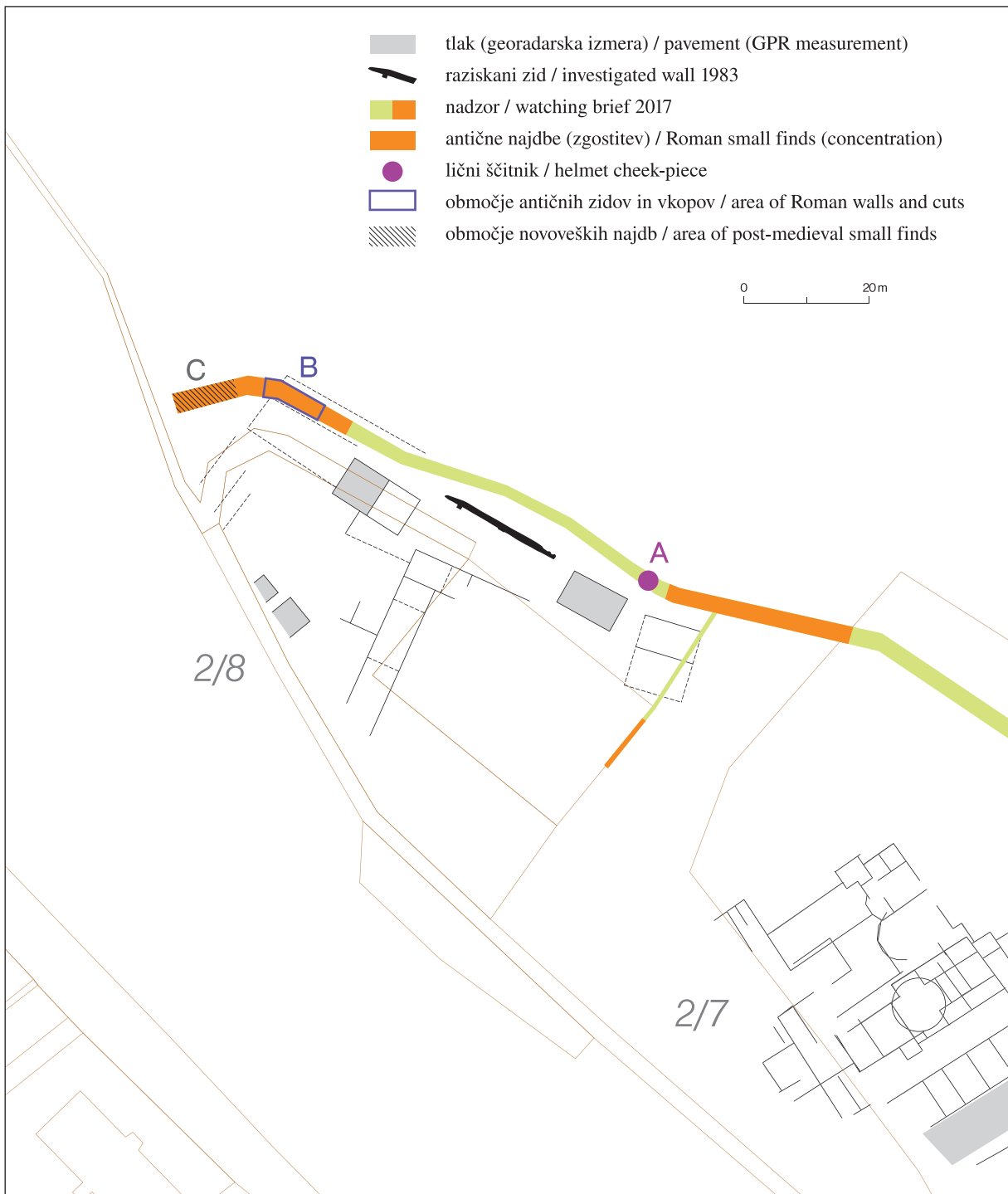
Pl. 43: Panorama. Area 2/8. Reconstructed ground plan of Building XVIIa. (Grey part from Lubšina Tušek 2015, Fig. 47). Scale = 1:1000.

T. 44: Panorama. Območje 2/8. Stavba XVIIb (po Abramić 1914, sl. 67). Za lokacijo prim. t. 42.
 Pl. 44: Panorama. Area 2/8. Building XVIIb (from Abramić 1914, Fig. 67). Location cf. Pl. 42.

TABLE / PLATES

T. 45: Panorama. Območje 2/8. Podpovršinski pregled leta 2017 (po Pečovnik, Rupnik 2017a). M. = 1:1000.

Pl. 45: Panorama. Area 2/8. Subsurface survey in 2017 (from Pečovnik, Rupnik 2017a). Scale = 1:1000.

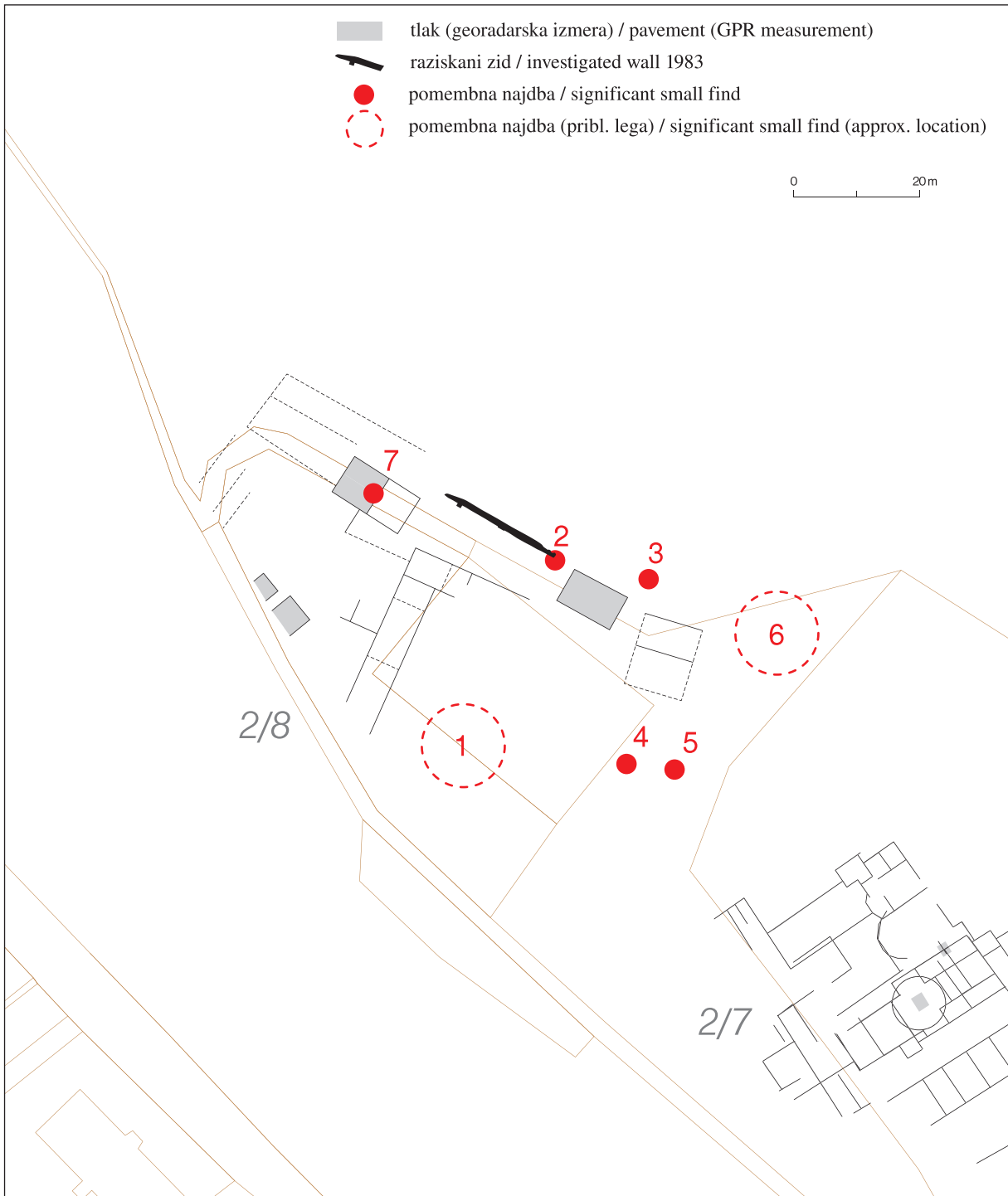
TABLE / PLATES

T. 46: Panorama. Območje 2/8. Približne lege skupin grobov. M. = 1:1000.

Pl. 46: Panorama. Area 2/8. Approximate locations of burials. Scale = 1:1000.

TABLE / PLATES

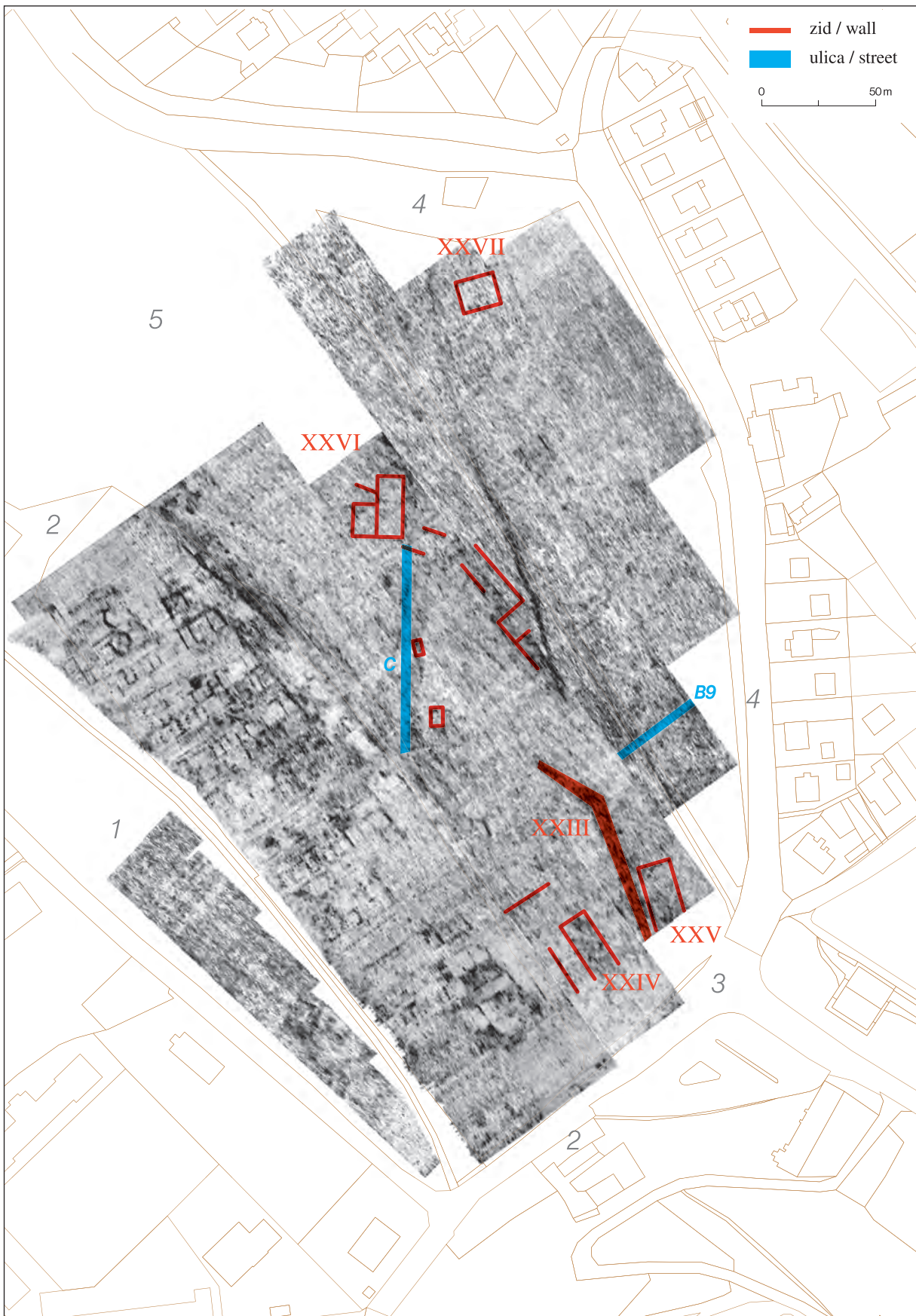

T. 47: Panorama. Območje 2/8. Lege pomembnih drobnih najdb. M. = 1:1000.

1 posvetilni napisi; **2** oltar; **3** lični ščitnik čelade; **4** votivne figurice; **5** slikan omet; **6** cina obzidja; **7** livarski lončki in kalupi

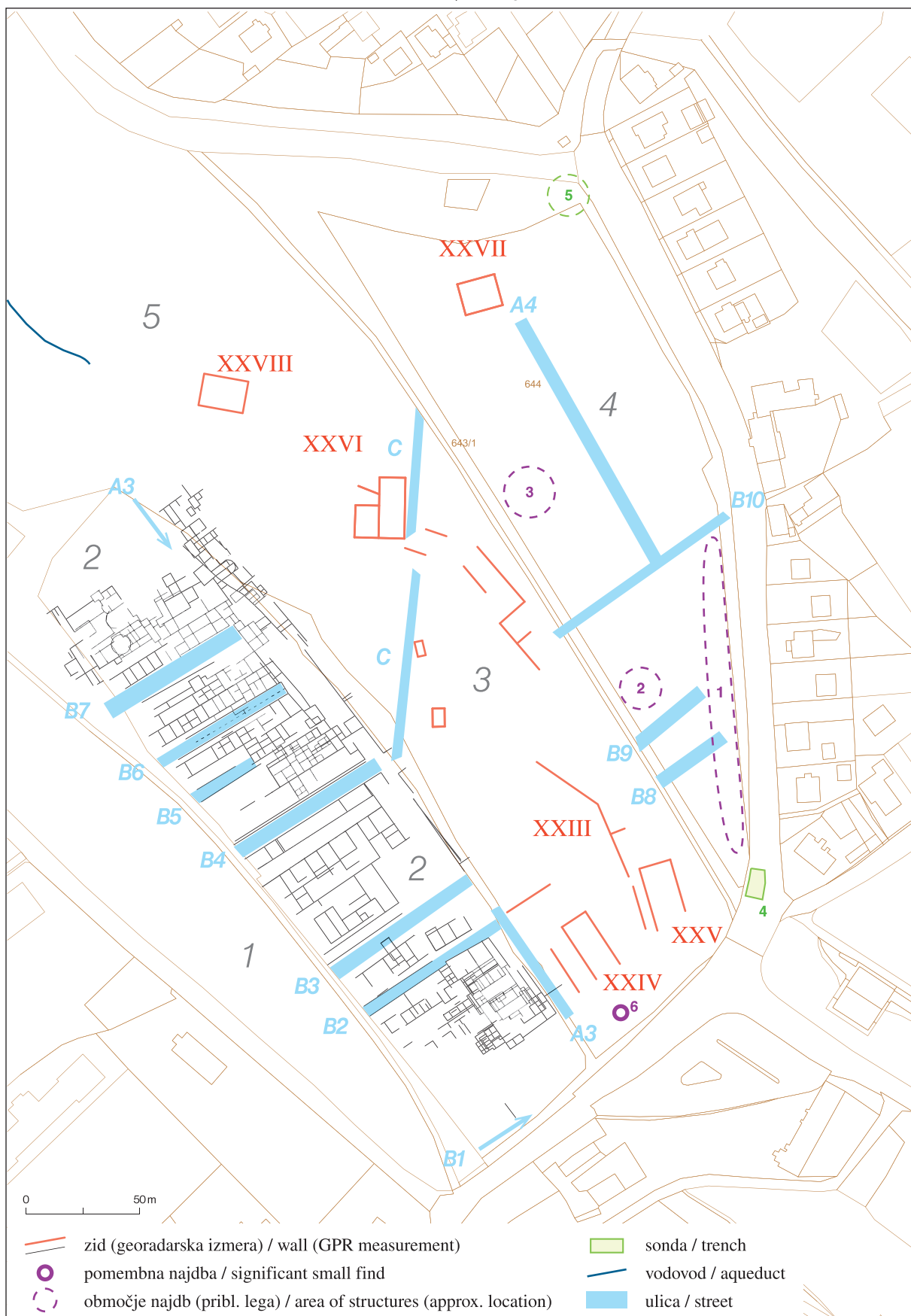
Pl. 47: Panorama. Area 2/8. Findspots of important small finds. Scale = 1:1000.

1 votive inscriptions; **2** altar; **3** helmet cheek-piece; **4** votive statuettes; **5** wall paintings; **6** merlon of a fortification wall; **7** casting pots and moulds

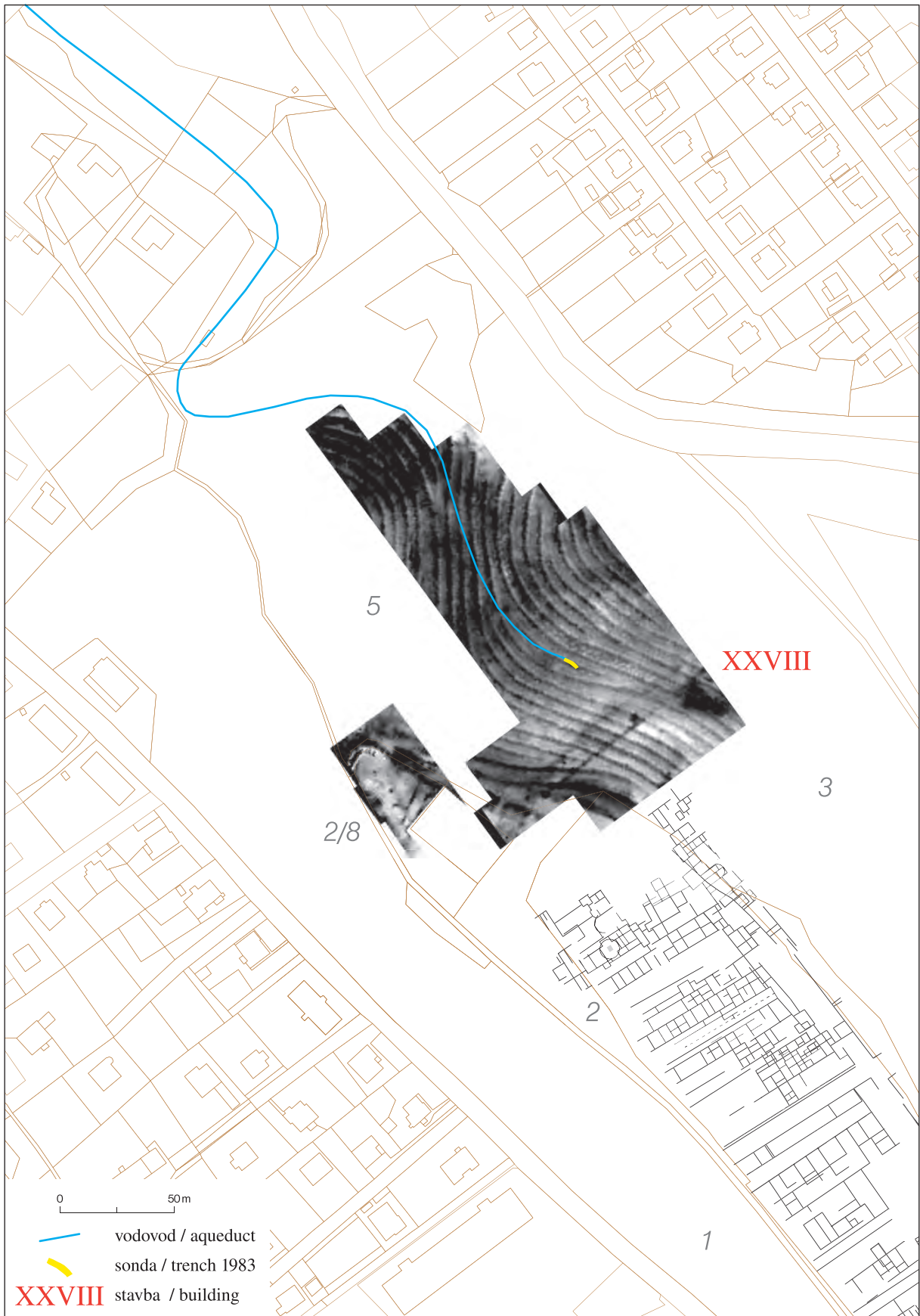
T. 48: Panorama. Območja 3–5. Objekti na sliki georadarskih meritev. M. = 1:2500.

Pl. 48: Panorama. Areas 3–5. Results on the GPR measurements. Scale = 1:2500.

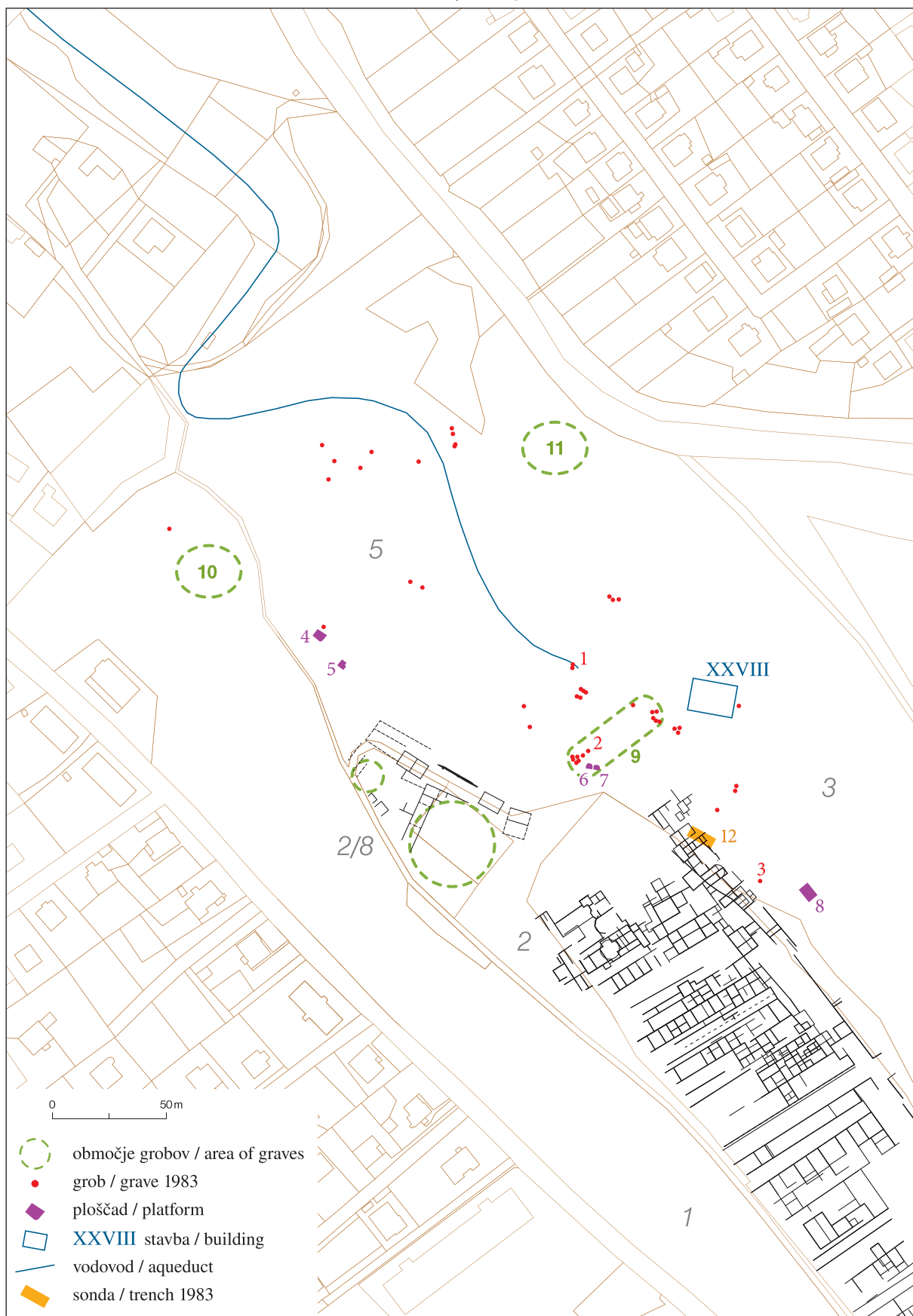
T. 49: Panorama. Območja 3–5. Interpretacija georadarskih meritev in lege najdb. M. = 1:2500.

Pl. 49: Panorama. Areas 3–5. Interpretation of the GPR results and findspots of structures. Scale = 1:2500.

T. 50: Panorama. Območje 5. Slika meritev upornosti (po Mušič 2015, sl. 45). M. = 1: 2500.

Pl. 50: Panorama. Area 5. Results of resistivity measurements (from Mušič 2015, Fig. 45). Scale = 1: 2500.

T. 51: Panorama. Območji 2/8 in 5. Grobišče, objekti in vodovod. M. = 1: 2500.

Pl. 51: Panorama. Areas 2/8 and 5. Cemetery, buildings and aqueduct. Scale = 1: 2500.

AVTORJI / CONTRIBUTORS

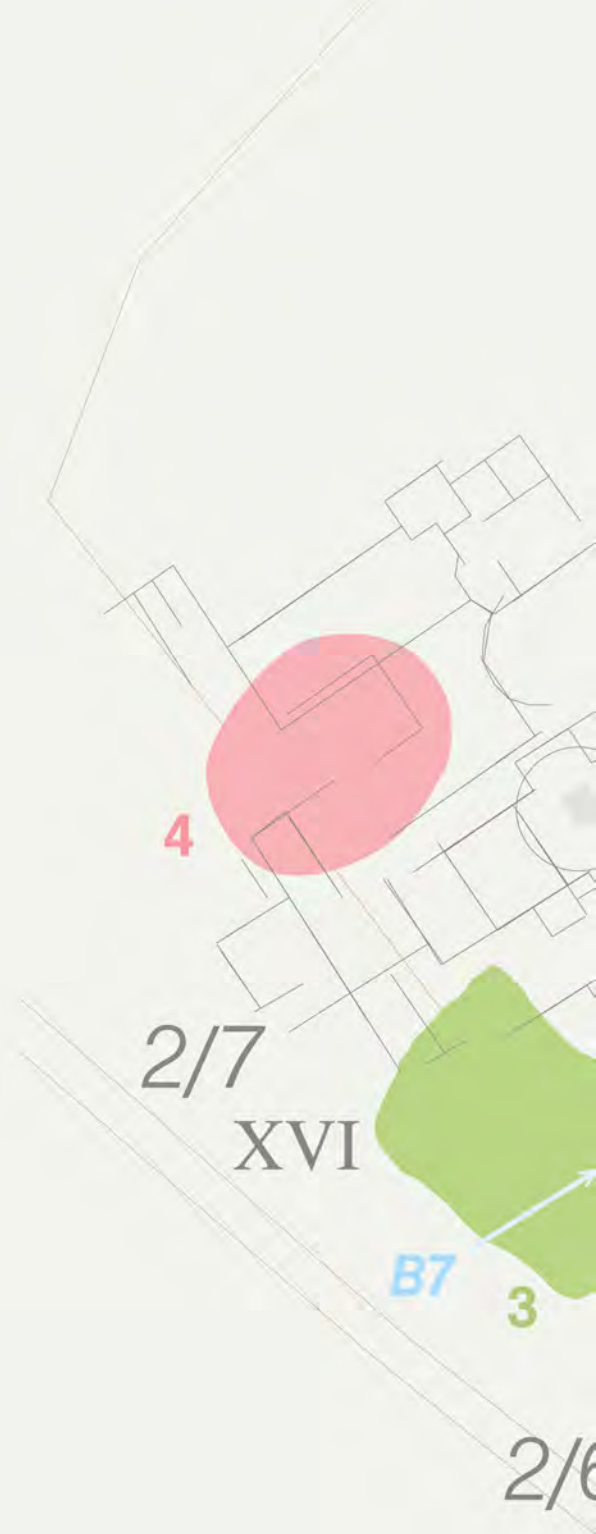
Jana Horvat
ZRC SAZU
Inštitut za arheologijo
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
jana.horvat@zrc-sazu.si

Andreja Dolenc Vičič
ZRC SAZU
Inštitut za arheologijo
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
andreja.dolenc@zrc-sazu.si

Branko Mušič
Gearh d.o.o.
Radvanjska 13
SI-2000 Maribor
in / and
Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za arheologijo
Zavetiška 5
SI-1000 Ljubljana
brankomusic1@yahoo.com

Anja Ragolič
ZRC SAZU
Inštitut za arheologijo
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana
anja.ragolic@zrc-sazu.si

Založba ZRC
<http://zalozba.zrc-sazu.si>
ZRC Publishing

9 789610 502715 >

33 €